

Гордій Коцюба

ТВОРИ

ЛІМ

Л і М

ГОРДІЙ КОЦЮБА

Т В О Р И

ЛІТЕРАТУРА і МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1934 КИЇВ

Редактор *П. Байдебура*
Техкер *М. Гулак*
Художник *П. Супонін*
Коректор *В. Штепан*

М А И С Т Е Р К У Х Л Я

ЗДАВШИ свою зміну новій бригаді, майстер третьої домни Григор Данилович Кухля вимив холодною водою широке голене, обвіяне газами, пилом і чавунним полум'ям, обличчя, струснув легенький, із синього молескіну пошитий, піджачок-спецівку і, накинувши його на плечі, твердою ногою, високий, широкоплечий, трохи згорблений, почвалав до заводської брами. Плу-таючись між рейками та заводськими приміщеннями, розташованими поза естокадами рудного двору, він зустрівся з секретарем цехового осередку товаришем Мокроусом.

-- Додому, Даниловичу? — поцікавився секретар, простягаючи руку майстрові, з яким колись раніше, під час свого заводського учеництва і під його майстровим проводом працював був на домні.

— Авжеж, — кивнув головою майстер, міцно стиснувши своєю кремезною рукою секретареву, на знак своєї до нього приязні, аж той конвульсійно висмикнув руку назад.

— Я теж. Вибрався оце трохи раніше, бо по обіді треба вертатись назад, на засідання, — мовив Мокроус, ніби виправдуючись, бо завжди, як правило, ішов додому значно пізніше.

— То вже так! — зауважив коротко Кухля, таким тоном, ніби він добре знав, скільки часу доводиться секретареві витрачати на заводі й на всяких нарадах.

Обминаючи різні цехові та допоміжні приміщення, розкидані скрізь по розлогому заводському дворичу, вони дісталися до брами і, пройшовши крізь її вертушку, опинилися за огорожею на вулиці. А що обидва

жили в одному виселку, поблизу заводської території, то попростували разом додому.

Якусь хвилину йшли мовчки. Один, високий і кремезний, вільно відмірював цибатими ногами метр за метром, а другий, низький, присадкуватий, прискорено перебігав ногами, щоб іти в парі з першим.

— Так як діла, Даниловичу? — поспитав згодом Мокроус, задираючи голову догори й поглядаючи на майстра.

— Так якось, — відповів байдуже Кухля.

— Сьогодні те саме? Ніякого зрушення?

— Приблизно те саме, — відповів Кухля спокійно, з тією ж байдужістю в голосі.

Мова була коротка й суха, для стороннього слухача, певно, незрозуміла, може навіть загадкова, для них же, обох, цілком ясна й вичерпна. Вона визначала, що на третій домні, на якій працює Кухля і зокрема в його зміні, що тільки но скінчила свою роботу, нічого не змінилось, що витоп чавуну лишився на рівні попередніх днів.

— Так! — процідив важко Мокроус, — ніякого зрушення немає, а на п'ятій в Катрана дещо є.

Кухля при згадці про Катрана, зацікавлено поглянув на секретаря.

Його цікавість мала свої причини.

Передусім, ці дві домни: третя й п'ята, де за майстра працював Катран, у цій же зміні, що й Кухля на третій, мали однакову кубатуру, були однаково встатковані і мали, значить, давати однакову виробність. Будьякі коливання на цих домнах і по окремих змінах у кількості витоплюваного чавуну залежали, зрозуміло, від організації праці, від людей, від їхньої вмінності й досвіду. І коли одна з цих домен або змін давала зменшення витопу чи збільшення, на неї зразу ж кивали, порівнювали з другою, ставили її за добрий зразок чи за поганий приклад для інших.

Якщо робота цих двох домен була об'єктом взаємної цікавості робітників і майстрів, то найбільше

це йшлося про зміни, де працювали Кухля і Катран, і насамперед саме цих майстрів.

До цього знов же були свої причини.

Майстер Кухля мав за своїми плечима п'ятдесят чотири роки життя й тридцять два роки праці на домнах, де пройшов він довгий і важкий шлях своєї кваліфікації. Він працював і внизу, в ірудному дворі за каталя, і нагорі, на засипній злагоді, де раніше, до механізації, доводилося рукопаш серед отруйного доменного газу, що виривався з шахти, засипати матеріал, поданий на злагоду вагонетками. Він працював і на ливарному дворі за формівника і коло печі за горнового. Лишаючись по кілька років на кожній роботі, він поступово й твердо набував собі кваліфікації, поступово переходив від одної роботи до другої, відповідальнішої. Тільки з революцією, коли мав сімнадцять років виробничого стажу, його призначили, нарешті, за майстра.

Майстер Катран був молодий. Йому недавно минуло лише двадцять вісім. Він не міг, певна річ, похвалитися великим стажем. Він прийшов на завод років п'ять тому, просто з лав Червоної армії, де прослужив два роки. Правда, завод йому не був чужий і до цього. Ще до Червоної армії він жив при заводі, де його батько працював за муляра-доменника, з яким робив і він на ремонті домен. Повернувшись з Червоної армії, молодий Катран став за формівника до третьої домни, до майстра Кухлі. За якихось два роки праці Кухля висунув його на першого горнового. Працюючи з ним кілька років, Кухля уводив молодого горнового в усі „секрети“ доменного виробництва. Молодий Катран добре засвоював досвід старого, а що був взагалі кмітливий, то незабаром призначили його на майстра.

Скоро після призначення на п'яту домну молодий майстер Катран викликав на змагання Кухлю. Кухля виклик прийняв, хоч і після деякого вагання, мовляв, негоже йому, досвідченому майстрові, ставати до

змагання з таким молодим і недосвідченим. Кілька місяців між ними тяглося завзяте змагання на кращі показники, змагання на першість. Катран виявив молодечу запальність, ініціативу й відвагу, що не раз рятувала домну від деяких перестоїв і затримок у роботі. Особливо відзначився один випадок, під час випуску чавуну. Чавун випускали у форми, проте, наготовлених форм не ставало. Виникла небезпека, що чавун просто затопить ливарний двір, а це надто ускладнило б його прибирання, затримало б на кілька годин черговий випуск, розладнало б нормальну працю на домні. Треба було негайно закрити ливник, але як? Досі ніхто з майстрів не наважувався це робити під час повного ходу чавуну, бо така операція видавалася надто небезпечною. Майстер Катран наважився. Як тільки виникла небезпека, він зразу ж, не розгубившись, кинувся до гармати і, скомандувавши оторопілим горновим давати глину, під палючим огнем спинив чавунну масу, забивши ливник і урятувавши двір від руйнації, а домну від порушення нормальної роботи. З того часу його зміна, а пізніш й інші, стали закривати ливник на повній ході, не зменшуючи дуття, що забезпечувало печі рівний хід і витоп цілком здорового чавуну.

Він виявив не тільки відвагу й самовладання, а разом і вміння точно, як звик до того в лавах Червоної армії, виконувати роботу, вимагаючи того й від усіх робітників своєї зміни. Він домігся добрих показників, даючи здоровий чавун, а часом перевищуючи навіть кількісне завдання. Узявши ініціативу до своїх рук, він мимохіть впливав і на роботу Кухлиної зміни. Кухля, бачачи нові показники й не бажаючи лишатись позаду свого учня, і собі підтягувався. Часом він перевищував витоп Катранової зміни, змушуючи її не відставати. Якщо Катран брав своєю відвагою, запальністю, то Кухля надолужував своєю досвідченістю і впертістю, кращим знанням домни, своєю спокійною, упевненою й рівною роботою.

Щоправда, останній місяць обидві зміни помалу й непомітно, день-крізь-день, погіршували роботу. Нарешті прийшли до тривкої рівноваги, даючи зменшену, проти завдання, кількість чавуну.

Отож слова секретаря цехового осередку про зрушення в Катрановій зміні викликали не абияку цікавість у Кухлі.

— Так, скільки в Катрана вийшло? — поспитав він по довгій хвилині нетерпеливого поглядання на секретаря, що не поспішавсь інформувати майстра про зрушення на п'ятій домні.

— На десять тонн сьогодні більше, ніж передніших днів, відповів повільно Мокроус.

— Та й усе? — перепитав Кухля здивованим голо-сом, ніби підкреслюючи, що тут немає про що її розводитись.

— Та й усе, — погодився Мокроус.

Він розумів, що це власне не зрушення, а звичайне явище коливання, досить часто повторюване на домнах, а сказав він про це лише для того, щоб заінтригувати старого майстра. Переконавшись, що Кухля досить спокійно реагує, без колишньої пристрасті, коли кожна різниця на якийсь десяток тонн, маленька навіть відміна під час напруженого змагання викликала певне вражіння, він знову повторив сумовито „та й усе“, а вже потім додав, що в їхньому цеху кепсько з роботою.

— Усе недовиконуємо, відстаємо, усе прорив. Погано виходить.

Він нервово потер кулаком гостре, заросле густим щетинням, давненько голене, підборіддя й примовк, очікуючи.

Кухля нічого не відповів. Він тільки зсунув густі й довгі брови, як то завжди робив, коли йшлося про це дразливе питання.

— Дивна все таки історія, — міркував секретар. — Висуваємо зустрічний, обговорюємо його на зборах, обіцяємо виконувати, а коли до роботи, то чистий

конфуз, — з прориву не вилазимо, не то зустрічного, а й першого, заводоуправського не виконуємо. Чого це воно так виходить?

Він говорив з ноткою стурбованості в голосі, тоном людини, яка відповідає за справу, турбується за неї, віддає їй всю свою увагу, час, енергію і все таки не має сподіваного наслідку. Викладаючи наболілі думки, що сушили йому голову, він поглядав скоса на майстра, викликаючи його на розмову. Але Кухля все ще мовчав, ладний, здавалося, тільки слухати секретареві скарги.

— Я часто думаю, — провадив далі Мокроус, — думаю про те, де все таки причина наших проривів, де заковика нашого недовиконання плану? Легко сказати: витягли за останній місяць лише вісімдесят процентів. Так як ви гадаєте, Даниловичу?

Майстер Кухля ще дужче зсунув густі брови, від чого його бронзово-спокійне обличчя прибрало похмурого вигляду, і помовчав іще хвилину. Він, видимо, не мав особливого бажання пускатися в розмову за це питання, частенько обговорюване в заводській газеті, і на зборах, і просто так, у завкомі, чи коло домни, де сходилось кілька робітників. І тільки безпосереднє звернення до нього секретаря вивело його із стану стриманого слухача.

— По-моєму, — мовив Кухля повільним тоном, — перша причина лежить у планах. Плани, видно, навмання склалися.

Мокроус насторожено поглянув на майстра. Він знав його за досить мовчазливого відвідувача різних зборів і нарад, де він зрідка лише висловлювався, зрідка подавав свої думки й зауваження, стислі, короткі, часом, правда, цікаві й доречні. Він знав його як майстра надто обережного в своїх висновках, що звик працювати за старими методами, що волів просуватися вперед поволеньки, і довгий час, аж до виклику Катрана, не ставав навіть до соцзмагання, вважаючи, що він і без того добре працює. Але все ж такого

ставлення до плану він од нього ніколи не чув. Тим го зціговано поспитав, як то навмання плани складають.

— А так, — пояснив майстер спокійно-холодним тоном, — захотіли на стільки-то процентів підвищити план і підвищили, а чи зможе, приміром, робочий, який минулого року давав сто процентів виробки, дати цього року сто двадцять. Чи зможе він так хутко підвищити свою продуктивність, про це не дуже подумали.

Мокроус заперечливо похитав головою.

— План реальний, Даниловичу, склали його, як треба. Усе точно врахували. Ані трохи не прибільшили. Візьмім хоч би вашу третю домну. Виробнича спроможність її п'ятсот п'ятдесят тонн на добу, за планом маємо виробляти п'ятсот, а даємо пересічно чотириста п'ятдесят, а то й менше. — Ні план цілком реальний.

Майстер Кухля байдуже вислухав секретареві міркування, ніби все це йому відоме й цідив далі спокійно — задумливо:

— Перша причина, виходить, план, а друга — люди. Не кріпко люди заводу держаться, ось що погано. Хай би чорнороби, вони й раніше тинялися з заводу на завод, а то й інші. Узяти хоч би формівників, горнових, того кудись висунули, того кудись послали, той сам кудись подався. Доводиться брати все нових і нетямущих, а від цього діло терпить. Виходить, не дорожать люди заводом. А чого? Шукають чогось кращого. Воно, звісно, тепер легко скрізь шукати, скрізь людей треба, не те, що було раніше, а все таки, скажу, інтересу виходить мало держатися одного місця. Від добра, як кажуть, людина не піде, а чи багато їй треба? Дай тільки добру підмазку, і вона працюватиме, сидітиме на одному місці, і нікуди не рипатиметься.

Він спинивсь і задумливо поглянув перед собою. Потім, не звертаючи уваги на секретаря, що хотів був зробити зауваження, він, пожвавішавши, вдоволений ніби з того, що лучився добрий випадок, провадив далі:

— Так от друга причина, кажу, люди, робочі. Ну, а третя — майстрі. Раніше майстер піч знав, як свої п'ять пальців. А чого? Того, що раніше, ніж призначали на майстра, треба було довгенько попрацювати, і добре попрацювати, коло домни, якийсь може десяток років, а тепер так, походив там на курси, поробив коло горна і, дивись, вже майстер, а який з нього майстер, коли не знає гаразд і печі. Знов же, кажу, раз ти майстер, то відповідай за піч, за роботу, за чавун, ти тут хазяїн, а коли ти інженер, то будь інженером, давай вищі розпорядження. А що часом трапляється? І змінний інженер, і начальник цеху, і його помічник — усі хазяї на печі, усі розпоряджаються тут, а майстер — не майстер, то за ковшами бігає то туди, то сюди, а діло страждає. А хіба це діло, приміром скажу, що майстер не має права перевести дуття, мусить шукати інженера, щоб дістати згоду? Та доки його найдеш, то, дивись, і прогавили головне.

Мокроус слухав уважно, не заваджаючи майстрові висловитись. І вже, коли той замовк, відповідав.

— Ви, Даниловичу, — говорив він обережно й дипломатично, — правильно зауважили, що справа з кадрами у доменному стоїть досить серйозно. Але що зробиш, коли треба скрізь людей, коли виростають нові гіганти металургії і вимагають старих кадровиків. Наш обов'язок — дати туди досвідчених людей, подбати і про підготовку нових з молоді в найскорший час. Це ми мусимо зробити у себе тут на заводі, разом з вами.

Він погоджувався, що майстрі справді не мають належного авторитету і тепер ідеться до того, щоб підвищити їх роль на виробництві, зробити їх хазяями на печі, відповідальними за роботу домни.

— Ми на нашому заводі забарилися з цим. Сьогодні маємо поговорити про це, — натякнув знову про нараду, що мала відбутися по обіді.

— Говоріть, говоріть, — витиснув Кухля незрозумілим тоном, за яким почувалася не то цікавість, не то

байдужість, сполучена з ноткою скептичності в голосі.

Цієї хвилини вони наблизились до невеличкого будиночка, де жив Кухля. І Мокроус, знову нагадав про засідання.

— Гаразд, може прийду, — відповів Кухля і твердою ногою пішов до себе в хату.

II

По обіді майстер Кухля ще раз освіжив холодною водою засмагле, обвіяне димом, вугільним пилом і чавунним полум'ям обличчя, витер вогким рушником сиву, низько острижену голову й пішов на свою „дачу“.

„Дачею“ називався невеличкий, метрів на десять завширшки та стільки ж завдовжки, садочок, що тулився позаду будиночка, де росли дві тополі, клен та з півдесятка вишневих дерев.

Кілька років тому, коли тут на пустопорожній ділянці занесеній пісками, жужеллю, сміттям та всякими покидьками, збудували виселок, він, майстер Кухля, зразу ж, як закінчили для нього будиночок, посадив ці дерева. Перші два роки вони погано росли, туго приймалися, були якісь кволі, миршаві, з зачучвереним листячком. І Кухлі довелося добре походити коло них, щоб урятувати від загибелі. Він обкопував їх, обмазував, обсипав свіжою угноєною землею, накопаною геть за виселком, поливав водою, аж доки, наперекір деяким скептикам, домігся свого: дерева вкорінилися, пішли добре рости, пустивши вгору і вшир буйні паростки. Цей невеличкий садочок ще першого року, тоді, коли дерева хиріли і їм пророкували загибель, хтось жартома назвав дачею. Назва викликала в сусід усмішки, видавалася дражливою і для хазяйського слуха, та згодом, як дерево вкорінилось, до неї призвичаїлись. Втративши свій попередній глузливий характер, слово „дача“ стало простим і ніби цілком доречним.

На цій ото дачі, останніми роками, як дерево зміцніло,

під його молодим листям, що давало тінь і прохолоду, майстер Кухля відпочивав по роботі, а в спеку, у гарячі дні, коли в кімнаті стояла важка задуха, він навіть укладався тут на ніч спати.

Отож, пообідавши, вийшов на „дачу“. Почуваючи втому по роботі, він присів на розкладачку, що стояла тут, під вишнями, й озирнувся.

За деревами, за виселком, просто перед очима підносились цілим лісом високі заводські димарі, виднілись чорні панцері кауперів, стриміли гігантські башти домен. Густі хмари чорного диму здіймались угору, в простори, а то слались над домнами, над кауперами, над заводськими цехами, заслонюючи собою гаряче, південне сонце, що тьмяно-блідим диском просвічувалось крізь ці хмари.

Рвачкий вітер раз-у-раз налітав із степу на завод і гнав на виселок чорні хмари. Дрібний вугільний пил, кіптява і дим, як дрібна мжичка восени, сіялися над виселком, але тут на дачі, під захистом густого галуззя молодих вишень та лапятих тополь, було затишно й спокійно. І майстер Кухля вільно дихав широкими грудьми, поглядаючи на галузки, уквітчані кетягами ранніх ягід, що починали вже зрідка вистигати. Одна то друга червоніла, там і там вилискувала ніжним рум'янцем, набиралася м'ясом, наливалася соком. Він уперше це зауважив, бо останні два дні, обтяжений роботою та всякими справами на заводі, не виходив на дачу. Тим то залюбки поглядав на молоду зелень дерев з пишними, жовтуватими та червонобокими ягодами, що цього року оце вперше вродили. Він з радістю згадав той рік, коли садовив ці дерева, і люди запевняли, що нічого не виросте на цьому вбогому ґрунті, а він не потурав на базікання, а робив таки своє діло: „А хай би побачили тепер, які пишні та гарні вродили“, — думав, гордий з праці своїх рук.

Він звівся на ноги, простяг руку до гілки й вирвав червонясту, вистиглу ягоду. Узявши її за довгастого

хвостика, він повертав на всі боки, обдивлявся ласкавими очима.

— Чи ти ба! Яка пишна вийшла! Ог тобі й не виросте. А й виросла. Воно скрізь так, треба тільки рук докласти.

Надивившись, він урочисто підніс ягоду до рота, і, розчавивши її, смаковито плямкав губами, висмоктував сік, випробовував перший плід. Потім вибрав іще одну, найстиглишу, зірвав її і, обережно тримаючи за хвостика, поніс до хати.

— Чуеш, стара? А подивись по сюди, — промовляв весело, несучи перед собою ягоду. — Ти, мабуть, не фачила? А спробуй. Добра ягода! — вихваляв задоволено, зазираючи в кухню, де поралась його жінка, мнючи посуд по обіді.

Майстрова повернула голову й здивовано поглянула на ягоду. Зворушена увагою, теплою мовою й спокійно-добродушним тоном старого, чого вона вже давно не чула від нього, заклопотаного, стримано-мовчазливого, зауважила, що вона справді не бачила вистиглих ягід. Покуштувавши й висловивши задоволення, додала, що в неї зберігається трохи гарної муки від майського подарунку, з якої вийдуть смачні вареники.

— Ог і добре, — погодився радо Григор Данилович, згадавши при цьому давні, з дитинства часи, коли він жив з батьками на селі, на річці Орелі, де в долинах росли пишні й родючі вишневі гаї і де їв тоді соковиті вареники. — Так і зробимо, як вистигнуть ягоди, зваримо вареників. Неодмінно — похвалив він жінчину упередливість.

Шиїння старовинних дзигарів на стіні привернуло до себе майстрову увагу. Стрілка показувала шосту годину, наближався час, на який призначено засідання. Григор Данилович, поглянувши на стрілку, замислився.

— Сьогодні має бути засідання та щось немає охоти йти на нього, — почухав знехотя стрижену голову.

Він, здавалося, вагався, чекав поради й підтримки від дружини.

Вона відповідала:

— Та й чого б іти? Ще, пак, не набридли ті засідання. А що з них? Лишайся дома, то відпочинеш.

Її відповідь припала йому до смаку.

— Так я, мабуть, і зроблю, справді чого йти? — мовив певніше.

По тому повільною ходою, у черевиках, м'яко ступаючи, пішов на дачу.

Тут присів знову на розкладачку.

Густі хмари диму, так само, як і раніше, клубилися над димарями, пливли в небесні простори чи розлягалися над заводськими цехами й виселками, мов осінній туман над долинами. Поглядаючи крізь галуззя дерев на заводські димарі, на чорні панцері кауперів, на могутні башти домен, майстер Кухля мимохідь подумав про нараду, що мала відбутися там на заводі, і йому замуляло на серці. Чи гаразд він зробив, що не пішов?

І як буває, що хтось, допустивши недобрий вчинок, не має відваги це визнати ані виправдати його, а шукає мотивів, щоб виправдатись, щоб заспокоїти сумління, так зробив цього разу і Григор Данилович.

Його мислі були невігадливі.

Звісно, якби нарада відбувалась іншим часом, приріром, зразу по роботі, то він би лишився. А то не встиг приплентатись додому, не встиг поїсти та присісти за цілісенький день, а вже й на засідання треба. Знов же, коли б знати, що там щось поважне, що з того путяще щось вийде, то він, хоч і стомився, а все ж навідався б, а то ж так, аби воду в ступі товкти. Бо скільки тих засідань та нарад відбувалося, а діла того? Як сидів завод у прориві, так і сидить, і не вилазить з нього, ні сюди Микита, ні туди. От тобі й засідання. Не в засіданнях, виходить, справа.

„А втім,— подумав він згодом, упіймавши себе на простецьких митикуваннях,— чого це я виправдуюсь?

Чи я злочина якого припустився, що за нього маю відповідати? Чи порушив які обов'язки? Хіба я не можу посидіти вдома по роботі? Не можу дозволити собі маленький відпочинок? Хіба, я, нарешті, за свої тридцять два роки праці на заводі, не здобув на це собі права?"

Останні міркування видалися, певно, найпереконливішими, бо Григор Данилович приліг на розкладку.

Якусь хвилину він лежав горілиць, утопивши очі в голубу далину, що висіла над виселком з другого, протилежного заводу, краю. Прозоросиня, м'яка й ніжна, така далека і разом близька, звисла над галузками дерев, безмежно-синя далина, над якою зрідка, мов димок, пропливали хмарки, видалась йому чарівно-мальовничою, ласкаво-привабливою. Здавалося оце вперше, за довгі роки своєї праці на заводі, він угледів її. Чудуючись із фарб і тонів цього дивовижного полотна він мимохіть почував заспокоєння й відпочинок. Незнана радість буття обіймала його свідомість, а бадьорість вступала в натружені працею руки й ноги.

Втихомирений, він переніс свій погляд на вишневі галузки, на кетяги пишних, соковитих, червонобоких ягід, знову згадав Орель, з вишневими садками по долині й простори степові і відчув молодість і бажання цього літа неодмінно, як дадуть відпустку, побувати десь за містом, поїхати на Орель. Легенька дрімота обіймала його, коли раптово перед ним з'явилася дружина.

— Ти ще тут?—мовила майстрова, лагідно,—а побіля вікон проходив Мокроус та питав про тебе, я сказала, що тебе немає вдома.

Григор Данилович спочатку похвалився, що йому оце згадалася Орель, аж заманулось кудись поїхати за місто, потім поцікавивсь, чи давно проходив Мокроус.

Вона відповіла.

Тоді знову поспитав, з ким він пішов, чи може сам.

— Ні вдвох, з Павлом Катраном.

При цім слові Григор Данилович звів голову. На його спокійному обличчі поклатась рисочка стурбованості.

Він поглянув на завод. Над велетенською баштою однієї домни, над якою спадав легенький вечірній морок, стояло багряне полум'я: там, він добре знав, робили черговий випуск чавуну. Далекими приглушеними тонами долітали до його слуху шуми повітродува.

— Так Мокроус із Катраном?—перепитав замислено і, не чекаючи на відповідь, додав:— Треба й собі піти.

Потому зіскочив на ноги, хутко одягся і подався з дому на завод.

III

У приміщенні заводського комітету, близько брами в кімнаті інженерно-технічного персоналу, де призначалася нарада і куди зайшов Григор Данилович, сиділо десятків зо два людей, переважно майстрів різних домен і змін. Нарada вже відбувалася. Говорив Мокроус.

Григор Данилович присів на вільний стілець. Бажаючи зрозуміти суть наради, він уважно вслухався в промову, але не міг збагнути, про що саме йдеться. Говорилося про чавун, про метал, про те, що металургія, ця основна база індустріалізації країни, від якої залежить розвиток усіх інших галузей соціалістичної промисловості, не виконує планів.

Слухаючи мову, майстер Кухля подумав: „Те ж саме, що й завжди, нічого нового“. Він навіть пошкодував, що пішов на завод, проте, кінець промови зацікавив його.

Кажучи про ролю майстра на виробництві, Мокроус підкреслив, що однією з причин прориву на заводі є не зовсім відповідальне ставлення майстра на домні,

обмеженість його ініціативи, бо він цілком залежить від інженера і за всім, що торкається роботи домни, як от зміна ходу, тощо, має звертатися по дозвіл до інженера.

— Партія уже сказала своє слово про майстрів, тож треба усе зробити, щоб підвищити їхній авторитет, щоб забезпечити їм ролю командирів на домні, дати їм змогу виявити свій хист.

Потім він додав, що з метою підвищення ролі майстра, з ініціативи майстрів-доменців одного заводу, підтриманої ВУК'ом металістів, запроваджується всеукраїнський конкурс на звання кращого майстра.

— Для вас, товариші, — говорив він по хвилині мовчання — цікаво, певно, знати, чого вимагається від майстра, що став до конкурсу. Так ось, зазираючи в лист, одержаний з ВУК'у, викладав умови конкурсу, — треба забезпечити добрий догляд за піччю, робити найменше перестоїв, фурми міняти в найкоротший час, передавати піч другій зміні в найкращому стані, з повною засипкою, із справними ливниками, з прибраним ливарним двором, випускати чавун за графіком, ну, звичайно, треба дійти цілковитого виконання зустрічного плану, домігшись того, щоб чавун був здоровий, без браку, мав сірки не більше дозволеного проценту...

Додавши ще кілька умов, він звернувся із закликом включитися до конкурсу, виявити свої організаторські здібності, свій досвід, підтримати честь заводу і майстрів.

Прочитаний лист викликав цікавість і оживлення. Почулися перемови. Майстрі стиха ділилися враженням, де нотка щирої прихильності перепліталася з нотками вагань, із сумнівами й застереженнями.

— От тобі й маєш, такого на заводі ще не було. Конкурс. І вигадують же отаке? — дивувався Кухля з несподіванки, не знаючи, як до нього ставитись, а його товариш по домні, майстер Скрипка, висловив навіть думку, що конкурс власне це те саме змагання

тільки по іншому. Звичайне, мовляв, змагання не дає потрібних наслідків, не забезпечує планів, то покладали випробувати конкурс.

По обміну думками якийсь скептик, цікавлячись наслідками для тих, хто виконав умови, кинув жартома, чи не дістане такий майстер карточки до циркульника, на позачергове гоління, як то мають ударники.

Його жарт викликав веселі усмішки, проте, названі головою зборів премії, передбачені конкурсом для кращих виконавців, видалися досить значними й привабливими. Особливо перша премія, що давала грамоту на звання кращого майстра доменника України, технічну бібліотеку, тисячу карбованців і дві проїзні картки на курорт для майстра та для його родини.

А втім ніхто не наважувався виступити з заявою, щоб виявити своє ставлення до участі в конкурсі. Кожен, вагаючись, очікувано поглядав на другого. Тим то згодом Мокроус, нагадавши, що конкурс розрахований на вияв ініціативи майстрів, і що, певно, всі стануть до нього, поцікавився, хто бере в цій справі слово.

— Ну, товариші майстри. Хто перший включається в конкурс? — заохочував веселим тоном Мокроус, підморгуючи очима. — Хто бажає змагатися за одержання премії, за почесне звання кращого майстра доменника України?

А як майстри все ще нерішуче презиралися, не наслідуючись висловитись у цьому новому для них питанні, то Мокроус, стрівшись очима з Кухлею, сказав:

— Почнемо, мабуть, із старших. Як ви, Григоре Даниловичу? Вам, як найстаршому з майстрів, належить перше слово.

Майстер Кухля не сподівався цього. Він неохоче звівся на ноги й ніяково знизав плечима.

— Що ж? Конкурс наче нічого, — мовив він обережно, обмірковуючи кожне слово. — Тільки хто його

знає, чи не багато умов, щоб дістати премію. Чи під силу його виконати? Бо тож і досі робили наче добре, кожен по своїх силах, а з планами не справлялися, а якже туг можна справитись—хто його знає. Якось боязко ставати. Немає, знаєте, певності. Станеш до нього й не справишся, люди ще сміятимуться. Треба ще поміркувати.

Він спинився й, опустивши очі, з розгубленим виглядом, присів на стілець.

— Та ви, Даниловичу, не вигадуйте собі труднощів,—спростовував Мокроус його міркування,—включайтесь у конкурс, покажіть приклад іншим, як ви можете працювати.

— Ні, ні,—покрутив заперечливо головою Кухля.—Якось знаєте, боязко. Немає певності. Я покищо поміркую.

Мокроус не сподівався такої заяви від досвідченого майстра, і собі, з подиву, знизав плечима.

— Поміркуйте,—кинув з іронією й замислився, як далі бути, як вийти з цього становища, бо присутні мовчали, не то здивовані з ухильної відповіді Кухлі, не то внявляючи з ним згоду.

— Поміркуйте,—повторив з удаваною байдужістю і зазирнув у лист з умовами конкурсу, шукаючи ніби поради, як у кімнаті розітнувся рішучий голос:

— А може почнемо з наймолодших?

І цими словами з стільця звелася висока струнка постать майстра Катрана.

— Так почнемо може з наймолодших?—повторив він просто й задиркувато, підвівши сміливо голову й граючи чорними очима.

По короткій паузі, коли очі всіх присутніх звернулися до нього, він мовив просто, з лагідною усмішкою на молодому, засмаглому, з довгим носом, повному здоров'я, обличчі.

— Так мова про конкурс. Цікава це річ. Як на мене, то немає тут про що розмовляти. Справа ясна. Треба ставати до конкурсу й показати, як майстрі

вміють працювати. Я,— підвищив голос,— включаюся до конкурсу і обіцяю,— усміхнувся ніяково,— обіцяю виконати всі умови.

— Ото, який ти відважний! — обізвався хтось з місця, — на курортах, видно, захотілось побувати, що на першу зразу б'єш.

Катран, не міняючи своєї гордовитої пози, повів очима по присутніх і, усміхаючись, сказав:

— Тільки на першу, іншої не хочу, бо хто не бажає бути першим і кращим, хто усувається з поля бою, той взагалі страхополох, нічого не варта людина.

Його мова, спокійна і смілива, за якою почувалася упевненість і бажання помірятися силами, підвищила настрій. Дехто з майстрів, не бажаючи бути „нікчемою“, тут же заявив, що включається до конкурсу, і тільки майстер Кухля, на нове запитання Мокроуса, відповів ухильно.

Перші дні по нараді Григор Данилович не виявляв жадного інтересу до конкурсу, певний, що з тих заяв нічого путнього не вийде. Він навмисне перестав навіть цікавитись, як то було досі, роботою зміни майстра Катрана і навіть, коли горновик Супрун якось закинув, що Катранова зміна почала підвищувати витоп, він байдуже відповів, що це пусте, що то, певно, не надовго.

А втім він став незвично похмурим, трохи нервовим і настороженим, ніби його щось турбувало. Здавши свою зміну, він зразу ж ішов додому, де на „дачі“ й провадив вільний, по обіді час, уникаючи зустрічів, ніби побоюючись неминучих розмов на тему про конкурс.

Отож, якось по обіді він сидів на розкладачці, відпочиваючи, коли прибігла дружина й розмахуючи газетою, напустилася цілим вибухом докорів:

— Що ти мовчиш, нічого не кажеш? Так наче тебе це не обходить? Чи ти хочеш найгіршим бути?

Григор Данилович, збентежений тоном дружини, поспитав, чого вона репетує.

— Чого? Ти не знаєш? Он Катранова Мотря на курорт уже збирається. Її Павло, каже, першим іде, путівки й гроші одержить, про нього он у газеті пишуть, а ти вилежуєшся на своїй дачі. Тоже знайшов час. Ось прочитай! — тикнула пальцем на шпальту заводської газети „За метал“.

— Та що ти мені її тикаєш? — огризнувся Григор Данилович, ображений безцеремонним поведженням дружини, але мимохіть зазирнув у газету, де впав йому в очі чіткий, великими літерами видрукований заголовок: „Конкурс майстрів“.

Рядок за рядком, спочатку з скептичною гримасою, а далі з побільшеною цікавістю прочитав статейку, де говорилося про роботу майстра Катрана, що його зміна за останні дні пішла значно вперед, що, виправивши попередні хиби, зміна під умілим керівництвом молодого і дбайливого майстра Катрана дійшла вже виконання плану і тепер бореться за дальше покращання всіх показників. Ставлячи за приклад роботу майстра Катрана, стаття закликала інших майстрів включитися до змагання. „Ще не пізно, є ще час показати свій хист у керуванні домною. А ну хто кращий“.

Кухля поклав газету. Він винувато поглянув на жінку й мовив ніяково.

— Диви! Таки виходить, пішов уперед. І хто б подумав!

Він замислився. Почуття заздроців огорнуло його, а разом він відчув бажання помірятися силами.

— А спробуємо й ми, — проговорив рішуче. Потім додав, звертаючись до дружини, що зневажливо поглядала на нього: — Ти не гнівайся, бачиш, он пишуть, що не пізно. Ще невідомо, хто вийде перший.

IV

Кухля належав до тієї категорії обачних людей, що обіцянками зря не кидаються й думками не легко-

важать, а слово поєднують з ділом, принаймні, воліють це робити. Він повільно думав, обережно висловлювався, міцно тримався вироблених поглядів на речі, але приставши до чогось, давши якусь обіцянку, ухваливши якесь рішення, докладав зусиль, щоб його виконати, щоб перетворити в діло.

Вирішивши, після довгого вагання, включитися до конкурсу, він відчув на собі поважний обов'язок, за який має нести відповідальність.

Він узяв до рук газету, що лежала на стільці й, повертівши в руках, почав удруге читати все, що стосувалося до конкурсу: хід його на заводі, перші зведення, досягнення Катранової зміни. З особливою увагою він прочитав умови конкурсу, тут же, на шпальті газетній, видруковані. Він спинявся на кожному пункті, намагаючись цілком ясно усвідомити суть кожного з них, розкрити його зміст і свою дію, що впливала з нього.

По довгому і всебічному обміркуванні, він прийшов до висновку, що умов хоч і багатенько, але не такі вже вони тяжкі й нездійсненні, як видавалося тоді, першого разу, коли виголошував їх Мокроус на нараді. Зрештою усі вони зводяться до того, щоб добре доглядати печі, виконувати план, даючи добротний чавун. А що піч він і дотепер доглядав уважно, то зо всіх пунктів лишається по суті один — це витоп чавуну за планом. Тут усі труднощі, бо досі з витопом було відставання і досить значне, і то не зважаючи на всі, здавалося, заходи і бажання виконати план. „Алеж, — подумав, зиркнувши в газету і вмотивовуючи своє рішення включитись у конкурс, — Катран он теж відставав від плану, а тепер почав підтягатися, та й моя, зміна теж інколи, були такі дні раніше, виконувала план“.

— А спробуємо й ми, — проговорив голосно, підбадьорений зродженням бажанням помірятись з Катраном.

Отож, другого дня майстер Кухля прокинувся ра-

ніше, ніж завжди, у незвичному трохи настрої, перейнятий свідомістю взятого на себе обов'язку, трохи схвильований з непевності, „як підеться“, і разом сповнений бажання скоріше спробувати свої сили. Обмившись і хутко одягшись, він, не гаючи часу, став вибиратися з дому.

— Що це ти сьогодні так поспішаєш? — закинула дружина, здивована з його похапливості.

— А так. До конкурсу став, — мовив майстер з виглядом учня, що має послішатися на іспити.

— То й що? — закинула майстрова ще більш здивована.

— Треба, щоб усе гаразд вийшло, — відповів заклопотано, натягаючи на плечі свого легенького, з снінього молескіну, піджачка.

Потім засунув у кишеню старанно згорнену газету, читану напередодні, і вийшов з дому.

Південне сонце, червоне, розпечене, плутаючись між заводськими димарями, дарма, що була рання година, вилучало гаряче проміння. І в повітрі, насиченому дрібним пилом, димом і кіптем, стояла вже засуха. А втім Кухля добре відпочив, провівши ніч на своїй дачі просто неба. І тепер твердою ногою у важких черевиках крокував до заводу.

Пройшовши браму, він навпростець, через естокади рудного двору, де, як завжди, працювали каталі, вантажачи матеріал у вагонетки, попростував до третьої домни.

Шум повітродува, гуркіт вагонеток, подаваних з матеріалом до елеватора, рух похилою підоймою ковшів до засипної злагоди, — усе, що впало йому в око, як тільки він опинився на рудному дворі, відразу обійняло його духом праці. Там, за заводською брамою, він полишив, здавалось, усі свої буденні клопоти й думки, поринувши в роботу, у життя цього велетенського тіла, що стояло перед ним, замкнене в панцері.

Спочатку він вийшов за домну на ливарний двір, де формівники першої зміни прибирали чавун. Чавуну було ще багато, а бригада незабаром мала кінчати

роботу, тож було очевидним, що головна робота з прибиранням двору випадає на нову зміну. Він поцікавився, чому запізнились з приборкою.

— Третій випуск зробили недавно, ну й не встигли— відповів один з формівників.

— Третій? Ого! Ото які молодці!

Звістка, що попередня зміна майстра Скрипки зробила три випуски замість двох, як звичайно у більшості майстрів буває, вразила його своєю несподіванкою. „Диви, Скрипка виправляється! Чи не включився і він у конкурс“, — подумав зацікавлений.

Він підійшов до горна домни і заглянув у вічко фурми, однієї, потім другої. Своім досвідченим оком він зауважив серед огненної маси невеличкі темні грудки, що утворюються, це теж добре знав, із суміші жухелі й залізної частини руди, погано обробленої газами. Це траплялося, він теж добре знав, при зменшеній проти нормальної, температурі дуття.

„Так, ось звідки в нього три випуски! Спочатку пустив на гаряче дуття, а тепер перевів на знижене. Теж майстер, так і три випуски можна зробити“.

Він зайшов до апаратної, щоб перевірити свої спостереження і поглянув на пірометр.

— Що це ти, Даниловичу, сьогодні почав рано крутитися?— перестрів його Скрипка. — Чи не гадаєш включитися до конкурсу?

— А ти як?— поспитав стримано Кухля.

— Та я вже працюю. На першу премію хочу вийти. На курортах хочу побувати!— вкинув задавакувато.

Кухля блиснув очима спід нахмурених брів.

— Тільки так не роби, як оце тепер, — показав рукою на пірометр. — У тебе низька температура. Куди це годиться.

Скрипка спокійно поглянув на пірометр, потім байдуже хитнув головою. — Це нічого.

— „Це нічого?“ — скрикнув Кухля, обурений з недбайливого ставлення до роботи. — Так домну розладнаєш, брак буде, а не чавун, і моїй зміні зіпсуєш роботу.

— Овва, який знавець! Заступиш, тоді і будеш робити по-своєму, а тепер моє діло, — огризнувся Скрипка.

— І твоє, і моє, і всіх нас. Ти мусиш дбати, щоб піч працювала на рівному ході і в найкращому стані маєш передати другій зміні. От!.. — відрізав гостро Кухля і твердою ногою пішов до печі.

Скрипка подивився услід старому майстрові, потім дав сигнал про підвищення температури дуття і непевними кроками, почувуючи ніяковість за свій недогляд, вийшов у двір. А Кухля вже далі обходив піч, заглядав у вічка фурм, знайомився з їх станом, чи немає прогорілих, чи не треба замінювати на нові.

Тим часом стали приходити робітники нової зміни, і майстер Кухля, вже добре обізнаний із станом домни, як командир, давав розпорядження, хто має прибирати ливарний двір, хто мусить міняти фурми, чи готувати жолоб до випуску чавуну.

Скоро гудок сповістив про зміну, і нова бригада стала до роботи, майстер Кухля снував коло домни. То він стежив за ходом печі, раз-у-раз зазираючи у вічка фурм, придивляючись, чи не застелює їх жужель, чи добре розжарене пальне, чи не видно темних грудок, цих ознак порушеного ходу.

Домігшись нормального ходу печі, ішов „на низ“ до каталів, щоб подивитися на шихту, чи подають належний матеріал, а звідти на ливарний двір, до формівників.

Невтомний і зосереджений, але спокійний і рівний, він давав вказівки і поради, кидав короткі зауваження, часом докоряв і застерігав, а то потакував, похитуючи головою, коли все йшло гаразд.

Легеньке хвилювання відбивалося йому на спокійно-зосередженому обличчі, коли наближався час витопу чавуну.

— А ну, ну, хлопці, скоріше повертайтеся, а то чавун випускати треба, — натякав спокійно і твердо горновикам, чи формівникам, зауваживши загайку

з прибиранням двору чи з готуванням жолобу. — Щоб без затримки.

Після другого випуску чавуну, коли забили ливника й продмухали піч, він присів на лавочку, поблизу печі й, спочиваючи, витяг газету.

— А що пишуть? — поцікавився старший горновик, Супрун, довгий, сухий, і кошавий, витираючи вузлуватою рукою, з напнутими жилами піт з лоба. — Хто дає першу виробку?

— Та п'ята ж, у зміні Катрана. Катран дає план.

— А який чавун? — поспитав горновик, з неприхованою ноткою цікавості.

— Та нічого, буцімто гарний, — відповів Кухля.

Горновик присів на лавочку поруч майстра, витяг з кишені стару газету, відірвав шматок паперу й, помінявши його в руках, скрутив цигарку.

— Так у Катрана діла поправились? — мовив замислено, затягаючись димом міцного тютюну, — треба і нам не відстати.

Кухля скося поглянув на горновика. Він не хотів нагадувати про конкурсне змагання, що торкалося, головне, майстрів, ані ставити за приклад Катранову зміну. Та слова горновика його зворушили. Тим то відповів, що він би не хотів відстати, тільки хто його знає, як вийде.

— Як ти думаєш, Серьожо? — поспитав обережно, бажаючи цим саме виявити його ставлення до конкурсу.

Серьожа хвилинку мовчав, попихкуючи смаковито цигарку, потім кинув під ноги недопалок, поправив риженькі, вицвілі вусики й відповів, прибравши поважного вигляду:

— Я так думаю, що коли робота й далі піде, як сьогодні, то доженемо.

Кухля ласкавими очима поглянув на горновика.

Обережний і стриманий, він не поспішався робити висновки з наслідків цього дня, проте, поспитав прихильно:

— Так доженемо, Серьожо? Не здамо взятих позицій, га?

Горновик знову скрутив цигарку й відповів повагом, ніби міркуючи:

— Треба закріпитись, — бо що ж то з нас за вояки будуть, коли знову підемо назад.

— Треба закріпитись! — потвердив Кухля й, підвівшись з лавочки, пішов до домни.

Наступного дня він прийшов так само рано й зразу ж почав огляд домни, щоб заздалегідь ознайомитись із ходом печі. Він дивився у вічка фурм, заходив в апаратну, цікавився температурою.

— Нічого, сьогодні краще, — відповів майстрові Скрипці на його запитливий погляд і додав повчально: — Ти, чоловіче, ще молодий і на курси ходиш, тож не роби ніколи, як ото вчора. Думай не тільки про те, щоб тобі більше чавуну випустити, а щоб і домна була у доброму стані, щоб вона працювала на рівному ході!

Прийнявши зміну, він невтомно тупцював коло домни, рейсуючи від рудного двору, де готували шихту, до ливарного.

Він задоволено дивився на огненні лави здорового чавуну, що мчалися жолобом до поданого ковша чи заповнювали зайвиною наготовлені форми, потім знову давав вказівки й поради, готуючись до нового випуску.

Отож день-крізь-день помалу, але неухильно, його зміна підвищувала витіп, даючи все нові, все кращі показники.

Радісні вогники частіше спалахували тепер в очах заклопотаного Кухлі. Його рухи ставали певнішими, а голос твердішим.

— Чи ти ба! Ідемо вгору, — говорив він до себе, роблячи щоденні зведення. — От здорово! — дивувався ніби з того, як то сталося, що вони не здають „завойованих“ позицій, — як то було колись.

А втім він не любив хвалитися своїми досягненнями

і на запитання дружини відповідав стримано: „підтягаємось“. І тільки згодом, по якійсь декаді, коли в газеті з'явилась замітка, що відзначала його роботу, як одну із зразкових, він по обіді, розгорнув газету й урочисто подав її дружині.

— Ось, почитай! — мовив гордовито, вдоволений з наслідків роботи і з того, що написано в газеті. — Почитай! — показав на свій портрет у газеті, уміщений разом із статтею про його роботу.

V

Одного разу Кухля, вийшовши з дому на зміну, зустрівся з Мокроусом, що прямував до заводу.

— Ну, як тепер діла, Даниловичу? — кинув привітно секретар осередку до майстра, ледве привітавшись з ним.

Навідуючись щодня, і то не раз, до тієї чи іншої домни, мавши точні відомості про роботу кожної зміни, він добре знав, „як діла“, проте, не втримався від того, щоб не звернутись з цим запитанням. „Як діла?“ — це стало улюбленою його фразою, що з нею звертався до кожного, кого зустрічав в осередку, у цеху чи поза заводом. Він повторював її скорше механічно, за звичкою, але в тому, як вимовив цю фразу тепер, як весело моргнув оком, почувалося, що він має не абияку цікавість.

— Та нічого, працюємо, — відповів скромно Кухля.

— Маєте у певність своїх сил? — усміхнувся Мокроус, натякнувши на колишнє майстрове вагання.

— Підтягаємось, — відповів зніяковіло Кухля. — Діло пішло на лад.

— Підтягайтесь, щоб на премію витягти, щоб не гірше за інших було. Підтягайтесь! — хитнув головою Мокроус, із загадковою рисочкою на обличчі, чи то цілком вдоволений з показників, досягнутих Кухлевою зміною, чи то підохочуючи далі поліпшувати роботу.

Кухля, уникаючи розмови про премію, бо вважав

це за завчасне, все ж поцікавився, як на інших домнах.

— Три майстрі, три зміни виділяються покищо добрими наслідками, — відповів коротко Мокроус.

— Хто ж ці майстрі? — не втримався Кухля, заінтересований натяком секретаря.

Мокроус відповів.

Кухля насупив брови. Хоч йому приємно було почути своє прізвище серед трьох майстрів, але визнання за Катраном найкращих показників, зроблене, правда, в неясній формі, збентежило його. Якби хто інший, хто із старших, віком і досвідом, а то ж молодий і зелений. Чи давно він працював у нього на домні, за учня, за горновика?

— Що ж у нього за виробка? — поспитав похмуро Кухля, заховуючи свої думки.

— Сто десять процентів за декаду і здоровий чавун, без будьякого браку.

Кухля порівняв із своєю. Його виробка в останні дні теж перевищила план, але з якісними показниками було гірше. Півтонни браку за цю декаду — ось що знижувало його досягнення. Він замислився, як це в Катрана вийшло, аджеж і він добре доглядав печі, а не обійшлося все ж без браку... Дивно! — здвигнув плечима.

— Як це, вийшло? — порушив мовчанку Мокроус, збагнувши, здавалось, приховані мислі Кухлі. — Уся причина в умінні розподілити сили, у догляді за працею, у знанні технологічних процесів.

Зрозумівши, що такої відповіді недосить, Мокроус бажаючи висловитись ясніше, чи просто поділитися своїми думками, розповідав про роботу Катрана.

— От ми боремося за те, щоб чавун випускати за графіком. Чому? Тому, що це привчає всіх робітників бригади бути точними в роботі, вчасно прибирати ливарний двір, готувати форми, жолоб, подавати ковші, завантажувати піч. А чи багато в нас на заводі з майстрів випускають чавун за графіком? Один, другий та й уже. А Катран домігся. У нього точно, як сказано

в графіку, іде чавун, не пізніше, ані раніше, точно, як на терезах. І чавун добрий. І план уже виконує й перевиконує. А як він дійшов до цього? Знов же, кажу, вмінням організувати працю, добре розташувати сили. В іншого майстра інколи людей не вистачає, він і радий, бо тоді легше провину за погану роботу перекласти на нестачу людей. А в Катрана цього не буває. Звиняйте! Якщо він бачить, що хтось з формівників не вийшов, і там може стати запарка, він поставить на допомогу когось з горпників, і навпаки, а то і з каталів візьме. Ось, що значить вміло керувати роботою. Ну потім добре доглядає шихти, щоб не було великих грудок, щоб не міняли її часто.

Мокроус охоче розповідав про Катрана, радий за досягнуті ним останніми днями успіхи. А нарешті додав:— Молодий майстер, а вміє працювати і домну знає. А чого? Того, що смекалку має і на курси ходить, учиться. Домну знає, а вчиться, хоче краще знати. От як би всі так працювали, як він, то забули б і прорив.

Захопившись виявленням добрих якостей Катранових і подеколи може перебільшуючи їх, як то завжди трапляється, коли зосереджують виключну увагу на одній особі, він не помітив, що Кухля хмурився, зрідка покашлював, виявляючи нетерпіння і нарешті, як Мокроус замовк, буркнув:

— Ну, а ще чим славний Катран?

В цім запитанні звучала нотка заздрощів і невдоволення за байдуже ставлення до його роботи, що, на його думку, мала за останні дні сливе, що не гірші показники за Катранові.

Мокроус зрозумів невдоволеність Кухлі, як і те, що він, може справді трохи не тактовно вчинив, поминувши роботу, і добру роботу, його, Кухлі. Бажаючи виправити свою помилку, сказав:

— Ну, та й ви, Даниловичу, маєте чим похвалитися. Треба трохи підкуватися, підвищити свої знання, і тоді дуже легко можете догнати Катрана. А може й випередите його?

Кухля підозріло поспитав, що то значить підкуватися.

— Поступити на курси доменників, повчитись, підвищити свої знання, щоб краще знати домну й усі технологічні процеси.

Зневажлива усмішка, сполучена з гримасою, відбилась на майстровому обличчі, ніби він почув надто легковажні поради. Помовчавши, сказав:

— Я тридцять два роки вивчаю домну і знаю її, як свої п'ять пальців. Хай до тих курсів ходять ті, що нічого не знають, що без году неділю тут працюють, а мені немає чого ходити.

— Не кажіть, Даниловичу, курси для всіх корисні, бо техніка доменництва, як і взагалі техніка, постійно збагачується. Тут завжди щось є нового, різні раціоналізації і винаходи, і тільки тоді, коли добре знаєш науку, можна поліпшувати виробництво. Он Катран знає домну не гірше кого іншого, а відчуває, що недосить, вчиться, і добре робить. Так і годиться.

Висування Катрана на зразок зачепило Кухлю за живе.

— Та що ти мені з тим Катраном носишся! — скрикнув він сердито, — наче я не знаю його. Катран та Катран! Треба ще пождати, бо хто знає, чи надовго він роботу поліпшив, чи не спустить скоро, як було під час першого соцзмагання. Та й чим він кращий?

Втративши рівновагу, Кухля непомітно торкнувся курсів. Підкуватись на курсах? Теж скаже. Он на курси ходить з третьої домни Скрипка. А що з нього візьмеш, коли він не знає гаразд, як можна домну розладити, — згадував випадок із дуттям, що трапився на початку конкурсного змагання.

Він ще довго висловлював свої сумніви, пригадуючи погану роботу молодих, з невеликим досвідом, майстрів, аж Мокроус, що завжди спокійно вислухував його, кинув застережливо:

— Глядіть, Даниловичу, щоб вас не обігнали оті молоді, буде тоді соромно, а буде!

Та Кухля вже не слухав. Він зневажливо махнув рукою, мовляв, говори собі, що хочеш, а він має свою

думку. А що в цю хвилину наблизились до заводської брами, то він хутко, облишивши секретаря на другому боці, проскочив через вертушку й бігцем подався до домни.

Тут близько горна важко опустився на лавочку й, похмурий і замислений, довго сидів непорушно, лише зрідка робив якісь порухи руками, ніби над чимсь міркуючи.

Хоч дорогою, слухаючи Мокроусову мову, сповнену похвали на адресу Катрана, він виявляв невдоволення, але тепер, помисливши, погодився, що той має все таки перевагу над ним, дійшовши кращих показників. Але чому? Може тому, усміхнувся скептично, що на курси ходить, як Мокроус гадає? Алеж і Скрипка ходить, але що з того?

Він перебирав можливі причини відставання своєї зміни, спинявся на роботі домни, газопроводів, газівника й горновиків, на ливарному і на рудному дворі. Він згадав, що одного разу, коли вийшов не зовсім здоровий чавун, подавали погану шихту з великим грудням руди й вапняку і що в'н недосить твердо настоював на заміні добротним матеріалом.

„Виходить скрізь треба доглядати, нічого не можна лишати поза своїм оком“, — зробив висновок і трохи був заспокоївся, знайшовши, здавалося, одну з причин свого відставання.

Його мислі перебив старший горновик.

Підійшовши непомітно до майстра, й сівши поруч нього на лавочку, Супрун, закурюючи цигарку мовив:

— Як усе йде гаразд, то можна спокійно посидіти й відпочити.

Він сказав це просто, переконаний, що все йде гаразд, бо майстер, який останні тижні непосидюще бігав у цей час, перед зміною коло домни, тепер сидить на лавочці й спокійно міркує.

Проте, ці слова, вразивши Кухлю своєю небезпекою, раптово вивели його з задуми.

— Все йде гаразд? — поглянув строго на горновика. — Не кажи так. Он у Катрана краще!

Схопившись на ноги, він подався до домни, потім на „низ“, до каталів, а звідти до формівників.

Кілька днів він ходив похмурий і згорблений, заклопотаний і незвичайно-вимогливий, до всього придивляючись, усе перевіряючи. І вже згодом звеселів, коли впевнився, що його показники дорівнюють Катрановим.

— „Побачимо, хто вийде першим“, — думав заспокоївшись. І тільки наявність у чавуні трохи більшого за дозволений проценту сірки трохи турбувала його.

VI

Минуло ще кілька декад. Якось по роботі майстер Кухля, повернувшись до дому і пообідавши, вийшов на свою „дачу“ за будинок. Тут приліг на розкладачку, під захист густого галуззя крилатих вишень. І затишок, і прохолода, що зберігалися за будиночком, навівали на нього спокій і вдоволення.

Спочатку він ласкавими очима поглядав на галуззя вишень, на яких, замість недавніх кетяг, тепер лише зрідка виднілись червоні, пишні, цілком вистиглі, аж чорні, ягоди. Потім непомітно переніс зір на завод.

Поглядаючи на стрункі труби димарів, що погрозово виривалися в небо, на похмурі панцері кауперів, на важкі башги домен, на знайому картину, оповиту чорними хмарами диму, кіптю й газів, майстер Кухля подумав про конкурс, уже закінчений, і про можливі його наслідки, що на них чекали вже кілька днів.

Що присудять і кому? Кого визнають за кращих і перших?

Власне він знав, що із всіх майстрів їхнього заводу лише двох висунули кандидатами на премію. І ці майстрі, не хто інший, як він, Григор Данилович Кухля, та Павло Катран, колишній його учень.

Свідомість цього викликала приємне відчуття і відраду. Він навіть подумав про те, що може йому і при-

судять премію. Він тішився з цього припущення, мріючи про те, як він дістане аж дві картки на курорт, як принесе їх додому, як вибереться із старою в Крим, як поживе у якомусь палаці де раніше князі тільки розкошували.

„Харашо! Потрудився, як слід, заробив і получай. От тобі і конкурс, і вигадали ж отаке!“ — усміхався, доводячи своє право на спочинок у Криму.

Його мислі, такі ясні, й привабливі, часом непевні і хисткі, сповнені деяких сумнівів і побоювань, пливли одна по одній, як на дачу зайшов майстер Катран.

Високий, стрункий, з широкими плечима, у синьому піджачку, — спецовці, майстер Катран ступив до розкладачки й, простягаючи кремезну руку, мовив привітно, з веселою усмішкою на брондзовому, повному здоров'я, обличчі.

— Ну, здоров, герой, здоров! А я це йду з заводу та й думаю: дай навідаюсь до нашого старого.

Кухля підвів голову й тискаючи руку, випустив собі:

— Здо́ров, герой, здоров!

Поява Катрана видалася йому цілковитою несподіванкою, бо вже давненько, ледве чи не за часів, коли ще він працював за горновика, навідувався до нього. Отож вражений з його приходу, гадаючи, чи не трапилось чого, підвівся з розкладачки й запросив був до хати. А як той висловив бажання лишитися на повітрі, бо лише на хвилинку забіг, то Кухля, присівши, показав коло себе гостеві місце.

Катран недовіжливо поглянув на розкладачку, „чи витримає“, але присів і знову обмовився, що забіг на хвилинку. Перехопивши на собі зацікавлений погляд старого, розповів, що він оце з заводу, заходив після роботи до завкому, і там дізнався про конкурс, при ньому одержали постанову журі.

Кухля, повний цікавості й нетерпіння, повернувся всім тілом до гостя.

Катран почував кінчика довгого носа й, граючи

очима, з ледве стримуваною усмішкою, сновістив, що на їхній завод припадає тільки дві премії, одна перша й одна третя.

— А ну, ну, кажи, кому? — торопив непевним голосом Кухля, ледве стримуючи хвилювання, коли той зробив паузу.

Молодий майстер помнявся хвилинку, ніби йому було ніяково перед старим, потім заявив, що він одержав першу премію, а йому, Даниловичеві, дають третю.

Кухля зідхнув важко, й насунивши густі брови, хмуρο поглянув на свого товариша.

— Така резолюція вийшла, — ніяково знизнув плечима Катран, ніби виправдуючись, що він тут, власне, не при чім.

Кухля мовчав. Встромивши очі в якусь точку, задумливо щось перебирав, ніби не розуміючи, як це трапилось, що йому присудили тільки третю премію.

— А все таки добре вийшло, з цілого заводу тільки ми вдвох дістаємо премії, — підбадьорив старого Катран і додав, що жаден завод на Україні не має двох премій. — Ми вийшли, можна сказати, першими, — підкреслив він радісно, не заховуючи гордоців переможця. — Ну, а тепер бувай здоров! — простяг по-товариському руку. — Треба йти далі.

— Та посидь, — зауважив Кухля, очунявши, — куди тобі поспішати? Посидь та поговоримо, ти ж тепер перший майстер.

— Не можна, Даниловичу. Хай іншим разом, а сьогодні не можна, треба пообідати та зразу ж на курси. Кінчаю ось курси.

— Ото далися тобі оті курси! На першого майстра вийшов, а курсами морочиш собі голову, — кинув Кухля. — Коли ж ти на курорт поїдеш?

Катран знизав плечима.

— Хто його знає? Може й не поїду.

— Як не поїдеш? — здивувався Кухля, — пнув на першу премію, а достукавшись, не поїдеш.

Катран засміявся.

— Курорт, Даниловичу, це дрібниця. Важно було вийти на першого, показати, як можна і слід працювати. Свідомість треба, значить, мати, ось головне, а курорт для мене, то між іншим. Я здоровий, — стиснув він кулаки, від чого його міцні біцепси заграли на оголених руках. — Я обійдуся і без курорта. А все ж треба поспішатися, а то на курси спізнюся.

З цими словами він звівся на ноги і легкою ходою, високий і стрункий, пішов на вулицю.

Майстер Кухля якусь хвилинку сидів нерухомо, схвильований. Він думав не про те, що не поїде тепер на курорт ні сам, ні його дружина, бо матиме за третьою премією лише триста карбованців, а думав про Катрана, про те, як сталося, що недавній його учень обігнав його, досвідченого майстра, а достукавшись першої премії, не хоче навіть їхати на курорт.

— „Головне, каже, треба мати свідомість.“ Може воно і так. Що ж? Позмагаємось ще без конкурсу, — мовив, міркуючи вголос.

Ясні вогники блиснули йому в очах, а на обличчі, заклопотаному й зосередженому, відбилась рішучість. Він схопився на ноги і, зайшовши до хати, узявся одягатись.

— Чого це Катран заходив? — поцікавилась жінка, визирнувши з кухні, де шумів примус.

— Та так, проходив близько та й зайшов.

Тоді жінка поспитала, куди це він одягається.

— Треба йти, — мовив стиха майстер, натягаючи на плечі піджака.

— А я вже вареників наварила, поїж, поки не прохололи, бо тоді несмачні будуть.

Метнувшись до кухні, вона винесла тарілку, повну пузатих вареників, з білої муки зроблених, що випиналися соковитими ягодами.

Григор Данилович кинув оком на тарілку, поставлену на столі й відчув солодкий смак засироплених вареників, але відійшов у бік.

— Ніколи, хай іншим разом, треба поспішати,

— О, вже й ніколи. Спробуй, бо таких вже не буде, останні ягоди відходять, та й мукн такої немає, — намовляла майстрова.

Проте, Кухля узяв кепі й ступив до порога.

— Та куди ж це тебе несе. То звари вареників, а тепер біжить, — аж скрикнула обурена майстрова.

Кухля мовчазливо, із заклопотаним виглядом вийшов на вулицю й хутко пішов до заводу.

Він спинивсь коло будиночка близько брами, на дверях якої прочитав табличку з написом, що тут містяться курси доменників, і коротку хвилинку потупцював коло дверей, ніби вагаючись.

— Хай буде так, ми ще позмагаємось, — рубонув він повітря рукою і твердою ходою переступив поріг.

Серпень
1932 р.

О Б Л О Г А Ш А Х Т И

ДОМНА працювала повним ходом.

У глибокому дворі за домною й кауперами, за цілою системою велетенських пилосмокових труб, що витягали вугільний пил із домни на повітря, безпересталь, як завжди, рейсували між елеватором домни і складом коксу, руди й вапняку каталі із своїми важкими залізними двоколісними вагонетками.

Чорні, задимлені в'їдлигим кілтем, що безнастанно сіявся вниз з високо знятих у небо димарів, запорошені вугільним пилом, що грубим шаром лежав у дворі й чорними хмарами здіймався раз-у-раз вітерцем угору, рейсували каталі, вилискуючи бронзовими, спітнілими від сонця і напруження спинами.

Щохвилини, вдень і вночі, всі двадцять чотири години, влітку і взимку ті чи інші, навперемінки, але безупинно працювали каталі, подаючи кожен із них, до елеватора сорокопудову, вантажену коксом, рудою чи вапняком вагонетку, а то порожняком від'їжджаючи до складу, щоб з матеріалом повернутися знову до елеватора.

Так само безперестанку зносилися вгору горизонтальною підоймою елеватора до колошника домни залізні ковші, наповнені матеріалом для засипу його в ненажерливе черево домни, що містила в собі понад тринадцять тисяч пудів коксу, руди й вапняку.

Невпинно працювали повітродувна машина й газопровід, посилаючи через вдувала нагрітий газ із кауперів і повітря до горна домни.

І так само безустанно клопоталися перед горном домни горновик і жужельник, поглядали раз-у-раз крізь захисне скло у вікснечка вдувала, спостерігаючи за розтопленою масою, чи не час випускати її, та готували із своїми підручними двір і приладдя для випуску чавуну.

Домна працювала, здавалося, справно, безперебійно, даючи через кожні три-чотири години щораз нові витопки чавуну.

А втім, коли горновик цього разу із своїми підручними, заюшені рясним потом, що цілими струменями котився їм по обличчях, нібито полоскав їх зливний дощ, як тільки вони, огорнуті гарячим, насиченим газами повітрям, з мужньою витривалістю пробили ломом летку горна і в її проруб бурхнула вогненна маса чавуну, старий майстер Тритузний відразу ж помітив, що чавун не такий. Не такий, як треба було б. Трохи іскристості, трохи рожевості на густобілому кольорі вогненної маси говорили йому про відхилення її від нормального витопу здорового чавуну.

Він підійшов ближче до жолоба й, прикриваючись рукавом від жару, спостерігав коротку хвилину за новими лавами, що бурно, вирвавшись з горна, мчалися ливарним двором, заповнюючи собою наготовлені з піску, мов грядки на розсадку, рівчачки-форми. Потім ще раз подивився крізь захисне скло на зачерпнуту підручним у маленький ковшик для проби рідину, бажаючи ніби пересвідчитися в правдивості своїх спостережень, і замислився.

Що чавун не такий, про це не було в нього жодного сумніву.

Але в чім причина того, що він не такий? Перегрів чи недогрів? Чи була зависока температура газового дуття чи навпаки? А може? Та так воно, мабуть, і є,— майнула в нього думка,— відхилення від норми сталося через порушення нормального ходу домни, через зміну профіля шахти, що позначилось в останні дні.

З цим останнім припущенням майстер Тритузний вийшов спід даху ливарного двору й поглянув угору на могутнє, стягнуте міцними обручами, кам'янозалізне тіло домни, що, мов велетенська вежа, зложена з конусуватих фігур, підносилася на тридцятиметрову височінь.

Його зір упав спочатку на горішню частину домни, на колошниковий механізм для засипу домни матеріалом, з площадкою для вагонеток, що завершував своєю конструкцією із залізних поручнів, із рурок і труб тіло вежі. Потім його зір спустився нижче колошникової площадки до шахти й затримався там якийсь момент непорушно.

А зараз на його обличчі, заклопотаному, завжди суворому й зосередженому, а, проте, завжди спокійно-безстрастному, відбилась тривожна рисочка.

Шахта домни, зроблена з вогнетривалої цегли й стягнута для більшої моці щільним рядом залізних обручів, несподівано дала загрозливі зміни. То в одному, то в другому місці шахти, де ще кілька днів тому, де навіть ще вчора тіло мало правильний профіль, з маленьким, щоправда, ледве помітним випинанням деяких шарів, тепер можна було бачити цілі злами.

Стривожений таким, небезпечним для подальшої праці, становищем домни, майстер Тритузний обійшов навкруг домни, відзначаючи все нові злами й зміни профіля. Цілі шари, випнуті з муровання, зависли ніби в повітрі, затримані лише обручами від цілковитого випадання, тим часом як інші вгрузли всередину, утворивши, таким чином, покривлений профіль і позбавивши горішні шари муровання належного опертя.

Першої хвилини майстер Тритузний був отетерів.

За свої тридцять років праці на домнах, де набув він довгий стаж, від каталя починаючи, йому на власні очі довелося бачити чимало небезпечних у виробництві явищ, чимало зазнати загрозливих для життя випадків.

Він був свідком, як одного разу, коли ще був за формовника, років з тридцять тому, прорвався чавун з горна від першого ж удару ломом у летку й спалив горновика і кількох його підручних; він чув, як після цього розповідали, що то обійшлося ніби гаразд, бо могла бути страшніша аварія, що міг вибухнути цілий горен, коли б чавун завчасно не вирвався в летку; він бачив, як з колошника не раз знімали непритомних робітників, очманілих від газу, як ще навіть недавно обпало руку одному з підручних. Скільки тих недоладностей і небезпек, загрозливих для життя, траплялося йому бачити за його довгу працю на домнах, та жоден з тих випадків, здавалося, не вражав його такою мірою, не хвилював його так, як ота картина зміненого профіля шахти. Чи не тому, що чекання, що-будьяка уява, чи то уява небезпеки, чи навіть радісної події, близької зустрічі з другом, завжди сильніше вражають людину, завжди зворушують глибше її психічну істоту, ніж самий факт dokonаної події?

Отож в уяві майстра Тритузного раптом постала картина аварії шахти, а з нею і всієї домни, з усіма жахливостями, з нещастями, з жертвами.

Він уявив уже собі, як випнуті частини муровання котяться вниз, порвавши останнє кріплення, як з утворених відтулин виривається газ і полум'я, як з горішніх шарів шахти вивалюється, падаючи вниз, горючий кокс і топильний матеріал, як руйнується навіть усе важке тіло домни.

Холодний дріж комашками пробіг по тілу майстра Тритузного, потім кинув його в гарячий піт.

Опам'ятавшись від першого вражіння уявлюваного лиха, майстер Тритузний подумав, що треба зразу ж податися до начальника доменного цеху.

Але, підійшовши до горна, щоб подивитися ще раз на чавун, він відчув насторожений, як здалося йому, погляд горновика, що, струсивши рукавом рясний піт із засмаглого, мов бронза, обличчя, поспитав: „А що, Меркуричу, там побачили?“

Це запитання трохи охолодило його.

Заховуючи свою тривогу, на те ж бо він і майстер, щоб, як старший на фронті, міг за всякої хвилини й обставини виявити найбільше спокою, витривалості й самовладання, він, опановуючи себе, відповів стримано: „Та нічого. То, бач, трохи випнувся шар у шахті. Це буває, але то нічого, доведеться трохи підремонтувати“.

Хоч „це буває“ і „то нічого“ було вимовлено більше для заспокоєння горновика, а втім мимохіть стримало і його хвилювання. Справді це буває, все це можна ще справити, — подумав він, переконуючи себе й розвіуючи недавню уяву можливого лиха, а разом намагаючись усунути будьякий привід для розмовбіля горна.

І як завжди, так і тепер, заклопотаний і зосереджений, похмурий і суворий, з діловитим виглядом наглядав за випуском чавуну, за формуванням його в ливарному дворі, даючи вказівки формовникам, то знову, опинившись коло горна, гукав сигнальникові, хоч це і без нього робили, щоб дав сигнал на повітродувну машину про зменшення тиску повітря, коли від сильного дуття починав з чавуном вилітати з летки горна і кокс. А то придивлявся, як, після випуску чавуну, горновик з підручними забивали вогнетривалою глиною летку горна, навіть не втримався від того, щоб не взяти виприскувача й не полити водою тієї глини, хоч це знов же міг робити, як і робили завжди без нього, горновик або один з його підручних.

І лише тоді, коли це було зроблено вчасно, без найменших ускладнень і затримки й робітники кинулись до діжки з водою, майстер Тритузний пішов від домни.

— Ну й клопотлива ж людина! — проказав йому вслід докірливо не то з ноткою подиву в голосі один з підручних, кремезний, з важкими рухами парубок, що недавно став на роботу коло домни, прийшовши з села, — ніяк не вгомониться, так і крутиться, так і бігає, так і стрибає, як той гумовий м'яч, а вже й старий.

При цій мові він зробив, під загальний сміх його товаришів, кілька кумедних порухів, що мали передати ходу майстра Тритузного.

— То вже клопотливий, — цілком погодився і горновик, знімаючи з себе мокру від поту, ніби намочену водою, сорочку й обтираючи спину та груди якимсь ганчір'ям, — Це правда, він любить за всім доглянути, скрізь побувати. Ну він і може, — додав горновик поважним тоном, з глибокодумним виразом на обличчі, мовляв, за це можна пробачити йому метушливість.

Горновикове зауваження припало підручному до вподоби.

— А таки може? — перепитав він здивовано, переймаючись почуттям широї поваги до майстра, ніби за цим коротким, і здавалось би, не зовсім ясным виразом „ну він і може“ заховувався для нього не абиякий глибокий зміст, вся суть людини і цінність її.

— О, може! — підкреслив без вагань горновик і кивнув головою на знак незаперечної, що не підлягає жодним сумнівам, можності чи то вмілості майстра.

Після такої рекомендації підручний, ще більше здивований, відказав:

— Подумаєш, а наче вже й старий?..

— То ж бо і є, що й старий, а за нас з тобою ще справиться, — зауважив горновик. — Важно не те, що старий, а що вміє і може, ось що важно. Кріпкі старі люди, з нас таких не вийде — додав він зниженим голосом.

А помовчавши пояснив:

— Бачиш, він із наших, горновиком був ще не дуже давно, увесь курс тут пройшов. Ну й діло знає, що і до чого, краще, може, за якогось інженера. А коли неустойка тут якась, то, дивись і підсобить. Інший майстер, хоч і з нашого брата вийшов, а вже вредний буває, все тобі так і колить, до всього присікається, і все командує, заклавши руки за спину, а цей уже ні. Цей толком скаже, а коли що — то й за лома візьметься й підсобить.

— І підсобить?.. От-як! — повторив зовсім вражений підручний, що ніяк, здавалося, не сподівався на таку товариську спочутливість клопотливого й похмурого зовні майстра.

По цій хвилевій мові, під час короткого перепочинку, горновик і підручні знову взялися до роботи коло горна, готуючи двір і знаряддя до нового випуску чавуну. А майстер Тритузний тим часом швидкими кроками, бігцем, з випнутим вперед трохи заокруглим черевом і разом пружний, котився двором, поминувши каталів, до конторки начальника доменного цеху.

Інженер Кованько сидів у цю хвилину за столом з телефонною трубкою в руці і тільки скося поглянув на майстра важким поглядом заклопотаних і трохи, здавалося, втомлених очей. Тим то майстер Тритузний, що його знову поїняла тривога за домну, нетерпливо зам'явся на порозі, чекаючи на закінчення телефонної розмови.

— Як там у вас справа, Меркуричу? — поспитав інженер, чіпляючи трубку на гачок і переводячи погляд на майстра. — Чушки з двору треба прибрати до складу, а з нового випуску три ковші подати на мартен. Піч у них вже справлена, — дав він розпорядження майстрові, не чекаючи на його відповідь „як там справа“, ніби це було звичайне, традиційне його запитання.

Майстер кивнув головою, мовляв, добре, добре, так і зробимо, передамо на мартен, це ж краще, ніж чушки вилити. І зразу з непокійним виглядом, перебираючи пальцями коротко стрижену борідку, випустив заготовлену фразу:

— А в нас, Йосипе Марковичу, не все гаразд. Біда насувається.

Інженер добре знав „клопотливість“ Меркурича, його характерну властивість перебільшувати часом недоладності на виробництві, що ґрунтувалось у нього на щирому бажанні вчасно повернути належну увагу й заздальгідь ліквідувати ті недоладності. Тим то він, призвичаений до цієї тривожної мови майстра Тритуз-

ного, досить байдужо, заклопотаний якоюсь іншою справою, слухав його мову. Але, поглянувши на його обличчя, він впіймав незвичну, здавалося, і для того схвильованість і поспитав насторожено:

— Так що ж там у вас трапилось?

— Та що? Біда, кажу, насувається. З домною біда буде, ось що, Йосипе Марковичу, — відрізав стурбовано. І не криючись тепер, як там перед людьми біля горна, дав волю неспокійним думкам і побоюванням, що виникли в нього під час огляду шахти. — Треба домну негайно спинити на ремонт, бо того і дивись, що трапиться аварія.

Інженер Кованько вислухав нервову, сповнену тривожних думок, мову майстра Тритузного її відповів:

— Не турбуйтеся, Меркуричу, домна не така вже й хвора. Вона справді потребує ремонту, але вона ще може попрацювати кілька днів, а то й тиждень якийсь. Скоро місяць кінчається, то нам треба упоратись з місячним завданням, треба виконати його повнотою. А там уже дамо їй ремонт.

Почуття страху відбилосся в очах майстра Тритузного. Він налякано, навіть зневажливо замахав рукою.

— Якийсь тиждень працювати? Та ви що? Хочете, щоб шахта завалилася? Щоб аварія сталася? Щоб людей покалічило? Га? — напустився він цілим вибухом загрозливих запитань — Місячний план це так; — хто ж проти нього, — проказав він пом'якшеним голосом, ніби завагавшись на хвилину, — алеж шахта так погнулася, що кожної хвилини може трапитись аварія. Он сьогодні, ще зранку, була нічого, а зараз? подивіться!

— Нічого, нічого, я теж сьогодні дивився на неї, — заспокоював інженер, нагадавши знову про місячний план. Та вражений настирливістю і бурчанням майстра, що несподівано кинув навіть різку фразу: „ну за це ви більше відповідаєте“, інженер вирішив іще раз обдивитися шахту. „Хай старий вгомониться“, — подумав він, виходячи з ним з контори.

Але глянувши вгору на шахту домни, він покрутив головою, погодившись, що шахта справді дуже подалася за останні кілька годин, виявивши нетривкість свого муровання.

Тим то він вирішив негайно ж скликати нараду з приводу становища цієї домни.

II

Зранку другого дня в кабінеті дирекції заводу зібралася нарада з інженерів заводу, начальників цехів, з професорів-металургів, знавців доменної справи.

Нараду розпочав головний інженер заводу коротким словом про завдання цієї, не зовсім звичайної наради. Друга домна заводу несподівано швидко опинилася в загрозовому стані. Чому саме? він не буде на цьому спинятися, про це бо докладно розповість Йосип Маркович, до того ж шановні збори мали нагоду ознаймитись з домною під час щойно закінченого огляду. Коротко кажучи, домна потребує негайного ремонту. Тож хай шановні збори подадуть свою авторитетну думку про те, як можна найкраще зробити ремонт з найменшою витратою часу, що саме треба зробити, яких запобіжних заходів слід для цього вжити.

Після цього переднього слова виступив з доповіддю Йосип Маркович Кованько, начальник доменного цеху.

Позираючи у списаний різними математичними формулами аркушик паперу, він змалював становище домни. Домна недужа. Основна її хворість у викривленні профіля шахти, у випинанні окремих шарів муровання, в утворенні западин через роз'їдання огнем цегли й постійне тертя об неї матеріалу під час опускання його до горна з колошника домни. В наслідок такої зміни шахти домна починає працювати ненормально: вона потребує чималих, понад норму, витрат коксу, що удорожнює, розуміється, вартість чавуну.

Окрім того, зміна окреслення шахти створює небезпеку аварії цілої домни з усіма непередбаченими в таких випадках нещастями, руйнаціями й пошкодженнями здорових частин. Тому то домна дійсно потребує негайного ремонту.

Зробивши цей, так би мовити, діагноз хвороби домни, інженер Кованько торкнувся ремонту.

Є два способи. Перший — полагодити лише найнебезпечніші місця шахти, не видуваючи домни, щоб не загаювати часу, а лишивши її завантаженою матеріалом. Розуміється, треба закрити газопровід і припинити подачу дугтя. Потім по частках, де є випинання і западини, знімати обручі й поступово замурувати новою цеглою, вирівнюючи, таким чином, профіль шахти. Такий ремонт можна було б виконати днів за десять, якщо безперебійно працювати.

Але можна б, і то чи не доцільніше, спинити домну зовсім на капітальний ремонт, шахта взагалі щось не дуже надійна, бо надто прискорено виявляє ознаки покривлення, а це свідчить що її муровання взагалі згубило свою тривалість.

Він викладав свої думки надто обережно, не висловлюючись рішуче ані за одну, ніби побоювався брати на себе відповідальність за наслідки ремонту й волів послухати інших.

Тим то, по короткій паузі, голова наради, звернувшись до присутніх, поспитав, чи не бажає хто висловитись з приводу тільки но заслуханої доповіді. Його очі затрималися на огрядній, підстаркуватій людині з чисто виголеним обличчям, з довгим енергійним носом, що, слухаючи доповідача, нетерпеливо, здавалось, заперечливо кидала на нього свої гострі, пронизуваті погляди.

Інженер Медем, зрозумівши запитливий погляд, злегка хитнув головою, міцно припасованою до короткої шиї на широких плечах.

— Ja! Ja! Bitte! — проказав він живо, беручи собі слово.

На початку він зауважив, що цілком погоджується з Genosse Кованьком на однім пункті, а саме, що домна потребує негайного ремонту. Це цілком справедливо, бо вона таки перебуває в небезпеці. Але тільки на цім пункті погоджується з ним. Бо щодо способу ремонту, то він рішуче не погоджується з Genosse Кованьком. Чому?

Тому, що цей спосіб без видування печі передбачає заміну пошкоджених шарів кладкою муровання з одного ряду цеглин. Таке муровання буде нетривале, бо вогонь знову незабаром його роз'їсть. Отож наслідки такого ремонту будуть незначні навіть і тоді, коли все з ремонтом обійдеться гаразд. Бо в недовгому часі треба буде думати про новий ремонт. Це поперше. Але ще невідомо, чи все за таким планом робіт обійдеться щасливо, бо тут є ціла низка небезпек, приміром, загроза для робітників отруїтися газом, можливість обвалів шахти, загроза розповзання муровання шахти, коли будуть зняті обручі.

Що я пропоную?

Помовчавши хвилину, Медем провадив.

—Щоб убезпечити роботу від усяких неприємних несподіванок, щоб зменшити небезпеку для робітників, а головне, щоб досягти найкращого ефекту, треба видути домну й поставити її на капітальний ремонт.

Термін?

Півтора місяці.

Хоч півтора місяці — термін і невеликий, але цілком достатній, щоб при енергійній роботі ґрунтовно полагодити шахту, вирівнявши профіль і вимурувавши її цеглою з двох рядів.

Інженер Медем викладав свої міркування упевненим тоном, рішуче, без вагань, з авторитетом людини, збагаченої великим досвідом.

Його слухали уважно, як доброго знавця доменної справи й консультанта, при цілковитій тиші, прислухаючись до кожної пропозиції, до кожного висновку, до кожної думки, скерованої на обґрунтування своїх

засад чи на заперечення доповідачевих. З ним, здавалося, погоджувалися, його думки сприймали, як незаперечливі, а висновки, як найдоцільніші.

Та коли він дійшов до визначення потрібного для ремонту терміну, коли він повторив його, як діловитий настрій порушив сповнений подиву й розгубленості викрик:

— Півтора місяця? Та що ви собі думаєте?

З цим тривожним викриком коло столу раптом звелася на ввесь високий зріст фігура літнього чоловіка, з оброслим густим щетинням, давненько голеним обличчям.

То був директор заводу, що досі, як і всі інші, уважно й мовчазливо слухав міркування консультанта. І тепер, вражений з його висновків, кинув йому зауваження й вичікувано дивився на нього, ніби запитував, чи не помиляється той на терміні.

— Ja! Ja! Sechs Wochen! — заявив непохитно інженер Медем, стверджуючи свою першу думку.

— Півтора місяця? — скрикнув знову директор, що хоч і не розумів німецької мови, але з тону Медема відчув значення його відповіді. — Півтора місяця? Та що ви, батечку? — витиснув він налякано, дивлячись на німця таким поглядом, ніби чекав од нього пом'якшення вироку.

Його розгубленість дійшла ще вищої міри, коли представники цегельного й ливарного цехів заявили, що на капітальний ремонт бракує в них потрібної кількості цегли й відповідного ливарного приладдя, і що його можна виготувати не раніш, як за місяць.

По цій інформації директор зовсім, здавалося, розгубився. Якийсь момент він стояв скам'янілий, з не порушним зором, потім з важким зідханням опустився на стілець і, схопивши олівця, став щось вираховувати. Потім знову звівся на ноги й, водячи наляканими очима по просторому кабінеті, заговорив схвильовано: з докором у голосі і жахом в очах:

— То треба, виходить, на ремонт витратити два з

половиною місяці? Та ви розумієте, що це значить? Це значить щодня зменшити витопку на триста тонн чавуну. Це значить загубити двадцять тисяч тонн за час ремонту. Це значить не додати понад один мільйон пудів чавуну. Та це ж заріз! Розумієте, заріз! Бо ми ж і без того не зовсім виконуємо норму, за нами ж і так уже є борг, а тут іще мільйон пудів, — говорив він, звертаючись до всіх і до нікого. — Та це ж неможливо! неможливо! Це не тільки чорна дошка, а просто таки заріз.

І він знову повів очима по кабінету, шукаючи ніби співчуття, поради й порятунку.

— А що ви гадаєте? Як би ви зробили? Чи не можна інакше обійтися? без капітального? — звернувся він до професора металургії.

Сивий професор безстрасними очима дивився крізь великі рогові окуляри за вікно, зрідка переводячи їх на промовців і ніби дивуючись з того, що ця справа набирає гарячих дебатів. З тривожним запитанням директора, зверненим саме до нього, він зняв окуляри й, подувши на скельця, витер їх хустинкою, потім, надівши їх, знову помовчав якусь хвилину.

— Тіло домни, — почав він спокійним тоном, — дуже складне. І як хворе тіло, приміром, людини, потребує для правильного діагнозу не лише зовнішнього огляду, але й внутрішнього, так потребує його і наша домна. Звісно, для внутрішнього огляду уражених організмів людини наука знає дуже вдосконалені і точні, всім відомі способи. До її послуг і рентгенологія, і лабораторна діагностика, мікробіологічне дослідження. Проте, маючи таких могутніх допоміжників, медицина часом все таки помиляється в своїх діагнозах. Я це кажу до того, що ми оглянули домну лише зовні. Вона має в шахті кілька слабих місць. А щоб зробити правильний, цілком безпомилковий висновок про домну, про її хворобу й способи лікування, треба знати її внутрішній стан, зокрема шахти. Для цього слід у кількох ушкоджених місцях шахти, додержую-

чись, розуміється, обережності, просвердлити муровання. Тільки знаючи внутрішню конфігурацію і грубину муровання, можна зробити остаточний висновок.

На цій частині своєї експертизи професор був спинився. Потім, поправивши окуляри, що ніби трохи заважали йому, він далі викладав свої міркування, суть яких зводилась ось до чого: якщо внутрішня конфігурація шахти не дуже змінилася, то можна обмежитись звичайним ремонтом. А коли муровання дуже пошкоджено, а це цілком можлива річ, про це дає підстави гадати погнутість шахти, то капітальний ремонт у такому разі доцільніший і безпечніший. А взагалі не було б помилкою, якби домну, видувши, поставили на повний ремонт, бо тоді, звісно, вона довше і краще працюватиме.

Професор, захопившись, ще довго обгрунтовував свої висновки, наводячи при тому різні приклади ремонту печей у Німеччині й Америці.

— Та це ж неможливо! Неможливо! — ледве закінчив професор свою промову, заговорив директор, що слухаючи його, почав був з якоїсь хвилини виявляти ознаки нетерпеливості. — Це неможливо! Розумієте? Це ж коштуватиме нам мільйон пудів чавуну. Мільйон пудів! — промовив спроквола, з притиском, з тривогою в голосі, намагаючись ніби цією фразою вплинути на рішення наради, захитати висновки експертів.

Проте, нові виступи з боку присутніх лише несміливо повторювали думки попередніх промовців, не вносячи нічого нового.

В кабінеті на якусь хвилину запанувала напружена тиша, де втомне чекання і ніяковість одних сполучалися з непорушним спокоєм інших.

— Так що ж будемо робити? — знову мовив директор, звертаючись до всіх і до нікого. — То невже будемо на капітальний її ставити? І хто б подумав? — знизав безпорадно плечима, — ще вчора гадали, що в цьому місяці надолужимо, виконаємо план, ліквідуємо заборгованість, а тут тобі раптово мільйон пудів втрат.

— Форс мажор, Павле Михайловичу,— взявся був хтось заспокоювати схвилюваного директора. — Непереборні обставини, нічого не вдієш. Це все [одно, що землетрус. Не уникнеш його, не запобіжиш цьому лихові, з цим треба миритися.

Директор скинув очима на свого розрадника, ніби замислився, ніби трохи заспокоївся. „А й справді, це ж непереборні обставини і він анічого в цьому не винен“, — промайнула, здавалося, в його голові спокуслива думка. Але зараз же він покрутив головою, відганяючи спокуси.

— Ні, ні, батечку, так не годиться! бо ж за планом не капітальний ремонт передбачався, а звичайний, а його прогавили, шахту запустили. Ні, ні, не кажіть,— бо плани ж не так собі складаються, не на вітер. — заперечував він непереможний характер причин. — Я думаю, що все таки можна полагодити скоріше, без видування, як говорив напочатку і Йосип Маркович. Чи не правда, Йосипе Марковичу? — поглянув він на інженера Кованька.

Кованько ніяково розвів перед себе руками й заявив нерішуче, що досвідчені люди радять інший спосіб і тому то він не наважується обстоювати свого проєкта.

Та не встиг ще інженер Кованько висловити свою думку, як з кутка кабінету, з третього ряду стільців почувся несміливий голос:

— А дозвольте і мені слово сказати.

І разом з цим за головами радників звелася постать якогось молодика, що досі непомітно сидів у кутку, щось нотуючи в блокнот.

— Я підтримую перший проєкт інженера Кованька і беруся виконати ремонт в найкоротший термін, — заявив молодик тремтливим голосом, перемагаючи своє хвилювання.

По цій мові всі обернулися до молодика, пронизуючи його скептично-зневажливими поглядами, мовляв, що то за дивак узявся на цій нараді.

Молодик, все ще хвилюючись, але вже сміливіше, опановуючи свій голос, провадив далі:

— Звичайно, я беру на увагу небезпечний стан домни і труднощі з ремонтом, але вважаю, що десяти днів цілком вистачить на ремонт.

Директор, що, взявшись руками за голову, сидів був безпорадний коло столу, не знаючи, як вийти з досить неприємного становища, раптом здригнувся. На його понурому обличчі поклаталась рисочка надії.

— То ти берешся за цей ремонт? — поспитав він молодика фамільярним тоном, з тією вдоволеною, але одночасно і здивованою міною, з якою батьки, розмовляючи з дітьми, переконаються раптом, з їхніх розумних зауважень, в змужнілості їх.

Молодик це, здавалось, відчув. Тим то рішуче, з деякою ноткою самовпевненості, ніби підкреслюючи, що він справді таки вже змужнів, повторив свою думку без будь-яких вагань.

— Еге ж! Я кажу, що за десять днів ми матимемо шахту цілком справною. Треба тільки негайно, сьогодні ж, почати підготовні роботи, щоб завтра, доки не пізно, взяти шахту в облогу.

Це був молодий інженер Мечерет. Закінчивши минулого року вечірній робітничий інститут, він працював на заводі у відділі капітальних споруд.

Його вираз „взяти шахту в облогу“, незвичний своєю термінологією, забринів у кабінеті дисонансом.

— Як на фронті, значить? — кинув хтось на відповідь іронічну репліку.

— Авжеж, так, так! — погодився молодик.

І всі присутні знову обернулись до нього, хто із скептичною усмішкою, а хто із заперечливим похитуванням голови, мовляв, молодий ти занадто, щоб братися до таких діл.

А молодик, зашарівшись, з червоно-гарячими цятками на білявому, вкритому кучерявим пушком, обличчі, кусаючи тремтливу губу, очікувано поглядав на директора.

Виступ молодика збив директора з пантелику. Хоч пропозиція, що своїм оптимізмом так вигідно вирізнялася від інших, і втішала його, та він вагався. Чи впорається той з цією відповідальною роботою, тоді як досвідчені інженери застерігають від цього? Чи можна звіритися на нього? Чи не наробить він стільки лиха, що потім і за два місяці не поставити домну на роботу?

Він міркував, наводячи мотиви за і проти.

Василь Мечерет, звичайно, теж інженер, і дипломного проекта з доменного будівництва, це йому відомо, склав. Алеж він надто таки молодий, без доброго інженерського стажу і досвіду. Потім, хоч він і інженер, але все таки... не то, щоб і другорядний, а так скороспілий, сказати б, чи що, з вечірнього інституту вийшов, не такий, як ото із старих інститутів бувають, де проходять довше науку. Звісно, він проти того, щоб затискувати молодих, навпаки, він хоче їх висувати, алеж чи можна на нього покластися, така ж бо відповідальна робота? Хто його знає? — вагався директор.

Але Мечерет людина надійна й базікати по пустому не стане, схилився ніби директор на його бік. За що береться, то береться серйозно, а взявшись за діло, доводить його до краю. Та й стаж все таки деякий має, на весні ж провадив ремонт, хоч і незначний, п'ятої домни. Це факт. Та й взагалі Мечерета він знає добре, і не один рік, і не два, а ще змалечку, на заводі, на очах, можна сказати, хлопець виріс.

Еге ж, змалечку знає його, відколи на світ малий з'явився, замислився директор. Жили бо з його покійним батьком по-сусідству і разом на роботу виходили, хоч і працювали в різних цехах і на різних роботах. Його батько в конторі за табельника, а він у механічному за токаря, — мимохить згадав він минуле.

З цією згадкою директор подивився пильним зором на молодика, що все ще стояв у кутку коло стільця, чекаючи на долю своєї пропозиції, і нарешті наважився.

— Країні потрібний метал. Ми мусимо дати його, виконавши програмне завдання, тому ми не можемо; не маємо права ставити домну на довгий ремонт, коли є яка змога обмежитися звичайним. А така змога ще є. Отож я думаю, що нам треба негайно приступити до звичайного ремонту, щоб якнайскорше і закінчити його.

Він проказав це таким тоном, ніби все тепер було для нього з'ясоване й не потребувало будьякої дискусії. Проте, інженер Медем заявив невдоволено, з виглядом людини, схильної скептично ставитись до всього, що йде всупереч його, нібито єдино правильним, порадам:

— А шахта плоха, ненадійна.

Директор знову нашорошився.

— Що ж ви пропонуєте?

— Шахта ist sehr schlecht. Шахту треба б усю перекласти, а не затуляти її латками. Вона ще розлізеться, як до неї доторкнутись. Треба б її видути зовсім і на капітальний поставити.

— Алеж це неможливо, — покрутив головою директор. — Неможливо. Ми мусимо справити її якнайскорше.

— То хочете посвоєму? Ну, робіть, — пробурчав Медем ображеним тоном, ніби він ніяк не міг примиритися з тим, що будуть робити „по-своєму“. Але, зрозумівши, що його мова має надто гострий характер і що в цій справі нічого вже, певно, не вдієш, він заявив пом'якшено, з ноткою поблажливості в голосі. — Ну, робіть по своєму. Побачимо, що вийде. Це цікаво! Цікаво!

— Що ж? будемо по своєму, — заявив в тон директор з легенькою усмішкою в очах. — Ставимо, значить, домну на звичайний, — додав він владним голосом по хвилині мовчання.

А як присутні сприйняли цей висновок мовчазливо, не то погоджуючись, не то взагалі вважаючи за зайве провадити обговорення, то голова зборів незабаром припинив нараду.

А трохи пізніше директор заводу, розглянувши на-

креслений інженером Кованьком для наради перший проект звичайного ремонту, дав наказу зупинити наступного дня домену на ремонт і призначив інженера Мечерета на керівника цих робіт.

— Ти ж, товаришу, гляди мені, щоб усе вийшло гаразд, — сказав йому директор рішучим голосом, хлопавши його легенько, з деякою фамільярністю, по плечу. — Щоб усе було як слід і в строк. бо розумієш, що це значить? Це значить, або ти осоромиш і завод, і себе, або навпаки. Ми виконаємо програму, а ти станеш... — замнявся він на хвилинку, добираючи якесь слово, — станеш справжнім інженером.

III

Інженер Мечерет, вийшовши з кабінету директора, попростував розлогим, як ціле місто, заводським дворником, повз розташовані всюди різні споруди, до другої домни, щоб іще раз оглянути її перед ремонтом.

Дивний настрої огорнув його тепер. Він почував відрадість і хвилювання. Ніби наближалася година якоїсь знаменної події, де йому належиться відограти не абияку поважну роль, що має визначити долю його життя на довгі роки. Але разом із тим його непокоїла ця подія, що так швидко, так несподівано наспіла тепер, захопивши його зненацька.

Як це трапилось, що його думка мала ледве чи не вирішальне та такі й вирішальне значення в цій справі? — міркував він, не зовсім ще опам'ятавшись від свого виступу на нараді. Як це сталося, що йому доручено керувати цією незвичайною, такою важливою, такою небезпечною роботою?

Виступаючи там на нараді із своєю пропозицією, гостро відмінною від інших, чи мав він хоч на хвилинку невність, що з того що вийде? Чи міг він сподіватися на її перевагу над висновками авторитетних, багатих на досвід заводських інженерів, а тим паче на висновок закордонного консультанта?

Чи не скидалася, справді, його пропозиція на комічне змагання пігмея з велетнями?

А втім, точилася думка, він мусів зробити саме так, як зробив, хай це було й несвідомо, мусів заявити наперекір тим іншим висновкам і міркуванням. Це „мусів“ диктувало йому своєрідне становище його на заводі.

Він належав до молодих, нового загону, інженерів, що останніми роками почали виходити з нових технічних закладів і хоч і мають відповідний інженерський диплом, але до їхнього інженерського знання ставляться на виробництві, особливо на початку роботи, із застереженням.

Інженер Мечерет ще малим хлопцем, тоді, коли просто був Васильком, позбувся батька, що працював був на цьому ж заводі. Лишившись сиротою, він замолоду змушений був власною працею добувати хліб собі й своїй матері. Дванадцяти років, ледве закінчивши початкову трирічну школу, він вступив, і то після кількох походеньок матері до директора, у контору заводу за службу. Моторний Василько справно виконував за два карбованці на місяць свої обов'язки, бігаючи і на пошту і до крамниці по цигарки для конторських службовців. І не знати, яким шляхом пішло б далі життя малого хлопця, чи скінчилася б його кар'єра посадою справжнього попихача, чи досяг би він вищих якихось щаблів, коли б не сталася подія, що раптом перетасувала всім карти, змінила звичайний біг життя, по іншому розташувала дієві сили: прийшла революція. А з нею з'явилися нові люди в конторі, нові директори, пішли нові порядки. Згодом заснували коло заводу фабрично-заводську школу. І п'ятнадцятилітній Василько опинився в цій школі. Тоді ж учнем почав відбувати практику на заводі в будівельному відділі. А закінчивши школу, став за десятника, працюючи на ремонті заводських споруд, доменних і мартенівських печей.

Про нього говорили, як про кмітливого, дисциплінованого, витривалого робітника, як про майстра

в близькому майбутньому. Та ось у місті був заснований вечірній робітничий інститут. І майбутній майстер Мечерет відчув непереможний потяг до учби, до збагачення свого знання, до опанування всіх таємниць інженерно-будівельного мистецтва.

„А чому б і мені не вступити до інституту?“ — думав двадцятилітній юнак, читаючи оголошення про заснування інституту. „Чому б і мені не вийти на інженера? — говорив він собі, почувавши в своїх жилах стільки енергії, стільки сили, що для неї, здавалося, не могло бути перепон, що з нею можна все добути, все перемогти. Що він лише муляр, що в нього знання того, що з фабзавучу виніс? — то все пусте. Може йому треба, щоб стати інженером, через гори непрохідні пройти? Що ж? він зможе. Чи океан великий переплисти? — будь ласка, цього він не цурається. А може йому ночами доведеться висиджувати, щоб надолужити свою відсталість? Не доїдати? Не досипати? Він і на це згоден, потерпить“.

Діставши книжок, він узявся поновлювати й поширювати свої обмежені знання, а потім вступив таки до інституту. Діставши стипендію, він облишив і завод.

Цілих чотири роки, улітку і взимку, без канікул і перепочинку, бився за знання, за науку, за опанування стежок до тієї високої, трудно-проходимої гори, що на ній зберігалися ключі від заповідної для нього мети. Цілих чотири роки просидів він за книжками, за лекціями, за формулами, за складанням рисунків, проектів, мало бачачи околишній світ і життя.

Він переміг усі труднощі й перепони, склав останнього дипломного проекта з будівництва доменних печей й інженером повернувся на той самий завод.

А втім його не помічали, до нього ставились ніби байдуже, надто застережливо.

Чи відбулася інженерно-технічна нарада на заводі, де розглядалися різні технічно-виробничі питання і де пробував і він подавати свої думки, його слухали, так, принаймні, йому здавалося, неохоче, з погордливим

кепкуванням. Ну що, мовляв, він скаже путнього, який там з нього інженер, коли недавно муляром ще тут працював. Чи йшла справа про будівництво на заводі, про капітальний ремонт, то це хоч і стосувалося безпосередньо його фаху, проте, його ніби обминали, не доручали йому ні складних проєктів, ні відповідальних робіт.

Він був ніби затичкою, що її вживали на деякі дрібні, нескладні проріхи, що з ними міг би може справитись і майстер.

„Нічого, голубчику, нічого“ — заспокоював його директор, коли одного разу, перейнятий бажанням великих діл, натякнув він йому на це. — „Ти не квапся, набирайся після учби досвіду, а там далі запряжемо як слід, зробимо тебе відповідальним. Еге ж! Запряжемо! Та ще й як? Почекай тільки, все свого часу буде“.

Це „почекай“ здавалось його настороженій уяві неширим, захоувало ніби більше дипломатичного крутійства, ніж справжнього діла. „Ми ще придивимось, чого ти вартий, який з тебе інженер вийшов“ — ось що приховувалося, здавалось йому, за тією директоровою відповіддю.

Усе це ображало його самолюбство, викликала гостру подразливість, підозрілість, ба навіть недовір'я. „Так ти так і скажи, і будемо знати, а то розводить дипломатію“, гримав він, звичайно, про себе на директора і на тих старших цехових інженерів, що ніби ставились до нього застережливо.

Тим то він шукав якогось випадку, мовчазливо чекав на хвилину, коли він врешті зможе всім їм довести своє інженерське право, посперечатися з ними, показати їм усім, який то з нього інженер вийшов.

Цей випадок нарешті, здавалось, настав.

Тож він виступив на нараді наперекір, не все, може, добре й докладно врахувавши, як того вимагала, звичайно, така відповідальна справа. Він може не зважив усіх труднощів з ремонтом домни, заявивши про своє бажання. То була з його боку, може,

легковажність, зухвалість, одчайдушність. Але чи міг він змовчати, погодитись з тими надто обережними, надто боягузними висновками задавакуватих інженерів?

То був протест його натури і проти скептичного ставлення до нього і проти спокійних, врівноважених, надто безстрасних міркувань і разом виклик, хай і не цілком обгрунтований, на змагання.

Та коли його пропозиція була несподівано прийнята, коли йому доручили керувати цією роботою, він відчув і вдовolenня і радість, а разом і побоювання.

Він відчув на своїх плечах велику відповідальність.

— Гляди ж, товаришу!.. — голосно звучала в його вухах директорова фраза, сповнена обіцянок і загрози.

— Гляди, товаришу!..

Це почуття відповідальності особливо гостро відчув він тепер у дворі, опинившись перед потужним тілом домни.

Оглядаючи погнутий профіль шахти, з нетривким, пропаленим подекуди мурованням, крізь яке, здавалося йому, просочувався отруйний газ, він ясно розумів складність роботи, небезпечність її, можливість обвалів, випадання горючого матеріалу, проривів газу, а за всім цим бачив реальну загрозу для робітників, для цілої домни.

„Чи справиться він гаразд із цим ремонтом? Чи не взяв він на себе надто великого, нездійснюваного обов'язку?“

Та як вояка, що став уже з ворогом до бою, він ясно зрозумів, що відступати немає куди, що вагань не може бути, що перед ним або перемога, або безславна смерть. Або він справиться із завданням, упорається з труднощами, і тоді він виправдає директорове довір'я, врятує завод від ганьби, розвіє скептичне ставлення до нього старших інженерів, а разом підвищить репутацію того інституту, з якого вийшов, або він назавжди стане дурисвітом, нікчемною, сміховищем для людей, жупелом для всьїх ~~глузувань~~ з боку інженерів та, може, й робітників.

Так! Так!

Тож бо, цілком розуміючи всю вагу взятого на себе, бодай, і в хвилину запальності, обов'язку, він зо всією відповідальністю, з пробудженою енергією до чинності, до негайної дії, став складати в голові докладного плану робіт, як його зосередженість порушив майстер Тритузний. Не знати відкіль взявшись, він підкотився до нього своєю звичайною, легкою, пружною ходою, і ще здаля, за кілька кроків до нього, кинув стурбовано, показуючи рукою на шахту:

— Ото як бачите? Так, кажуть, будете справляти? Ну справляйте! Бо куди ж це годиться, того й дивись, що завалиться, — заговорив заклопотаний майстер, даючи розуміти, що він уже знає про наслідки наради. — Справляйте! Справляйте! — провадив він далі, поглядаючи збоку то на інженера, то на дсму.

Він говорив таким тоном, ніби був вдоволений з того, що починається незабаром ремонт, не то кепкував з нього, з інженерової молодості, ніби кажучи: „Ану спробуйте! спробуйте! що з цього тільки вийде“.

„І цей не довіряє“ — подумав підозріло настроєний Мечерет, схильний всюди вбачати, якщо не змову проти нього, то принаймні скептичне ставлення до нього. А проте відповів незлостиво:

— Не журіться, Меркуричу, завтра ми візьмемо її в облогу. Завтра ми заходимось коло неї, — моргнув оком на шахту, а вам дамо невеличкий спочинок.

— Ну, ну! Починайте! — кинув майстер. — І скоро ж гадаєте справити? — поспитав діловито, не звернувши уваги на Мечеретову спробу пом'якшити його упередливість, не зовсім може доречним натяком на спочинок.

— Треба скоро, Меркуричу. В тім то й річ, що треба скоро, інакше не можна. Днів за десять треба справити її, — додав він помисливши.

— Так! Так! — пробурмотав майстер. — А робота буде, знаєте, сурйозна. Сурйозна! — проказав підкреслено, — бо шахта здорово спрацювалася. Починайте! Починайте!

Це майстрове „починайте“, вимовлене ніби скептичним тоном, з прихованим застереженням, знову зачепило Мечерета за серце. В ньому прокинулось було бажання відповісти старому вщипливим словом, та в нього не вистачило на це мужності. Йому забракло певності. Тим то стримано, з холодним поглядом, проказав:

— Думаєте, що молоді? Не справимось? Не під силу буде, чи як?

Майстер Тритузний знизав плечима.

— А чого ж не справитесь? Справитесь! — відповів заспокоюючи, зрозумівши інженерову непевність. — Звісно, треба обережності і вміння, щоб і люди були тямущі. Знаєте, діло майстра, як то кажуть, боїться. Справитесь! Чого ж не справитесь? Хіба ж можна так казати? Та людей, кажу, виберіть тямущих, мулярів, що справляли вже шахти, — вів майстер, ніби підбадьорюючи спантеличеного інженера. — Івана Гнідого візьміть, Данила Підопригору, Петра Зозулю та й Хому Власенка можна... Та ви, мабуть, і самі знаєте кого треба, — зауважив заклопотано, проте назвав іще з півдесятка інших прізвищ.

А помовчавши, додав прихильно, обдарувавши Мечерета ласкавим поглядом:

— Ну, ну, беріться! та докажіть їм усім, — кинув загадково й покотився далі своєю легкою, пружною ходою.

Інженер Мечерет, почувавши ніяковість за своє підозріле було ставлення до майстра, подивився йому вслід довгим поглядом, сповненим вдячності й подиву з його невтомності і собі пішов до контори, охопленій бажанням зразу ж взятися до роботи.

Тут, розглянувши докладний опис становища домни, поданий начальником доменного цеху на нараді, він почав розробляти план ремонтних робіт.

Він довго вичисляв дні і години, потрібні на ремонт тієї чи іншої дільниці, виводив все нові числа і формули, потім ще раз перевіряв, щоб не помилитись, щоб упевнитися у правильності їх.

— Таки десять днів виходить, як не крутись, — промовив він невдоволений, що не можна вкластися в коротший термін.

Нарешті, діставши список мулярів, став формувати робочі бригади. Спиняючись на якомусь прізвисьці, він пригадував стаж і умілість і кмітливість того чи іншого муляра.

Вибравши таким чином бригадирів з досвідчених, відомих йому ще здавна, людей, він далі обмірковував робітників для бригади.

— ...Іван Гнідий, Данило Підопригора, Петро Зозуля, Хома Власенко... — прочитав викінчений список бригад і, зідхнувши полегшено, упевненими кроками заходив по конторі.

IV

Домна працювала ніби ще звичайною, проте, порушеною вже ходою, як у дворі, коло домни, другого дня по нараді розпочалася дія, що ніяк не скидалася на нормальну картину робіт.

Ціла низка підвід, вантажених дошками, колодами, цеглою, глиною та мішками з цементом, перерізаючи каталям дорогу, під'їжджали до домни й розвантажені від'їжджали по новий матеріал. Гурт нових робітників із сокирами, з пилками й молотками запопадливо брався за дерево враз розтягаючи його й припасовуючи одне до одного. Легкий, веселий, сповнений іншого ритму рух, де вчувався стукіт молотків і дзум пилки і поклики робітників, знявся враз навколо, серед невпинного, однотонного, глухого гуготу домни.

А швидко по тому з двох боків домни, беручи її в лабети, стало риштування. Спочатку невисоке, воно скоро росло вгору, все вище і вище здіймалося понад шахтою, все міцніше оточувало її.

І прискорена робота теслярів, і тривожні, сповнені цікавості погляди горновика і підручних, що все частіше відходили від горна й позирали на шахту, і метушливість майстра Тритузного, що заклопотано по-

глядав раз-у-раз на годинника, — все це свідчило, що незабаром має статися не абияка подія.

Отже, у точно визначену годину почали зупиняти домну.

Коли востаннє випустили чавун, тоді високим тисненням повітря продмухали піч, щоб не лишилося в горні розтопленого металу. Потім, як завжди, забили лєтку горна вогнетривалою глиною, а в другу хвилину машиніст повітродувної машини, за сигналом, припинив подачу повітря, в той час як газовник, закривши клапани, що сполучали піч з кауперами, ізолював її від газопроводів. І домна, завантажена матеріалом, ще кілька хвилин тому сповнена бурхотіння вогню, враз стихла, завмерла, мов тіло, позбавлене повітря і сонця.

Інженер Мечерет тим часом, сторожкий і зосереджений, нікав коло домни, даючи распорядження тєслярам, то клопочучись загальною ходою підготівних робіт. Йому нетерпеливилось. Йому хотілось якнайскорше закінчити всі ці готування, щоб приступити до ремонту. Він хвилювався, коли йому видавало, що десь трапилася заминка, що риштовання нібито не так швидко здійсмається вгору, то вдоволено потирав руками, коли здавалось, що все йде гаразд, що таки швидко можна буде приступити до ремонту. Потім негайно, як тільки зупинили піч, і стали поливати шахту водою, щоб скоріше її охолодити, він, не чекаючи на закінчення риштовання, підвівся вгору до шахти, щоб тепер, охолоджену, докладніше оглянути її й визначити її стан і пошкодження.

Він уважно й старанно, як добрий лікар вислухує свого хворого на туберкульоз пацієнта, вистукував молоточком муровання. Порівнюючи чистий, ясний звук здорових шарів з дрібним дренькотливим хряпотом, схожим на дзенькання розбитого горшка, він виявляв все нові й нові пошкоджені шари. Відзначивши їх з одного боку, він підводився вище, то переносився, плутаючись між риштованням, на другий бік шахти, щоб і там визначити хворі частини. Тривожні

вогники не раз сплахували в його очах, коли стукіт давав надто хряпкий звук.

Хвилинами він з острахом відскакував від шахти, інстинктивно притискувався до стовпів риштування, побоюючись, щоб із стуком молотка не завалилося надто роз'їдене вогнем шво.

Що шахта нетривка і має загрозливий стан, про це він, розуміється, добре знав з попереднього огляду та й з інформації начальника цеху, а втім він не сподівався на такі пошкодження. Особливо турбували його випнуті, ледве стримувані обручами, частини, з дуже тонкою плівкою цегли, що лишилась від товстого було муровання.

„Як то з ними доведеться боротися? — озирався з острахом. — Як то взагалі пощастить справитись з цією роботою? Чи вистачить визначеного часу? Чи обійдеться все гаразд? Чи не по дурному вихопився він на засіданні, погодившись на ремонт?“ — думав, охоплений тривожними запитаннями.

Спустившись униз, задумливий і схвильований, нерішучими кроками прямував він до контори будівельного відділу, щоб дати вказівки мулярам.

Зібравшись біля контори цілим гуртом і чекаючи на розпорядження, люди покурювали цигарки, гучо розмовляючи між собою. Це була мова на звичайні дріб'язкові теми, на теми буденного життя, що мимохіть, проте, владно й невідчепно, привертала до себе їхню увагу, полонили їхню свідомість.

— Ну і де то їх роздобули отаких красунчиків? — посміхався один із гурту, витягнувши з кишені пару жовтих, дрібненьких, кривобоких огірків, щойно куплених у крамниці, і підкидаючи їх на долоні на показ усім.

— То для тебе, мабуть, спеціально таких привезли, — вкинув другий з поважним виглядом і витяг з кишені й собі під загальний сміх кілька дрібненьких, так само в'ялих, непоказних огірків.

— Ну й огірочки, нічого сказати, — хитнув сердито третій.

Жарти, іронія, дотепи, сполучені з діловитими зауваженнями, а то й обуренням на адресу заготовувачів кривобоких огірків, зривалися з уст мулярів.

— Чистили, чистили, а не дочистили. Треба, мабуть, знову чистити, — зауважив перший із зідханням, заховаючи в кишеню свої огірки.

Поява інженера Мечерета нараз сколихнула їх.

Оточивши його, вони закидали його цілою низкою запитань про домну, де цікавість до стану її сполучалася з бажанням якнайшвидше взятися за діло.

— Чи скоро там, щоб, значить, не гаяти нам часу?

— Скоро, скоро, — відповідав Мечерет. — Ось викінчать риштування, і приступимо.

Потім, щоб підготувати мулярів до труднощів, він в обережних виразах говорив про незвичайний характер робіт, про їх важливість і потребу вчасно закінчити їх, даючи zarazом вказівки, як треба поводитись на шахті.

Ледве він закінчив свою мову, як з гурту виступив бригадир Іван Гнідий, літній чоловік, з рижою борідкою, з маленьким молоточком за халявою чобіт, мов з відзнакою своєї професії.

— Ми не новаки якісь і добре знаємо, як шахту треба справляти, а от нам цікаво знати, яку норму виробітку нам даєте? — вставившись на Мечерета, запитав він, переводячи відразу мову на діловитий тон.

— Чотири квадратних метри? — перепитав він інженера незрозумілим тоном і, схиливши голову набік, а очі втупивши в простір, замислено щось шамотів губами.

Інженер Мечерет, що все ще перебував під враженням недавнього огляду домни й почував деяку непевність, насторожився. В цьому короткому запитанні Гнідого його сполоханій уяві ввіжчалась скептичність до визначеної норми, і прихована застережливість, і початок ніби всяких непорозумінь.

Тим то обережно й м'яко узявся доводити реальність цієї норми. Погоджуючись з труднощами роботи, де можливе випадання матеріалів і інші несподіванки й затримки, він зауважив, проте, що все це враховано,

що норма саме й визначена так, щоб за даних обставин праці можна було її виконати. Потім, апелюючи до їхньої революційної свідомості, він нагадав, що лише при таких нормах можна в термін виконати визначену роботу.

— Честь заводу вимагає того, щоб домну пустити в найкоротший час, бо завод відстає з чавуном від плану, — заявив він накінець схвильований і неспокійний, не цілком певний того, що справді це можна буде зробити.

Його знову перепинив Гнідий. Перевівши погляд на інженера, він сказав:

— Тож бо я думаю, що норма малувата, що можна б її й підвищити, раз із домною така неустойка. Як ви гадаєте, хлопці? — обернувся він до мулярів, — по моему чотири з половиною на бригаду буде небагато?

Тоді взяв собі слово Підпригора, бригадир другої бригади. Він коротко відповів, що норму справді можна підвищити, що коли взяти чотири з половиною, то помилки не буде.

— Хай буде так! — заявив він упевнено, ніби за всіх, без будьяких вагань.

Коли мова набрала такого напрямку, з гурту виступив ще один муляр. Запустивши руки в густу бороду, він заявив, що робота дуже важкенька й не слід було б збільшувати норми, що товариш інженер краще знає, скільки можна виробити. Тож хай лишається його норма, чого самим набиватись.

Ця мова бороданя видалася надто несподіваною й викликала патетично-докірливий вигук Гнідого:

— Що ти, Савеличу, хіба ж можна так? Домна стоїть, загасили. Треба, значить, напружитися маленько, щоб її скорше пустити.

Повернувшись знову до гурту, він поспитав:

— Так як ви гадаєте, хлопці?

— Та що ж тут? як чотири з половиною, то й чотири з половиною. Хай буде й так! Раз треба, то й зробимо! — в один голос загомоніли мулярі, пристаючи на пропозицію Гнідого.

Інженер Мечерет зовсім не сподівався на таку дискусію, а тим паче на її наслідки. Напочатку він хотів був навіть застерегти мулярів від побільшення норми, як від чогось нереального, нічим необгрунтованого, безвідповідального вислову, але щодалі точилися балачки і в мові мулярів вчувалася свідомість важливості робіт, то він прихильніше, не знаючи, як ще на це реагувати, слухав їх. Він навіть звеселів, почувши одностайну їх рішучість. „Якщо бригади й не зроблять чотирьох з половиною метрів на зміну,— думав він стримано, то, може, хоч виконають вироблену ним норму, а це вже є запорукою виконання роботи в термін“.

Отож, переймаючись їхнім настроєм і розвіюючи недавні побоювання й сумніви, він лишив свою норму як завдання, пообіцявши бригадам премію на випадок перевищення норми.

Тим часом з домни сповістили, що рихтовання закінчується, і мулярі, діставши останнє розпорядження, твердою ногою попрямували до домни.

V

Першою пішла в наступ мішана бригада Гнідого в складі мулярів, казанярів і чорноробів. Спинившись вгорі на широкому помості рихтовання, бригада оточила велетенське тіло шахти, ладнаючись ніби до бою.

Роботу розпочали казанярі.

Поглядаючи раз-у-раз на шво муровання, насторожені казанярі стали здіймати залізні обручі, що обперізували шахту. А як були побоювання, що позбавлене скріплення, нетривке, роз'їдене вогнем муровання може розсунутись, то здіймали їх на маленькій площинці, в самім місці ремонту, прикріплюючи клинцями всю іншу частину обруча.

Після того, як казанярі розкрили площинку, взялися мулярі. Зосереджені, з напруженими рухами, пильні й уважні, ніби чекаючи, що от-от, кожної хвилини вихопиться з пробоїни потворне страховище і кинеться

на них,— вони обережно ламали пошкоджені шари муровання й налякано відступали, коли з пробоїни, де вже виднілися матеріали, на них дмухало гарячим, змішаним з газами, повітрям. Але зараз же, як тільки досвідчений бригадир з тією ж умілістю й бистротою, з якою горновик забиває летку горна, став заганяти в пробоїну вогнетривалу глину, як тільки він почав бутинувати її ломом, перетинаючи промикання газу, мулярі опанували себе.

Зробивши першу вийму й очистивши її від цегли, вони клали нове муровання, а тим часом казанярі на іншій площинці здимали вже обручі, щоб заздалегідь, без затримки підготувати її для подальшої роботи.

Мовчазливо, лише зрідка перекидаючись короткими фразами, наступали мулярі на шахту, мовчазливо, з опаскою, ніби побоюючись, що кожен неправильний удар, кожен зайвий сантиметр вийми може спричинитися до загрозливого порушення рівноваги, до випадання розпеченого матеріалу й прориву газу. Крок за кроком, година за годиною, уперто, але й обережно посувалися вони наперед. Ось перша вийма вже замурована цеглою. Ось її зацементували й обперезали знову обручами, а там заходилися коло другої.

— Так, так! Добре, товаришу! Добре! — підхочував інженер Мечерет того чи іншого робітника, придивляючись, як той рубав муровання, чи забутиновував глиною вийму.

Схвильований, з напруженими нервами, він безпересталь снував тепер по риштованню шахти, то спускався вниз, то знову підіймався вгору, даючи накази, вказівки й поради.

— А що, товаришу, як у вас ідеться? — запитував він бригадира. — Гадаєте, справимось?

— А то ж як, мусимо справитись! — відважував Гнідий спокійно.

— І не спізнимось?

— Чого ж тут спізнятися. Кажу, що раніше впраємося. Чули ж, що хлопці ухвалили?

— То гадаєте так і вийде? — перепитував Мечерет.

Не то, що гадаю, а так і буде. Як ухвалили ото, так і вийде, — повторював Гнідний упевнено.

Мечерет, слухаючи його, похитував стримано головою.

— Ну, ну, побачимо! Хоч би в термін зробити і то добре вийшло б!

— То вже так, чотири з половиною, як сказали, і нічого менше, — провів перед собою рукою, ніби для більшої переконливості, один з мулярів.

Проте, коли наприкінці дня інженер Мечерет виміряв площинку заново вимурованої шахти і трохи скептично наморщив лоба, всі стривожено перезирнулися.

— Як же це так вийшло? Аж не віриться, — проказав розпачливим тоном Гнідний і взявся був сам виміряти, але опустив очі по тому, ніби йому було і соромно, і ніяково за недовірливе ставлення до інженера, а ще більше за наслідки. — Наче й працювали як слід, а он що вийшло. Що ж це таке, хлопці? — звернувся він до людей, що здивовано знизували очима. — Це ж ганьба!

— Треба підтягтись маленько, — зауважив Мечерет спокійним і разом докірливим тоном, — і виконаєте норму. Треба підтягтись! — повторив підкреслено останнє слово.

— То вже так, це можна, — винувато, чухаючи потилицю, промовив хтось з мулярів. — До норми можна, воно ж трохи не доскочили до неї.

— До норми? — перебив його злісно Гнідний. — За чотири з половиною голосували, а скільки наробили? Це ганьба! Нам ганьба! — бурмотав він принижено, ніби počував себе найбільш винним за ці погані наслідки першого дня робіт. І, мов людина, що несподівано і так безславно збанкрутувала в своїх зобов'язаннях, він швидкою ходою, із спущеними очима, задумливий, ніби розмірковуючи, як вийти з цього становища, як справити свою репутацію, пішов униз.

Але не встиг спуститися з риштовання, як почув кинуту назустріч ущипливу, сповнену глузування, фразу:

— А що? Наробили? Нічого сказати. Наробили! А ще намагалися підвищити норму.

Гнідий підвів голову. Близько домни стояла друга бригада Підопригори, що, прийшовши на зміну першої, чекала на спуск її з риштування, роздивляючись тим часом на велику дошку, де вже значилось:

БРИГАДА ГНІДОГО
ЗАМУРУВАЛА 3,8 КВ. МЕТРА,
ВИКОНАЛА ЗАВДАННЯ НА 95%

— Отож не треба було вихоплюватися з своєю нормою, менше клопоту і сорому було б. А то ми! ми! Ото й намікали! — торжествував Савелич. — А ми то норму виробимо. Чи може треба рівнятися на вас? На першу ударну? — кепкував він тепер.

Гнідий мовчав. Він лише почував, як серце билось нервово, як щось пекло йому всередині, бо це ж на його адресу, розумів він, кидає бородань ущіпливі фрази, бо ж він, перший, стояв за підвищення норми. Він аж тремтів із злості, з безсилої, беспорядної злості.

Стурбований і приголомшений, із зціпленими зубами, відчуваючи на собі насмішкуваті погляди, він мовчазливо йшов уперед і лише стиха, щоб зменшити вражіння, відгризнувся:

— Побачимо, як то ви працюватимете?..

Але він аж зблід, аж підборіддя затремтіло йому, коли другого дня, ідучи на зміну, побачив на дошці:

БРИГАДА ПІДОПРИГОРИ
ЗАМУРУВАЛА 4,1 КВ. МЕТРА,
ВИКОНАЛА ЗАВДАННЯ НА 102,5%

І вже спинившись на помості, він нахмурено, звертаючись до мулярів своєї бригади й лагодячись до роботи, сказав:

— Що ж, хлопці, чи й сьогодні стільки наробимо? Чи як? Чи ми вже такі нікчемні?

І не чекаючи на відповідь, він схопив топірця і завзято, з нестриманою енергією, кинувся рубати

муровання, байдужий до небезпек, нехтуючи пересторогою. Здавалося своєю завзятістю він хотів вилити і сором, і злість, і разом показати усім приклад, як треба працювати.

Бригада й собі взялась до роботи, сміливіше наступаючи тепер на муровання. Ніби недавні страх і побоювання, і обережність раптом втратили над ними силу.

— Отак-так! Отак-так! — повторював Гнідий в такт ударам топірця по мурованню.

— Отак-так! Так! — рубав він топірцем, коли хтось з бригади вагався був, не знаючи, як приступити до роботи в небезпечному місці.

Зосереджений і все ще нахмурений, він навіть неохоче відповідав на запитання Мечерета. І лише на кінець дня після виміру нового муровання, зробленого бригадою, він звеселів. Розпливаючись широкою, аж до самих вух, посмішкою, він говорив вдоволено, ніби повторюючи в такт роботи:

— Отак, так, так треба працювати.

А спустившись униз і знову зустрівшись з бригадою Підопригори, він гордовито, з тією ж широкою посмішкою, звертаючись до Савелича, показав рукою на дошку:

БРИГАДА ГНІДОГО
ЗАМУРУВАЛА 4,6 КВ. МЕТРА,
ВИКОНАЛА ЗАВДАННЯ НА 115%

— Ану, товаришу! Рівняйся тепер на нас! — кинув він задиркувато й повільною ходою, звівши високо голову, як переможець, пройшов із своєю бригадою повз бригади Підопригори.

Щодня шахта відновлювалась. Все нові й нові шари пошкодженого муровання замінялися новими, зникали западини, вирівнювалися шви й зацементовані обперізувалися знову обручами. Профіль шахти виправлявся, набирав нормального вигляду. І лише випнуті шари старого муровання, що, мов пузате черевко, звисали на поновленому тілі шахти, свідчили, що не все ще зроблено, що найбільші труднощі лишилися перед ними.

— Так кажете, Петровичу,— підморгував звеселілий Мечерет, вдоволенний з наслідків роботи,— виораємось завчасно?

— А що ж ви думаєте, що ми так ото на вітер ба-зікали? Чи слово пролетарія, гадаєте, нічого не варте?— відповідав Гнідий поважно, безапеляційним тоном, тоном людини, цілковито переконаної в своїх словах.

— Щоб затримки не трапилось з цими пухирями, щось усі їх обминають!— кинув Мечерет головою на випнуття.

— То пусте!— махнув байдуже рукою Гнідий.— Ваше діло тепер готувати нам премію, щоб, значить, було за що за здоров'ячко домни випити, — нагадав він з усмішкою.

Але другого дня, прийшовши на зміну, Гнідий тривожно озирнувся навколо. Всі пошкоджені частини муровання були вже замінені новими й лишилися недоторканими самі випнуття.

— То ці пухирі таки нам випадає зрізати!— буркнув він, нахмурившись, і, постоявши якусь хвилину в нерішучості, ніби вагаючись, проказав:

— Що ж, треба починати.

Та мулярі, поглянувши на „пухирі“, непорушно лишилися на місці.

— То що ж, будемо ото дивитися? Чекатимемо? Може за нас хтось зробить? Ні, хлопці, треба самим братися,— кинув Гнідий. І враз, схопивши топірця, замахнувся на випнуття, але в той же момент його вразив загрозливий, сповнений остраху крик:

— Стій! Не руш!

Гнідий обернувся й покірливо опустив руку. На помості перед ним стояв інженер Мечерет і докірливо кивав головою:

— Ви вже надто захопилися. Хіба ж можна так? Тут треба обережності, бо можна стільки наробити лиха. Треба було ж там,— показав він рукою на шахту, трохи вище над випнуттям, — забити поглибше залізні пруті, щоб вони стримували матеріал у печі, а то ж він увесь посунеться у вийму згори, і тоді лихо буде.

— А тепер рубай!— крикнув він після того, як було виконано першого наказу.

І група мулярів сміливо пішла в наступ. Серед отруйного газу й розпеченого матеріалу, що повз їм назустріч, ледве стримуваній щойно забитими прутами, загрожуючи рухнути вниз усією своєю масою, вони завзято і безстрашно рубали муровання. Ніби це був останній штурм, остання перепона, за якою чекає на них перемога і спочинок.

А надвечір сьомого дня робіт, коли бригада ще замурувала останню пробоїну, майстер Тритузний ходив уже з начальником цеху навколо шахти й вистукував молоточком, розглядаючи ремонт.

— Дзвенить?— вдоволено запитував Мечерет, вслухаючись у чистий звук нового муровання.

— Дзвенить— відповідав Тритузний.— І добре дзвенить,— піддакував любовно, поглядаючи на шахту, то на Мечерета.— Так дзвенить, що нам можна й домну сьогодні пускати, а вам, Василю Сергійовичу, і на спочинок піти,— додав він турботливо, з повагою в голосі, вперше за все життя назвавши того по батькові.

Інженер Мечерет, що натомлено кліпав очима, ледве тримаючись на ногах, вдячно, з ласкавою посмішкою на обличчі, покивав головою на відповідь і спустився вниз.

Тут поглянувши вгору на шахту, де замазували цементом останнє муровання і зрозумівши, що все закінчено, що турбуватися нічого, спокійною ходою простував двором, як несподівано назустріч йому показався інженер Медем.

— Таки робите по своєму? а я думав, що отямитесь. Ну, як же воно справа, Genosse Мечерете?— перепинивши його, мовив Медем.— Я оце, знаєте, проїздом через ваше місто, надумав побувати знову на заводі. Цікавить мене, знаєте, оця домна, турбує і цікавить. Такої шахти за свою практику я ще не бачив. То як же справа? Поганенько? Бачу, бачу,— поглянув він на стомлене обличчя Мечерета.

Мечерет мовчав.

— Тож бо й є, Genosse Мечерете. Треба було її на капітальний ремонт зупинити, бо, скажу правду, я за неї дуже боюся й жалкую, що так сталося.

— Що? Що ви кажете? Та ви жартуєте, Genosse Мечерете! — аж скрикнув, почувши, що домна вже справлена.

Він недовіриливо поглянув на Мечерета. Потім, взявши його під руку, підійшов ближче до домни і довго і пильно вдивлявся на шахту, крізь мереживо риштовання. Він мінився, він хмурився, насуплював брови, то раптом на його обличчі клалася якась незрозуміла, ледве вловима рисочка, де можна було прочитати і розгубленість, і подив.

— То справді готова? — промовив він нарешті не-сміливо.

— Так, що можна й пару пускати, — кинув у цю хвилину ніби на відповідь бригадир Гнідий, що сходив з риштовання разом з бригадою. — Сім днів замість десяти. Так як же, Василю Сергійовичу, з премією? — звернувся він до Мечерета. — Треба ж, звісно, за здоров'ячко домни по чарочці випити, щоб вона довше та краще працювала.

І посміхаючись, Гнідий гордовитою ходою, з піджачком наопашки, розмахуючи порожніми рукавами, пішов із своєю бригадою до контори.

Інженер Медем подивився вслід мулярам, потім перевів зір на Мечерета й спинив його на шахті.

— Сім днів замість десяти? So ist sehr gut¹ — витиснув він задумливо. Sehr gut. Але як це воно у вас вийшло? Диваки ви якісь, — додав він ніяково.

І, знизавши плечима, повернув до воріт.

Тієї ж ночі домна працювала повним ходом, і майстер Тритузний з горновиком метушилися коло горна, готуючись до нового випуску чавуну.

Липень
1930 р.

¹ Це дуже добре.

Д О Р О Г О Ю З М А Г А Н Ь

Цієї зміни вугілля на-горà подавали надто мляво, як ніколи, здавалось, повільно, з перебоями, з незвичайною затримкою кліті внизу, у шахті.

Тим то відкатник на поверхні Панько Сокирка, що в своїй праці цілком залежав від темпу подачі вугілля знизу, працював так само повільно, з прохолодцем, проте, вчасно, без будьякого напруження і втомив відкочував із своїм товаришем вагонетки з кліті.

Він мав навіть змогу, ледве чи не вперше за свою, щоправда, не довгу тут роботу, викурити, хоча й по-тайки, додержуючи обережності, цигарку, перемовитись словом з товаришем, озирнутися навколо, на цей дивовижний краєвид, що стелився перед його очима.

Чекаючи на кліть з вагонетками, він мимохіть дивився на велетенську, чорну, схожу на згаслий вулкан піраміду, що підносилася збоку за сортувальним двором, з таємничою, для нього незрозумілою назвою — терикон.

Він уважно, з цікавістю й побоюванням стежив, як круто-спадистим схилом терикону повзла по рейках вагонетка з породою до найвищої точки його, де ворушилась, ледве помітно, маленька, мов комашина, людина. Він переводив зір на долину, що починалася за шахтовими будівлями, на широку долину, порізану довгими лініями одноповерхових, недавно побудованих будинків, потім на кряж, що півколом обхоплював долину, злегка підносячись над нею.

Високі, чорні піраміди виднілися там і там на кряжу, то ближче до долини, то віддаляючись, маячили своїми

шпилями в повітрі, обгорнуті сизо-синім тьмяним серпанком. Струнки заводські димарі здіймалися де-не-де між пірамідами і, зближаючись з ними, творили разом одну суцільну картину, сувору й похмуру, привабливу своєю величністю.

Вечірня сутінь, змішана з туманністю осінньої пори, стелилася по долині й, затягаючи колонії, насувалася на кряж. Електричні вогники блимнули по долині, і там по кряжу, спочатку зрідка, поодинці, а потім спалахнули тисячами вогняних зірок. Розрізана цим світлом сутінь пливла вгору, від чого чорні схили пірамід і заводські димарі ставали ще похмуріші, дивовижніші. На вечірньому тьмяному тлі, освітленому знизу електрикою, вони видавалися тепер силуетами якихось гігантських споруд, що гордо підносились у небесні простори.

Поглядаючи на освітлене вогнями поле, на суворі силуети пірамід і димарів, відкатник Панько Сокирка мимохіть замислився. Він відчув якийсь неспокій, незрозумілий з першої хвилини і неясний, той неспокій, що, виникши ніби несподівано, проте, хвилює, тривожить, турбує.

Чи його зворушила оця картина труда, неймовірних зусиль і перемог шахтарів, що своїми руками поставили оті пам'ятники, вивозячи з підземних глибин день крізь день, цілі роки й десятиріччя непотрібну породу, щоб видобувати вугілля? Чи він ізгадав свій край, з його болотами, з лісами, з бездоріжжям і темними ночами, що так гостро вирізнявся своїм виглядом від цієї картини, свій Волинський край, де він провів свої юнацькі роки і оце лише недавно покинув його, діставшись сюди, у цей шахтарський, досі незнаний Донбас?

Може?..

Подана на-гора кліть з черговою партією вагонеток приглушила на якийсь момент його неспокій. Спускаючи на рейки з кліті важкі вагонетки, завантажені вугіллям, він навіть вдоволено вигукував, наслідуючи то-

вариша, кремезного парубійка, що легко посував однією рукою вагонетку, примовляючи: „Гопля! Іще раз! Гопля!“

Та згодом, чекаючи знову на кліть, що після кількох разових швидких підіймань, затрималась була внизу, він знову відчув неспокій. Втопивши очі в чорний силует близької піраміди, на шпилі якої засвітилась електрична зірка, утворюючи навколо себе блідоясне, мов коронка, коло, — він почував, що йому щось заважало, щось ніби тиснуло на серце, так легенько, ледве чутними і разом болючими дотиками.

„Ага, так це ось що!“ — збагнув він, здавалось, причину свого незвичного настрою. — „Справді!“

І раптово пригадав усе: сьогоднішнє засідання, промови, свій виступ, розмову з старим шахтарем.

З ранку цього дня в колишньому приміщенні церкви, тепер шахтарському клубі, відбулося засідання шахткому з участю представників від окремих ділянок, від ударних бригад, від комсомольців і наймитів, недавно прибулих на шахту. На порядку денному стояло виробниче питання. Ходило власне про те, щоб дійти переламу в роботі шахти, щоб збільшити відобуток вугілля, щоб забезпечити виконання планових завдань.

Спочатку виступив з промовою управитель шахти.

„Друга п'ятиденка — говорив він стурбовано, — не дала помітного поліпшення в роботі. Шахта й за ці дні так само відстає, виконавши тільки 50% свого завдання. Ця ганебна цифра ставить шахту на останнє місце споміж інших шахт рудоуправи. Подивіться на їхні цифри, — розмахував він перед собою жмутом паперів. — Таких показників жодна не має. Або візьмімо, ось роботу окремих дільниць нашої ж шахти. Що ми тут бачимо? Що одна виконала програму цілком, а інша, приміром, Аршинка, ледве на сорок процентів витягла, і це тоді, коли умови праці на цих ділянках однаковісінькі. Про що це свідчить? Про те, що ми маємо всі засоби, всі можливості виконати з честю програму, і все ж не виконуємо, не справляємось з нею. В чім же причина нашого нечуваного відставання?“

Брак вибійників, скажете? Але це не головне. Головне, треба одверто погодитись, це наше нехлюйство, це занепад трудової дисципліни, пияцтво, прогульництво, байдуже ставлення до своєї роботи, до своїх обов'язків перед країною і наше потурання цим явищам!—

Він наводив приклади злісного нехтування роботою, малу кількість запрягів, погану працю під час виходів, то відзначав добру працю деяких бригад, що виявили більшовицьку свідомість і відданість.

—Товариші!—закінчив він свою промову,— візьмімось же працювати по справжньому, по більшовицькому, щоб виконати вугільну п'ятирічку за три роки, — апелював до сумління шахтарів, то загрожував усіма карами порушникам трудової дисципліни.

Потім промовляв секретар комсомольського осередку. Він сказав, що ленінський комсомол завжди був на передових позиціях, на загрозливих ділянках фронту, чи збройної боротьби, чи то соціалістичного будівництва. І тепер, коли тут стався прорив, що загрожує прискореним темпам індустріалізації країни, ленінський комсомол мобілізував кілька десятків тисяч своїх членів на ліквідацію прориву, на підсилення старих бойових кадрів шахтарів.

— Ми обіцяємо стати першими провідцями в боротьбі за ліквідацію прориву, за здійснення промфінплану. Ми оголошуємо жорстоку війну усяким недоладностям, що зривають нашу роботу. Ми обіцяємо не вживати до закінчення п'ятирічки спиртових напоїв, широко розгорнути і поглибити соцзмагання, усім стати ударниками, рішуче боротися з прогульниками, з ледарями й дезертирами, що кидають наші лави й допомагають нашим ворогам.

Бучні оплески, посилені радісними вигуками, розітнулись у залі. Хвиля піднесення, якогось захоплення, сколихнула мовчазливо настроєних до того людей, і він, Панько, не зчувся, як зворушений цією хвилею, знявся з місця, і, опинившись перед президією, попросив собі слова.

— Ми, волиняки, що прибули сюди оце недавно, — сказав він, зворушений, — заявляємо, що цілком підтримуємо попереднього промовця й обіцяємо за найкоротший час домогтися цілковитого виконання програми.

Новий вибух оплесків усієї зали пролунав на відповідь його словам.

Схвильований, сповнений якнайкращих бажань віддати свої сили на ліквідацію прориву, він легкою ходою, не почувавши під собою землі, пройшов залом до свого місця.

Тут, сівши на лаву, він відчув на собі колючий погляд збоку, з другої лави. Обернувшись, зустрівся очима з літнім чоловіком.

Це була похмура, з настобурченими бровами людина, з густою кошлатою, зрідка посрібленою бородою. Зашкорубла шкіра на обличчі, порізаному тонкими жилками, і чорні від залишків вугляного порошу повіки говорили про його фах.

— Товаришу, а ти де працюєш? — проказав цей шахтар, пильно дивлячись на нього своїми пронизливими очима.

— Я? — перепитав Панько, спускаючи долу зір, бо йому стало аж ніяково від того колючого й похмурого погляду.

— Ти ж! Тебе питаюся? — промовив старий холодним тоном.

— На одкатці — відповів Панько просто й спокійно, трохи здивований, чому цей старий зацікавився його працею. — На одкатці на поверхні роблю.

Старий щось мусикнув неясно й мотнув головою, ніби цілком вдоволений з відповіді. Панько якусь хвилину слухав чергового промовця, аж згодом почув легкі удари чиеїсь руки по плечу.

— Так на одкатці, кажеш, робиш? А ти пішов би вниз, у вибій. — Промовив знову до нього старий, незрозумілим тоном, тоном поради чи то запитання, а може й прихованої іронії.

Ця мова своєю несподіванкою і своєю недоречністю, а головне двозначністю, що, здавалося йому, захувалась за цими словами, — мимохіть насторожила його.

— Я роблю там, куди мене призначають — заявив він коротко. „То, парубче, пусте. На одкатку можна й баб поставити, а в шахту їх не пошлеш, вибійників з них не зробиш. Ти тільки заяви про це і тебе зразу ж пошлють; вибійників, знаєш, малувато. А то язиком тільки вмієш робити“, — додав він тим самим холодним тоном, ще дужче настовбурчивши свої кошлаті брови.

Панько скоса поглядав на старого. Він хотів відповісти, щось зауважити, посперечатися, щось довести йому. Але в цю хвилину засідання закінчилося, і люди, зчинивши галас, посунули до вийстя. Стиснутий натовпом, він швидко опинився коло дверей.

— Так чуєш, парубче? кидай одкатку і в шахту, тоді й з програмою краще справимось, — почув він фразу, кинуту йому вслід тим же старим.

— О, тоді виповнимо — повторив підкреслено, з неприхованою іронією в голосі й усмішкою на обличчі другий чоловік, певне, товариш першого.

Панько, мов опечений, вискочив на повітря, витиснутий натовпом. Тепер він ясно зрозумів зміст кинутих на його адресу зауважень, всю вагу цих фраз. Йому здавалося, що за тими фразами приховувалось не стільки щирої, одвертої й діловитої поради, як злосливої іронії й недовір'я.

Усе це глибоко вразило його, викликало в нього низку тривожних запитань і підозр. Де причина такого недовірливого ставлення до нього старого? Чому він так образливо відповів на його виступ, на його заяву?

Чи то говорила в ньому звичайнісінька стареча підозрілість, що її часом виявляють відсталі робітники, побоюючись ніби конкуренції від новаків? Чи це був вияв професійної самозакоханості, мовляв, тільки ми, старі кадровики, і вміємо працювати, вияв зовсім зайвий, шкідливий, недоречний? Чи то був може просто один із маневрів бузотьорів, що скрізь і всюди зустрі-

чаються на виробництві і своїми зауваженнями, закидами, нашіптуванням намагаються спантеличити молодь? Зрештою, які він мав підстави так ображати його, — адже, він, відколи прибув на шахту і його поставили на одкатку, справно виконує свою роботу?

Він пожалкував, що не нав'язав там у клубі розмови з тим старим, що досить байдуже поставився до його базікання, не поцікавився його особою й „порадами“, за якими приховувалось може, навіть, обличчя класового ворога, шкідника. Адже пролазять вони, знав, і на шахти і всяким способом провадять свою шкідницьку, розкладницьку роботу.

Отож, щоб виправити свою помилку, він був навіть спинився, бажаючи почекати на того „бузотьора“, „промацати“ його. А як старого вже не знайшлося серед робітників, що простували від клубу, то він пішов далі, схвильований і гнівний на старого і на самого себе, що не вивів того шептуна відразу на чисту воду. „Треба їм зразу по руках давати, щоб не такі вже нахабні були“.

За столом у шахтовій їдальні, куди він зайшов, щоб пообідати перед зміною, він трохи вгамувався. Коротка, уривчаста розмова за цим же столом двох хлопців про роботу коногонів у шахті, пересипана грубою, безсоромною лайкою, де кожен одчайдушно й легко, з підкресленою брутальністю конкурував, здавалось, своєю лайкою на першенство, привернула до себе його увагу. А їхня, не зовсім ввічлива, зроблена з якоюсь простотою, відповідь на його про це зауваження, приперчена і то, здавалось, не злостливо, міцним словом, викликала в нього лише сумні застереження.

Якщо ці хлопці з такою легкістю й звиклістю вживають лайливих слів, то чи не занадто гостро поставився він до мови того старого? Чи не сприйняв він надто підозріло його поради, висловленої, може, цілком щиро, без прихованих намірів, трохи лише бурчливим тоном? І чи не є це все звичайнісіньке побутове явище, що вражає тільки свіжі голови?

Дійшовши такого висновку, він був заспокоївся й апетитно доїв макаронну, заправлену м'ясом бабку.

Почуваючи в собі приплив сил, він пішов на зміну.

Працюючи на одкатці й згадавши все це, він знову відчув, і то дужче, неспокій, тривогу.

Що його найбільше турбувало, — це він добре розумів, — розмова з старим, що набрала тепер іншого змісту й значення.

„Так ти на одкатці працюєш? А там же і баб можна поставити“ — колола тепер йому фраза старого.

Він намагався виправдатися, заперечував закиди старого, заспокоював себе.

„Що ж, — мислив собі, він не від того, щоб і у вибій піти, як це потрібно, як про це йому скажуть, бо не можна ж робити там, де тільки тобі забажається, треба, щоб хтось керував, щоб хтось порядок давав, а то що ж воно вийде. Та й одкатка теж важлива робота і коли тут якась затримка вийде, то від того програє і вибій. Треба, щоб усі дільниці на шахті, як коліщатка в машині, працювали добре, в цілковитому погодженні. Отоді тільки все буде гаразд, і видобуток вугілля збільшиться“.

А втім він не міг досягти порушеного спокою.

„Тільки заяви і підеш у вибій, вибійників же не вистачає. Чи ти тільки язиком умієш тріпати?“ — брикнула голосно фраза. І що довше намагався він розвіяти свій настрій, заперечити слушність закидів старого, то все більше хмурився, хвилювався, губив рівновагу, все дужче почував непевність, хисткість своєї позиції.

Йому стало потім і соромно, і ніяково.

Йому здавалось тепер, що в тім, що вугілля подається на-гора надто мляво, є певна частка і його провини.

Він подумав, що старий мав рацію, радячи йому піти у вибій. Тим то постановив негайно по закінченні своєї зміни поговорити з техніком про перехід на роботу в шахті.

Технік Власов, звертаючись до вибійника Дудки, сказав, між іншим, не надаючи ніби тому особливого значення:

— З тобою, Семене Христофоричу, піде в шахту оцей хлопець, — показав він рукою на присадкуватого парубка, що стояв збоку, притиснутий натовпом до дверей.

У кімнаті „нарядного“ приміщення, слабо освітленій електрикою, товпилась ще сутінь. Тим то Семен Христофорич, засвітивши свою акумуляторну лампочку, здійняв її вгору, наводячи бліде світло на обличчя хлопця.

— Як тебе звати? — поспитав він його несподівано, бажаючи ніби переконатися, чи не знає він його, чи не зустрічав, бува, десь перед цим. — А, це ти — витиснув він здивовано, ніби ніяк не міг сподіватися на зустріч з хлопцем саме тут у „нарядній“, перед спуском у шахту.

— Я — відповів хлопець стримано, так само, здавалось, вражений з цієї зустрічі. — Панько Сокирка, — додав він несміливо, впізнавши в особі Семена Христофорича вчорашнього свого співрозмовця в клубі й не знаючи, як себе тримати перед ним, спустив очі долу.

Семен Христофорич помовчав хвилинку, ніби замислившись над тим, чого саме має йти з ним цей хлопець. Потім, кинувши на техника запитливий погляд, сказав:

— Хай іде, тільки, що він має там робити?

— Ми його прикомандируємо, Христофоричу, на деякий час до тебе. Знаєш, була постанова шахткому, щоб новаків прикріпляти в науку до кадрових, досвідчених вибійників. Хай походить, спробує, — відповів технік.

Христофорич, на слові „прикомандирується“ знову здійняв угору свого акумулятора й пильно поглянув

на худорляве, з гострими рисами, обличчя хлопця, потім зміряв усю його дрібненьку, щуплу, що не пишалася міццю, фігуру і закинув тоном подиву й скептичності.

— На вибійника таки хоче вчитися?

— Хай походить, повчиться, а там побачимо, — відповів технік, заспокоюючи Христофорича. Той знизав плечима, ніби не зовсім вдоволений, і сказав глухо, звертаючись до хлопця:

— Що ж, ходім.

Панько несміливо, ніби побоюючись цього похмурого і не зовсім доброзичливо, як йому здалося, настроєного вибійника, втішаючись лише з думки, що це „старий, досвідчений шахтар“, пішов за ним до підоймового стовбура.

Незабаром кліть, злегка гойдаючись, хвилинками злегка підстрибуючи ніби вгору, бистро полинула вниз вузьким стовбуром у темну безодню.

Коли кліть, притишивши свій бистрий літ, стала рівно і зручно на твердий ґрунт п'ятсотметрової глибини, і стовбуровий спустив поміст, з неї вийшов гурт людей.

Засвітивши свої акумуляторні лампочки, вони пішли чорним, як саме вугілля, склепінням, з густою, мов непрониклива заслона, тьмою.

Це був квершлаг, головна артерія підземних шляхів — досить просторий коридор з підпертими грубими сосновими стояками стінами, з обшитою обопами покрівлею й двома парами рейок, що бігли від стовбура.

Спочатку люди йшли один за одним, повільно і мозчазливо, подібні одне до одного, у сірих підперезаних піджаках, з приспущеними на обличчя крисами брезентових капелюшів, з засуненими за ремінці обушками, лише зрідка перемовляючись словами. Але за якусь сотню метрів, опинившись на перехресті чотирьох коридорів, вони стали розходитись в різні боки, поділившись на невеличкі гуртки.

— Нам праворуч, на Аршинку. Чуеш, Паньку, чи як тебе?— гукнув Христофорич у спину парубкові, що механічно, не добачаючи в темряві людей, схожих одне до одного, пішов був за передніми ліворуч.

— Хай хлопець погуляє, до зміни ще довго,— кинув хтось жартома, викликавши веселий сміх в інших.

Панько, зніяковілий і мовчазний, почувуючи ніби провину і разом побоюючись загубитись у цих невідомих йому лабіринтах, кинувся назад.

— Ти вже мене держися,— буркнув суворо Христофорич, повертаючи праворуч, слідом за двома товаришами.

Вони вступили тепер у вузький, нібито це був глухий завулок, порівняно з квершлагом, коридор-штрек, з однорейковою колією, що місцями проходила мало не під самими стояками кріплення, з низькою, навислою над головами, покрівлею. Калюжі води, що непомітно промикалася краплинками з верхніх шарів породи, траплялися де-не-де в коридорі, перетинаючи путь. Тим то йшли повільно, назгінці, щоб не зачепитись головою за звислу покрівлю, й обережно, навіпомацки, пробуючи ґрунт під ногами, то притискаючись до самої стіни, щоб обминути калюжу.

Панько йшов позад усіх. Він уперше оце, за свою недовгу працю на шахті, спустився в її підземелля, вперше, власне, побачив її, бо, працюючи там на поверхні, на одкатці, хіба ж можна знати її? Отож він з особливою цікавістю й сторожкою чуйністю, що, певно, з кожним буває, хто вперше потрапляє в незнані й таємничі коридори підземного світу, посувався наперед.

Тримаючи за гачок акумуляторну лампочку, він то нервово водив нею перед себе, освітлюючи ґрунт під ногами, то підносив трохи вгору, наводячи її бліді пасмочка на покрівлю, на стіни. Погнуті, навіть надтріснуті стояки кріплення, що ледве стримували, здавалося, тиск мільйонів тонн породи з боків і згори,

впадали йому подекуди в очі. Важкі брили породи звисали зрідка з стелі між прогнилими об'ядами кріплення, ладні, здавалося, щохвилини обірватися вниз. І Панько з страхом озирався по боках, думаючи про можливі завали. Він хотів навіть поспитатися про це, та не намілювався, побоюючись виявити перед товаришами свою несвідомість і тривогу.

Заховуючи в собі хвилювання, він натомленою важкою ходою йшов за передніми, втоплюючи очі в густу темряву склепіння і раз-по-раз стукаючи головою об випнуття покрівлі.

Але штрек був довгий, глухий і мовчазливий. Це був вранішній час, коли в шахті, у вибоях і на сполученнях наступає на короткий час тиша, коли передня зміна повернулася вже на-гора, а нова почала лише спускатися, коли навіть коногони, що буває запізнюються в шахті, щоб вивезти більше на-гора вугілля й очистити вибої для нової зміни, на цю хвилину покінчили з своєю роботою.

Отож штрек, позбавлений коногінського руху, що важким гуркотом вагонеток оживляє глухі коридори, на цей час був сповнений мертвої тиші, де губилися виміри часу й простору. І тільки несподівані шуми вітру, що проносився вентиляційними трубами, омиваючи штрек і лави від можливого газу, та забурена партія порожніх вагонеток говорили про недавню присутність тут людей і працю в цьому забутому, здавалося, тунелі.

— Та де ж йому буде вже край? — поспитав, не стерпівши, Панько, якому не раз уже здавалось, що от спереду видніється куток, а проте, помилявся, бо коридор ішов далі і далі.

— Підтягай штани, щоб не загубити, бо, як пройдемо ще стільки, тоді й знайдемо край, — відповів Христофорич не зовсім привітно.

І знову йшли, мовчки й повільно в пухкі об'єми тунельної ночі, пускаючи перед себе бліді пасмочка світла з акумуляторів.

Ця мовчанка гнітила Панька, як і безкрайність коридору, з його нашорошеною тишею, з пухкою, непроникливою тьмою. Він мимохіть згадував оповідання про випадок на одній із шахт, що про його читали і в місцевій газеті. Оповідання про ганебний вчинок старого шахтаря, про те, як він спустився в шахту з двома новачками й завів їх кудись у далекий, уже вироблений штрек, куди звичайно не заходять люди й, загасивши свою лампу, зник звідти, кинувши хлопців у штреку, як хлопці блукали цілу добу по темних лабіринтах, аж поки натрапили на вибійників, що вивели наляканих на поверхню.

Це був сливе чи не єдиний випадок, відомий йому, що трапився з молодими хлопцями. І хоч Панько і не припускав можливості такого вчинку від Христофорича, проте, його загадкова похмурість і скептичне ставлення до нього мимохіть наvertsали його думку на той випадок. І він, стомлений незвичайною хідною назгінці, поспішався за Христофоричем, щоб ані на крок не відставати від нього, щоб не згубити його з виду, не лишитися самому в цих порожніх безкрайніх тунелях.

Бліде світло показалося, нарешті, в коридорі. Розоплюючи згуслу темряву, це світло з кожним кроком вперед яснішало. Два вогники акумуляторних лампочок, як дві свічечки, горіли в коридорі, під покрівлею, а з боку коло стіни мерехтіли силуети двох чоловіків. Глухий звук молотка і дзенькіт заліза долітав звідти.

То працювали слюсарі, проводячи труби.

Усі, скориставшись з цієї нагоди, поспинялися і зацікавлено дивились, як слюсарі приладновували трубу до сітки, що тяглася під стелею вповдовж штрека, нагадуючи собою звичайний вентиляційний провід.

— Ну, як воно, хлопці, працюється? — проказав один з двох шахтарів, що були йшли попереду на невеличкій віддалі від Христофорича. — Чи скоро свою механіку закінчите?

— Ось як дотягнемо до лави та спустимось униз, так і механіка готова, хоч компресор пускай. За тиждень-другий мабуть упораємось — відповів слюсар, наводячи лампочку на сполучення нової труби з сіткою.

— Тоді, кажуть, вугілля так і потече, так і посипеться, тільки встигай на-гора вивозити, — проказав другий шахтар, з ноткою іронії в голосі.

— Потече чи посипеться — це побачимо, а що оте барахло доведеться викидати, то це вже факт, братухо, — кивнувши на обушок, що стирчав у шахтаря за ременем — відповів слюсар.

Шахтар відступив до другої стіни й, діткнувшись рукою до свого обушка, ніби захилюючи його від презирливого ока слюсаря, поглядав на останнього, то на обушок, не знаючи, що, відповісти на слюсареву зухвалість.

— Твоїми устами мед пити, — відповів за нього Христофорич з не меншою, здавалось, скептичністю до слюсареві думки.

Потім усі рушили далі.

Присутність людей у штреку, дзенькіт заліза, на решті, розмова, розвіяли пригнічений настрій Панька, викликали в нього бажання нав'язати розмову. Зрозумівши, що труби проводять, щоб передавати від компресора стисле повітря і що мова йде про роботу зарубних молотків, Панько поспитав Христофорича, чи механізація поширяться й на вибій, куди вони йдуть.

Та Христофорич нічого не відповів. Він повернув тільки назад голову і блисконув на Панька, що йшов слідом за ним, такими очима, аж той відразу згубив бажання далі провадити на цю тему балачку.

Тим часом вони спинились поблизу глухого закуту штрека. І Панько з цікавістю став поглядати в чорний закут, чекаючи, що ж буде далі. Та не встиг і озирнутися, як двоє шахтарів, зігнувшись, полізли в невеличкий проріз, що з'яв (тепер він побачив його коло себе збоку, під стіною штрека), і зникли десь у ямі.

А за ним рачки спустився й Христофорич, крикнувши вгору:

— А тепер і ти лізь за мною!

Панько зазирнув у нору. Темний проруб, освітлений вгорі акумуляторною лампочкою Христофорича, йшов униз, зникаючи десь у глибинах, ніби в якомусь проваллі, з підпертою короткими стояками низькою покрівлею.

Він відчув інстинктивний страх і мимохіть відступив назад.

— Та лізь сміліше, всі ж сюди ходимо — знову крикнув Христофорич, що, зрозумівши Панькове вагання, затримався був поблизу, чекаючи на нього. — Почепи до піджака за петельку лампу, щоб спереду світила, і спускайся. Ну ж, спускайся за мною!

Панько, все ще вагаючись, нерішуче ступив наперед і обережно поліз у нору, спускаючись до Христофорича.

Тепер вони повзли круто-спадистою лавою тонкого, на аршин, вугілля, з низькою, зовсім навислою над ними покрівлею, тримаючись руками за верхню пару, а ногами спираючись на нижню пару стояків, що міцно забиті між підшвою й покрівлею вибраного вугілля, підпирали собою всю вагу верхніх шарів породи.

Дрібні вугляні грудочки, полишені в западинах підшви, зривалися з їхніми порухами й швидко, із шелестом зливи, неслися вниз, зникаючи десь у темному проваллі. Панько з острахом, з затамованим віддихом, прислухався до цього шуму. Йому ввижались всякі страхіття, йому здавалось, що осідає покрівля, що тріщать стояки, що от-от завалиться порода, що він нарешті згубить рівновагу, втратить здібність утриматись руками й полетить униз, не знати куди, у безвість, як летять оті вугляні дробинки.

Понятий страхом, він хотів якнайскорше вибратись із цього склепіння, що заважало йому вільно рухатись, що забивало йому дух, що гнітило його своєю низькою важучою покрівлею. Короткі секунди видавалися

йому безмірно-довгими годинами, а стометровий схил — безмежно довгим, безкрайнім.

А втім, щодалі він спускався вниз, і там, де на нього ніби чекала якась небезпека, він бачив той самий хідник, що спадав рівним напрямком, виблискуючи лупаковою покрівлею, міцно підпертою стояками, він сміліше ставав на стояки. А близькі голоси, що вчувались уже звідти, з нижчих шарів, разом з ударами обушків, повернули йому втрачену було рівновагу.

— Так ось де вони! — витиснув він з полегкістю, повертаючи слідом за Христофоричом у вибій, де в приступках працювали вже вибійники.

Христофорич заліз під перший з гори приступок. Тут, присвічуючи акумулятором, уважно обдивився навколо. Потім поставив лампочку, зняв з себе одягу, бо в приступку було тепло і парко, й сів на дрібне вугілля, що лежало на підшві перед вибоєм. Сівши по турецькому й випнувши колесом оголену спину, а головою схилившись наперед до вугільної верстви, він узявся за обушок.

Тримаючи держака близько краю, він легко і звикло пускав обушок, загартованим його зубком, на міцне вугілля, то просто перед себе, то трохи збоку, шукаючи м'якіших шарів, щоб легше зануритися в нього, щоб ширше зробити гніздо. А, зробивши його, цюкав обушком трохи вище над ним, намагаючись відколоти скільки можна більше. Відбите вугілля падало коло ніг і з гуркотом грізного водоспаду сповзало само собою вниз до плити на нижчому горизонті, звідки крізь люк сипалось у подані вагонетки. Густий вугляний пил, що здіймався з кожним ударом обушка, з кожним падінням відбитого вугілля дедалі міцніше насичував повітря, лягаючи грубим шаром на обличчя, на оголену спину. А Христофорич все рубав і рубав, рівно й спокійно, з однаковим, здавалось, ритмом спускав, то здіймав свого обушка. Лише вряди-годи притишував свою роботу, витирав запорошене скло акумулятора, підіймав світло, щоб виміряти кіль-

кість газу в приступку, то підносив лампочку близько до вугільного шару й уважно обдивлявся його залягання. Потім, змінивши свою позу, підібгавши під себе ноги, а то схилившись набік, у напівлежачому стані, знову цюкав своїм обушком, пристосовувався, якби зручніше і легше скерувати свої удари на вугілля.

І вже геть пізніше, по якійсь годинці роботи, коли зарубування верстви досить позначилось, він дав собі перепочинок, а zarazом звернувся до Панька, ніби тепер лише згадав про його присутність.

— Ану, парубче, спробуй ще й ти ось тут, — кинув він, вилазячи з вибою. — Порубай, а я подивлюся.

Панько, скоро тільки дісталися до приступка, з цікавістю озирався навколо, на цей незрозумілий і загадковий для нього закут, на чорний з вилиском шар вугілля, що йшов угору і вниз. „Так ось де його здобувають“, — думав він з подивом. Потім, як учень, що йому слід вчитися, стежив за працею Христофорича, за вдарами обушка. А що праця видалася йому простою, немудрою, — він узявся й собі підбивати вугілля з приступку, збоку від Христофорича. Проте, незабаром, трохи подзьобавши обушком, він змушений був припинити на зауваження Христофорича, що „так не годиться, що треба почекати, придивитися“. Тим то він охоче відгукнувся тепер на його пораду.

Присівши перед вугільним шаром по турецькому, як то робив Христофорич, він енергійно взявся орудувати своїм обушком. Міцно стискаючи в руках держака, він хутко й розгонисто, щоб надати більшої сили, пускав його на вугілля. А як вугілля не дуже піддавалося йому, то він ще дужче натискав на держака, енергійно бив зубком обушка, ніби перед ним стояла стіна, що її треба от зараз хоч що там буде, протаранити.

— Та ти, хлопче, тихше розмахуй обушком, бо так швидко захекаєшся, — буркнув Христофорич, спостерігаючи збоку.

Панько, зніяковілий, бачачи, що в нього справді

щось не так виходить, проте, не знаючи шару й не вмюючи пристосуватися до його залягання, якось механічно розмахував обушком. Обушок з дзенькотом, потрапивши на міцну залучину, відскакував назад, зробивши лише невеличку, мов дряпок, зарубину. А Панько бив далі, натомлений, захеканий, непевний уже своїх сил.

— Ти зубок уже збив, куди ти дивишся, чи ти не добачаєш? — крикнув Христофорич. — Ти краще спочинь та ще подивися, а я вже буду робити, — зауважив він сердито, посуваючись до вибою.

З цими словами Христофорич взявся до роботи, а Панько, схвильований, виліз спід приступка. Він сидів приголомшений, з почуттям приниженості, що, певне, огортає кожного після невдалого дебюту, після невмілого пробування своїх сил.

Тим часом робітний день відходив. Христофорич, вирубавши визначену на запряг пайку вугільної верстви, став одягатись. Потім повзком, так само, як і раніше, спустились униз до нижчого горизонту, а звідти штреком, притискаючись часом до стіни, щоб пропустити повз себе коногона з вагонетками, обережно повільною ходою, обоє натомлені, чи задумані, огорнуті своїми мислями, посунули до підоймового стовбура.

— Чи ти й завтра поїдеш у шахту? — кинув, нарешті, Христофорич, по довгій мовчанці.

— Авжеж, — відповів Панько коротко.

— Та я питаюся, чи надовго ти оце сюди? Чи так либонь подивитися? — витиснув Христофорич неясно, ніби щось приховуючи.

Панько насторожився.

— Як то подивитися? — перепитав він, не зрозумівши Христофорича.

— А так, подивитися, — відповів спокійно той. Ба-чиш, парубче, — він вів далі, — за ці два тижні ти в мене четвертий з тих, що хотіли вийти на вибійників. Один щось днів зо три походив, а двоє так раз

тільки й спустилися в шахту. Дивлюся день, другий, третій — немає, тоді питаюся в техника: де ж це, кажу, ваші хлопці, молоді кадри подівалися, а він мені тільки рукою махнув. „Не питай, каже, й розчоту не взяли, кудись з шахти завіялись“. Отож воно і є, що плутаєтесь ви тут по дурному, і себе тривожите, і нам заважаєте, — відрізав він сухо не то з докором у голосі й осудом, не то з скептичною ноткою, мовляв, цього і треба було сподіватися.

Панько не зразу відповів. Почуваючи себе в шахті зовсім безпорадним, він не насмілювався сперечатися з Христофоричом, хоч той своїм ставленням до нього на протязі дня, байдуже холодним, то скептично-глузливим, не раз викликав у нього образливо-злісні, але все ж стримувані почуття. Та останній випад надто вразив його.

Він наважився.

— А ви, дядьку, і до тих хлопців ставились так добре, як і до мене? — закинув він з ноткою скарги й невдоволення в голосі.

— Я? — здивовано перепитав Христофорич. — Я нічого, моє діло таке, — витиснув він таким тоном, ніби нічого не розумів, що від нього вимагають.

Але почувуючи ніяковість, він зам'явся. І вже перед стовбуром кинув якимсь глухо: — Так ти той... приходь, значить, і завтра.

III

Панько, виїхавши на-гора, лишив акумулятора в лампівні, вимився в шахтарській лазні, що містилася тут же таки під одним дахом з лампівнею, перебрався в чисту одежу й завернув у їдальню. Пообідавши, попростував довгими колоніями робітничого виселку, розташованого поблизу шахти, до своєї казарми.

У казармі, в одній з дванадцяти кімнат її, куди вступив Панько, досить світлій, досить чистій, з білими й голими стінами, де стояло десять залізних ліжок, прибраних ковдрами й подушками, було тихо,

незвично спокійно. Один пожилець, сховавшись під ковдрою, що тільки волосся стирчало, спав, здавалось, міцним сном, другий сидів на стільці між ліжками, порпаючись у кошику, щось перебираючи, щось ніби шукаючи, та ще троє, збившись навколо стола біля вікна, уважно слухали оповідання, що його вів один із них, старший віком, кріпильник Мацоха.

Панько, вставши цього дня зрання, щоб вчасно спуститись у шахту, почував тепер дрімотність. Отож, знявши піджак, приліг був на ліжко. Та сон не йшов. Вражіння дня з новою силою постали перед ним, збуджуючи цілу гаму настроїв і переживань, де відчуття сумовитості й пригніченості змішувалось із злістю й невдоволеністю. Він крутився на ліжку, поглядав втомленими очима на вікно, на компанію, що зібралась біля столу.

„... Так от і пристав мавр, рятуючись від гніву короля французького, до турецьких берегів — оповідав Мацоха спокійним тоном. — А султан турецький на той час почав війну з царем перським. Довго воювало військо, а кінця-перемоги немає. Тоді пригадав цар перський, що турки люблять жінок і пішов на хитрощі: спорядив цілий полк жінок і пустив їх, амазонок, значить, на турок. І завагалось військо вже турецьке. Побачив султан, що лихо, і покликав мавра, про хоробрість якого вже чув, і призначив його на командира“.

Панько слухаючи оповідання, хмурился, сумовито похитував головою.

— А що? не спиться? — проказав до нього хлопець, що все ще порпався в кошику. — Ти, кажуть, з одкати в шахту пішов, на вибійника стаєш, чи що? Як же тобі працювалося?

— Та нічого, так собі, звісно, це попервах, а там, мабуть, наладиться. А ти, Васю, чого це клопочешся? На зміну вже збираєшся?

Вася підвів маленькі, прижмуркуваті очі й посміхнувшись, покрутив заперечливо головою.

— На зміну та не ту, — кинув він загадково й, озирнувшись, підвівся на ноги, ніби щось пригадавши — Гей, Колько, вставай! — ступив він до ліжка, де спала під ковдрою людина. — „Вставай прокляттям заклейманий“, чи як там співається, бо вечір уже близько, — додав він зниженим голосом, стягаючи з того ковдру.

— Чуєш, Колько! Не хочеш? — скрикнув він вражений, на сонне белькотання молодика, що, згорнувшись клубочком, знову сховався під ковдрою. — Не хочеш? Не підеш? Та на якого ж дідька волинку тяг і мене з пантелику збивав? Збирайся! Чуєш? — торгав його за ноги. — Не поїдеш? Я так і знав, чортова вобло, що ти це зробиш в останню хвилину, — репетував Вася, удаючи ніби його справді і не знати як піддурили.

— Та ти, Васю, не костричесь, не заважай, дай і нам слухати, — кинув йому лагідним голосом один з молодих хлопців від столу.

Мацоха на хвилину припинив свою мову й очікувано поглянув на Васю.

Вася, ввіймавши його погляд, примовк. Якийсь момент й собі слухав оповідання, перейнятий почуттям поваги й заздрості до оповідача, потім підійшов до кошика, зачинив покрішку і, взявши на замок, поставив ближче до дверей.

— Вертаюсь додому, — промовив він стиха до Панька. Умовлялися вдвох з ним, — кивнув на ліжко, — земляки ми, він з Київщини, а я з Волині, а це не хоче, союз розбиває. Доведеться самому. А може, знаєш, Паньку, — замислився на хвилину, — поїдемо вдвох, бож у вибої ти довго не висидиш. А вдвох веселіше б їхати, — закинув він з лукавою посмішкою.

Хлопці презирнулись, один ніби спостерігаючи, яке вражіння зробила його пропозиція, а другий здивований з неї, так легко й просто і несподівано висловленої. Проте, обоє мовчали. В кімнаті настала тиша, порушувана лише оповіданням кріпильника про відважного мавра, про його надзвичайні пригоди, повні

страхить і ризикованих ситуацій, про його відвагу й перемоги.

„... І каже йому султан, — бриніла чітко мова кріпильника, — за те, що ти розбив у смертному бою царя перського й врятував мою державу від розору, за ці твої заслуги призначаю тебе великим пашею. І став він пашею над усіма пашами, найважливішим чоловіком у цілій імперії, що над ним нікого вже старшого не було, хібащо тільки сам султан. Йому найбільші багатства, йому перша слава й хвала. Жити б ото та веселитись, аж тут не до того: ходить паша, цебто, значить мавр, смутний-невеселий, як віск на вогні тоне. Бачить султан, що на очах паша тоне й каже: „чого це ти, мій вірний паша, зажурився?“ „Відпусти мене, каже, великий царю, поїхати з твоєї землі“. „Чим же ти в мене невдоволений? Скажи мені і все тобі буде“, — допитується султан. — „Всім я, каже, вдоволений, великий царю, тільки не можу я жити без принцеси. Відпусти мене, я поїду до Франції, щоб хоч краєчком поглянути на тамтую принцесу“.

— На принцесу? — моргнув Вася з масляною по-смішкою на кріпильника, перебиваючи йому мову. — Ач, куди завертає, а ще пролетаріат!

Мацоха на слові пролетаріат, підвів голову й, насторожений, застиг був на якийсь момент у задумі. Але швидко, зрозумівши ніби, що нічого антипролетарського він не зробив, зневажливо махнув рукою.

— Ти, Васю, нам не заважай, тобі про це вже сказано, а щодо принцеси, так це ж тільки так, до слова, про мавра, значить, мовиться.

— Бай, бай! І не виправдуйся, пожалуста, — відгризнувся Вася, — бо що ж тут такого, коли б мені, приміром, полюбилась яка принцеса? Чи пролетаріат на таке діло, думаєш, слабує?

— Бай, кажу, далі бай! — заховаючи, проговорив з поважною міною на обличчі, — а ми ось теж чкурнемо до своїх принцес. — Чкурнемо, Паньку? — змінив він раптом мову.

Панько зміряв парубка пильним оком. Хоч він і жив з ним уже тиждень в одній казармі і знав, що той прибув так само, як і він з Волині, з якогось колгоспу, але, працюючи в різні часи, він майже ні разу не розмовляв з ним. І тепер, слухаючи його мову, цього кременого, присадкуватого, з маленькими очима парубка, перейняту легковажним і разом добродливо-спокійним ставленням до речей, він ніби вперше бачив його.

Не відповідаючи на його запитання, він зкинув, чи ж варто було зриватися з дому, забиватися сюди, аж на шахти, щоб через кілька днів повертатись назад. Вася з посмішкою процідив, що йому немає про це часу розмовляти, що риба, мовляв, шукає де глибше, й раптом, накинувши теплого піджака на плечі, взявся за кошика.

— Так ти, Паньку, не хочеш? А я думав, компанію підтримаєш. То бувайте здорові. Наших тут нету — проговорив Вася, — відступивши до дверей. — А там у нас, на Волині, все таки веселіше, Паньку, — кинув він за дверей.

Панько нічого не відповів. Зібгавшись у ліжку, ніби йому стало холодно, він намагався заснути. Але тепер ще виразніше вчувалась мова кріпильника, мимохіть притягаючи його увагу.

„... І привели до паші, до мавра, значить, полоненого командира розбитого війська французького, — тяглося далі оповідання, — а командир цей виходить не простий, а сам король французький. Побачив паша таку історію і каже йому строго: „Ну, царю, жисті твоїй тільки день.“ Побілів король, затрусився, а мовчить. „Одне, каже, тільки й може тебе врятувати: віддати за мене принцесу“. Побілів король, затрусився, а мовчить; годину мовчить, і другу, і третю, а потім пішов до паші і каже: „якщо ти переміг мене в відкритому бою, то хай буде по твоєму“. А незабаром і весілля справили“.

— Отак і доскочив мавр після довгих странствій

і пригод руки принцеси, — додав на закінчення крипильник, підводячись зза столу.

— Ото мавр був, та й фортуна йому все таки таланила, — зауважив один із хлопців.

Тоді вкинув і другий:

— Фортуна то фортуна, та без доброї голови на плечах того б не доскочив, десь та спіткнувся б.

— Авже, щ) спіткнувся б — погодився і крипильник.

І всі трое, згадавши, що ще не обідали, що треба чогось попоїсти, а там і на зміну готуватися, — потяглися до дверей.

Панько, що нетерпеливо, стримуючи в собі злість, чекав на кінець оповідання, підвів голову. „Ось якими бриднями забавляються“ — подумав із сумом і боєм, спускаючись на діл.

Це оповідання, і увага, з якою молоді шахтарі слухали його, і поведінка Васи, і ставлення до нього Христофорича — все це мимохіть в'язалося одне з одним, перепліталось між собою низкою невидимих ланцюжків, викликало в нього розгублений, безпорадно-пригнічений настрій.

Він став коло вікна. І що довше дивився на шлях, як простував Вася з кошиком у руках, все далі відходячи до станції, то цей настрій сумовитості все міцніше охоплював його.

Він мимохіть перенісся на Волинь, у село, де виріс, де жив до останніх днів, звідки й прибув сюди, мобілізований комсомолом у Донбас, на шахту, пригадав свою працю в колгоспі, де все було йому звичке, близьке, зрозуміле, і своїх товаришів, що з ними він почував себе, як з рівними, колектив, де посідав він не останнє місце, — і цілий рій думок, не цілком оформлених, але невідчепних і турботливих, закружляв йому в голові.

Чи не зробив він необачної помилки, погодившись їхати сюди на шахти, де він ніби чужий, нікому не потрібний, цілком зайвий? Яка користь від того дер-

жаві, що він зірвався з цікавої для нього праці, де був не останнім гвинтиком, щоб опинитися тут на становищі якогось попихача? Бо чи ж вийде з нього коли справжній шахтар, справжній вибійник? чи пристосується він до роботи у вибої? — згадував він з почуттям страху свою подорож по темних коридорах шахти, і спуск крутоспадистою лавою і бурчання Христофорича.

— То що ж робити? Що? — ходив він тепер по кімнаті нервовий, стурбований, не маючи відповіді на запитання.

Він знову кинув оком у вікно на шлях, де вдалині зникав уже Вася, і раптом наважився. „Треба їхати“, — майнула в нього думка, — „їхати негайно, не гаючи часу, туди, де він потрібніший, корисніший. Авжеж — де корисніший, бо тут обійдуться і без нього, а там, хто знає, а там чого доброго без нього і колектив захиріє, якщо зовсім не розпадеться“, — вмотивовував він своє рішення.

І він витяг спід ліжка свого кошика і похапцем, поспішаючи, побоюючись спізнитися, чи бажаючи, може, уникнути зустрічі, що перешкодила б його намірам, — став порпатися в кошику, складаючи в нього свої речі. Аж ось на ліжку заворушилось. Коля, скинувши з себе ковдру, плигнув на діл.

— От тепер і на зміну можна збиратись, — промурмотів він, протираючи очі й беручися за зашкарублі шахтарські чоботи. — А ти, Паньку, куди ж це, чи не слідом за тим пройдисвітом Васею хочеш майнути, принцесу добувати? — закинув з по мішкою, побачивши кошика серед кімнати і біля нього заклопотаного Панька.

— Та це я так, — зашарівшись, витиснув Панько тоном людини, несподівано спійманої на гарячому вчинкові.

Коля ще раз поглянув на нього недовірливо й, посміхаючись, трохи жартома, приказав:

— Не вам, хлопці, хай це буде сказано не для

образи, оту принцесу добувати, не вам, — додав він з ноткою докірливості і зневаги в голосі.

— Та я що? Я нічого! — процідив крізь зуби Панько, зовсім зніяковівши, — це я так, — поправився несміливо, закриваючи кошика.

— Я теж нічого, — відповів сухо Коля, підперізуючись ремінцем, — тільки мавр, знаєте, п'ят нікому не показував. От!

Панько обережно посунув ногою кошика під ліжку, винувато відійшов до вікна.

Почуття болючого сорому опанувало його свідомість, охопило всю істоту. То був сором і за його щойно виявлений намір тікати і за недавні спроби виправдувати втечу, і за неясну, приховану, нещирю відповідь.

Він тільки тепер зрозумів, що справді хотів тікати, злякавшись незвичних обставин і труднощів нової, хоч, правда, і тяжкої праці, що його міркування про доцільність і корисність його повороту додому не більше, як нікчемні спроби виправдати своє дезертирство з фронту. Так чого ж тоді він вартий? Чи не мав Христофорич рації так скептично, так недовірко ставитись до нього? Чи не дав би він йому в руки, не пішовши більше в шахту, нових козирів до глузування з інших новаків? Ні, він цього не може, не мусить робити! Він повинен перемогти труднощі, показати свою витривалість.

— Так мавр п'ят не показував? — звернувся він з винуватою усмішкою до Колі. — Той умів перемагати? А я того, знаєш, ледве чи не... — натякнув він на свої недавні наміри.

Коля покивав вибачливо головою, мовляв, він це бачить. Тоді Панько, позбувшись ніби важкого тягара, звеселів, легко і задиркувато, проте, почувавши ще ніяковість, штовхнув Колю плечем.

— А тепер ми ще поміряємось з Христофоричом, хто — кого, — додав він рішуче, з молодечим запалом і задавакуватістю в голосі.

Вийшовши другого дня на зміну завчасно, щоб не запізнитися, щоб не дати Христофоричу, як про це думав, будьякого приводу для балачок, Панько довго тинявся по „нарядній“, чекаючи на Христофорича. Побачивши, нарешті, його на дверях, він вдоволено, забувши, здавалось, всі прикромці минулого дня, пішов до нього назустріч і натякнув діловитим тоном, що пора спускатися в шахту.

— А ти тут? — відповів Христофорич здивованим і разом похвальним тоном, — ось поїдемо і в шахту, не поспішайся тільки поперед батька, — зауважив він скоріш прихильним, ніж сердитим, голосом.

За якусь хвилину вони були коло підйомового стовбура й, протиснувшись крізь натовп у кліть, наповнену людьми, летіли вниз в п'ятсотметрову глибочинь.

Розійшовшись у шахті на перехрестях коридорів, з людьми, вони опинились у двох у штреку, простуючи горішнім горизонтом до лави.

Згусла, важуча, нерухома темрява порожнього коридору, де дхнуло вогкістю, де часом ставало душно, поглинула їх. Розтоплюючи перед себе акумулятори цю темряву, вони посувалися обережно й повільно, попереду Христофорич, а за ним Панько, сторожкий і чуйний. А втім, таємничість шляху, що минулого дня своєю незнаністю так лякала його, тепер не зворушувала, не хвилювала його. Він ступав сміливіше, намагаючись дотримуватись ходи Христофорича, що, добре знаючи і ґрунт, і покрівлю, і кожне випнуття, вмів маневрувати, йдучи то серединою штрека, то притискаючись до стіни.

— А я, сказати по щирості, не дуже сподівався, що ти сьогодні підеш у шахту, — проговорив згодом Христофорич, ніби йому муляла якась думка, що її він довго приховував у собі.

Панько, приємно вражений словами Христофорича, а ще більше зворушений його спокійним тоном, що

так вирізнявся від тону минулого дня, хотів щось відповіри, але стримався, не знаючи, як краще, як зручніше звернутись до нього.

— Я хочу призвичаїтись, Христофоричу, до роботи, — нарешті наважився він. — Хочу повчитися. Навчаються ж люди, не всі приходять готовими вибійниками.

— А це вже так. Я і сам кажу: треба повчитись, звикнути, а що ті хлопці пішли, так я тут, по правді, не причинен. Може, що й сказав, у нашому ж ділі без того не обійдеться, а що вони пішли, то це, знов же, їхнє діло, — промовив Христофорич не то виправдуючись, нето відповідаючи на докір, що його мимохіть зробив Панько минулого дня.

І знов йшли мовчазливі, ще ніби відчужені, проте з розтопленим уже холодком, з відчуттям ніяковості, але без неприязні чи недовір'я, зроджених було минулого дня.

Заспокоений Панько, без особливої втоми й зусилля, поспішався тепер за Христофоричом. А що дотримувався його ходи й вчасно зауважував всякі неладності на шляху, то рідше діставав головою об покрівлю, не так часто шубовстав ногами в калюжі води.

— Як походити тут день-другий, то можна й навчитись, щоб без гуль, значить, вертатись, — сказав він, посміхаючись.

— А то вже так, — погодився Христофорич. — Навчитися можна. — А вже як років з двадцять або тридцять походити, то можна знати тут кожну ямку, — вкинув він, здавалось, між іншим, не надаючи особливого значення отому „двадцять чи тридцять років“, нібито ця різниця часу не така вже й велика.

Тоді Панько поцікавився, чи давно працює тут Христофорич.

— Та працюю, — відповів він. Потім, помовчавши, і ніби щось пригадавши, проказав. — Давненько вже. Вважай, з того часу, як Большой кулак появився. Скільки це часу буде? — поспитав своєю чергою, загубивши ніби лічбу рокам.

А що Панько виявив свою необізнаність, мовляв, що то за один цей Большой кулак, то Христофорич здивовано і з докором сказав.

— Ти цього не знаєш? Та й то правда, відкіля тобі знати, тебе ж і на світі тоді ще не було. Большой кулак, щоб ти знав, це був такий велетень, у Китаї був зв'язався, його ні куля, ні гармата не брала, не хотів, щоб інші народи за китайську стіну переходили, чи що. Ну й пішов проти них війною і став їх косити. Проти нього і гармати, і цілі полки, а він іде та косить. А я то був у салдатах, незадовго перед тим повернувся додому з військової служби, а тут тільки й розмов про Большого кулака, тільки й чуток, що про війну. А тут поблизу французи оцю саму шахту заклали, і знов же пішли чутки, що, хто піде в шахту працювати, того і на війну брати не будуть. Так я подумав, подумав, та й пішов собі в шахту, і це й досі працюю. Це з дев'ятого року, виходить, чи що.

— То це від боксерського руху в Китаї — вставив Панько обережно, пригадавши дещо з однієї книжечки про рухи в Китаї й посміхаючись з Христофорової уяви про Большого кулака. Але, побоюючись своїми поясненнями порушити його настрої, він промовчав про Большого кулака й сказав тільки з почуттям пошани й подиву про Христофоричову роботу:

— Тридцять років уже в шахті? Оце справді героїство!

Розчулений Христофорич відповів, що він міг би й лишити вже працю, на пенсію піти, має бо на це право, алеж як то він, здоровий ще чоловік, буде вдома без діла сидіти та ще тепер, коли вибійників малувато й програму не виконують.

— Треба ще попрацювати, а вмерти ніколи не буде пізно, встигнемо, — проговорив він таким тоном, ніби його відпочинок, перехід на пенсію, безпосередньо в'язався з уявою про смерть.

Згадка про смерть насторожила Панька. Він мимохіть втопив очі в непроникливу темряву коридора,

став прислухатися до глибокої тиші, порушеної лише гудінням вітру в трубах та ледве чутним шелестом крапель води, що просувалася з породи.

— А що, Христофоричу?— поспитав він стривоженим тоном, — за свої тридцять років багато, мабуть, усякого дива довелось побачити? Тут же звідусіль можна лиха сподіватися? Отак підеш і не вернешся, і не знатимуть, де ти і що з тобою трапилось, так і забудуть.

Христофорич посміхнувся.

— Ну це ти дурниці вже плетеш. Поперше, ніде ти не дінешся, бо шахта, як на долоні, вся на виду, потім є таке шахтарське правило, що б там унизу з ким не трапилось, вважай, що людина жива і ти мусиш її знайти.

Тоді Панько натякнув, що нещастя в шахтах все таки бувають; про це він читав не раз і в газетах ще там удома, на Волині.

Бувають і нещастя, чого ж не бувають, — відповів спокійно Христофорич, ніби говорив про звичайнісінькі буденні речі. — Приміром, у нас, — вів повільно, — з тиждень тому задавило одного плитового. Коногін йому: не сідай, каже, на вагонетки, не полагається, значить, а тому байдуже, примостився на вугілля і хоч ти кола йому теши на голові, а тут як на те, цей вагон, де сидів плитовий, зійшов з рейок, плитовий від удару злетів з вугілля, попав між бортом вагончика й рамою кріплення — і тільки в'юшка потекла. А то буває газ вибухне. Знов же візьме ото якийсь тетеря й закурить, ніхто, думає, не побачить, чого там стіснятися, а воно раз вогник, а шахта газова, або порошу багато, і вже готово. Всякого буває в шахті, тільки я ось що скажу: я тридцять років тут роблю, а й пальця собі не покалічив. Треба значить, по правилах усе робити, по правилах ходити і поводитись, і не тільки, щоб ти це робив, а й твій товариш, що з тобою в шахті. Тоді нічого страшного не трапиться, все буде гаразд.

Панько з полегкістю зідхнув, потім, зробивши закид на адресу тих необачних людей, що так легко-важать у шахті, подумав заспокійливо, що тут, справді, не так страшно, як здавалось йому першого разу.

Вони непомітно дійшли до слюсарів, що працювали вже недалеко від спуску до лави.

Дивлячись, як вони вперто намагалися приладнати одне, то друге коліно, що ніяк, здавалось, не вкладалось, як треба було, Христофорич презирливо махнув рукою:

— То ви таки справді думаете і в лаву тягти оцю ковбасу? — показав він лампочкою на трубу.

— Небезпременно, — зауважив слюсар, — аж до вас доберемось, щоб сили вам піддати.

Христофорич покивав зневажливо головою й пішов далі, ніби байдужий. І вже згодом, опинившись коло ходу в лаву й залазячи в нього, буркнув невдоволено, „тягніть, тягніть, яке тільки з того діло буде“.

Панько, позирнувши в яму, знову відчув інстинктивний страх, ніби йому випадало оце зараз пускатися в далеку, повну всяких небезпек подорож. Та це був лише один момент. Почувши бурчливий голос Христофорича, він зразу ж, опанувавши себе, поліз у дірку. Голосний сміх, що розітнувся там угорі, у штреку, викликав у нього цілковите заспокоєння. Йому здалося, що там, де так сміються, не може бути нічого страховитого. Він наважився навіть поспитати Христофорича, чому він вважає, що з тих труб ніякого „діла“ не вийде. Та впіймавши від останнього облизня, що це, мовляв, не його розуму діло, замовк.

Тим часом, пролізши схилом сто метрів, вони дістались до місця вибою. Тут завернули до першого приступку, де працювали напередодні й, розтягшись, стали готуватись до роботи.

У приступках стояла мертва тиша: там, видно, нікого, окрім них, ще не було. Тим то перші удари Христофоричового обушка віддалися тремтливою луною, що, покотившись порожнім склепінням, ялось

вразливо порушила могильну, нічим, здавалось, не порушувану тишу.

Та незабаром згори, зсуваючи вугляні дробинки, що швидко, з гуркотом і шумом котилися вниз, спустилося до своїх приступків ще троє вибійників. І мертво, зловісне своєю тишею, склепіння сповнилось лунких звуків, де серед глухих ударів і падіння підбитого вугілля вчувався гомін і сміх, і лайка, і жарти, ніби тут все було до того безпечно і звикле, що не викликало жадних турбот та побоювань.

Панько, знявши з себе одягу, нетерпеливо йорзався за спиною Христофорича й, чекаючи на його вказівки, уважно стежив за його роботою, за кожним рухом обушка, намагаючись зрозуміти секрет його удару.

Він з тривогою посунувся ближче до вугільної верстви, коли Христофорич наказав йому попрацювати. „Що скаже сьогодні?“ — подумав він боязко. Панько скося поглянув на нього й напружено, ніби чекаючи присуду, швидкими рухами із силою, глибоко і важко дихаючи, став спускати обушок на вугілля.

— Ти й берешся, а все ж у тебе виходить не так, — зауважив Христофорич по якійсь хвилині мовчання, придивляючись до Панькової роботи. — Треба рівно й спокійно дихати, тоді довше і більше робитимеш, — взявся він тепер пояснювати. — Та не стискай рукою держака, бо цим саме ти стримуєш розвинену розмахом силу й натруднюєш руки. Треба, щоб обушок падав на ву ілля з усією наданою розмахом силою, щоб тільки злегка стримувати його рукою за держак. Ось бачиш? — зробив він рух обушком.

Панько спочатку, з Христофоричевими зауваженнями, розгубився був зовсім, але зразу ж, приємно вражений його порадами, його м'яким тоном і доброзичливістю, опанував себе.

Користаючись з його порад, він почав зручніше працювати, без особливого напруження й зусиль.

— Правильно, правильно, от і навчишся, — підбадьорював Христофорич. — А то знову бурчав невдоволено,

побачивши згодом, що Паньків обушок, сковзнувши по вугіллю, з дзенькотом відскакував назад.

— Навчишся та не швидко, щось часто зубки в тебе збиваються. Чи на іскриша напоровся? — бубонів з докором. — Тож воно і є. Думають, що так ото й стануть вибійниками. Ні, ти повчись, попрацюй, щоб усе знати, а то як так робити, то який з того товк? — говорив він нібито про якихось лековажних людей, то просто закидав Панькові.

А втім, ніби почувуючи ніяковість за свій різкий тон, він брався знову пояснювати, як треба працювати, як слід обминати тверді залучини, пристосовуватись до будови верстви, до розміщення шарів.

Панько, вразливо сприймав Христіфоричеве бурчання, та згодом, призвичаївшись до його тону, досить байдуже реагував на нього. А що добре засвоював його поради і цим саме викликав від його й похвалу, то навіть зовсім був заспокоївся й, посміхаючись, сказав жартома:

— Заждіть трохи Христофоричу, ми ще з вами поміряємось. І додав не зовсім сміливо: — я вас на змагання ще викличу.

І ніби на доказ того, що він це зробить, що він здобуде на це право, енергійно підбивав обушком вугілля, допомагаючи Христофоричеві скорше вирубати визначену пайку, потім ставити стояки, кріпити покрівлю.

Цього дня Панько виїхав на-горá натомлений, з натрудненими руками, з болем у плечах, але спокійний і зрівноважений. І коли в казармі, зустрівшись, подивився на нього Коля довгим, мовчазливо-запитливим поглядом, відповів він просто, посміхаючись:

— Нічого. Не такий уже він, знаєш, як його малюють. Будемо й ми вибійниками. Треба тільки повчитися.

V

Наступних днів Панько заповзятю вчився. Пристосовуючись до вугільної верстви, до самого вибою, він

прибирав різних поз. Сидячи по турецькому, чи підібгавши ноги під себе й орудуючи обушком, він намагався винайти удар, що з звичайною витратою енергії давав би найкращий ефект.

Якщо з закріпленням покрівлі вирубаной верстви він став швидко справлятися, цілком опанувавши цей процес, то натомість його турбувало часте притуплювання зубків, особливо ж побільшений процент зовсім дрібного, пилюватого вугілля, що викликало слушні закиди Христофорича. Та, при звичаївшись до вугільного шару, до його залягання і напрямку, навчившись визначати й обережно обминати міцні залучини іскришу, що трапляється зрідка в цій верстві, він досяг нарешті й тут кращих наслідків.

А ще пізніше, певний своїх сил, він висловив бажання працювати самостійно й пішов від Христофорича на суміжний з ним другий, визначений для нього приступок.

Ставши тут до роботи, він з пробудженням честолюбством подумав про можливі наслідки. Він не стільки турбувався тим, що не впорається з своєю роботою, вже більше мріяв стати якщо не першим, серед інших вибійників цієї лави, то принаймні, бути рівним з ними, і перш за все з Христофоричом. Він навіть згадав свою фразу, якомсь кинуту жартома, про виклик його на змагання.

Та, попрацювавши перші дні, він вирішив почекати з цим, щоб більше пристосуватися, бо з тією пайкою, з якою Христофорич справлявся за один запряг, він міг упоратися лише за два. І коли Христофорич, що наглядав за його роботою і час від часу давав поради, одного разу сказав, з чваньковито-іронічною посмішкою: „А що, Паньку, не хочеш змагатися?“ — він тільки почервонів.

— Язиком легше змагатися, — вколов його ще раз Христофорич. Проте, додав поблажливо: — Попрацював би тридцять років, як я, та вирубав би стільки вугілля, як я, по три — чотири тонни щодня, тоді міг би й змагатися зо мною, — зауважив гордовито.

— Заждіть, заждіть, — виправдувався Панько й, зніжковілий, втішаючи себе надією, з молодечею запальністю брався до обушка.

Тим часом робота над проведенням труб для стислого повітря наближалася до кінця: слюсарі, провівши сітку до закуту штрека, повернули потім у лаву й протягли її до самого вибою, де прикріпляли вже шланги, а вгорі, у штреку ставили компресор. І Панько, дивлячись, як потім перевіряли сітку, як випробовували силу стислого повітря, чекав, коли переведуть вибій на молотки. Мавши надію помірятись з Христофоричом, принаймні, хоч наблизитись своїм видобутком до нього і цим самим позбавити його зарозумілості, він сподівався досягти цього працею на молотках, коли обое опиняться в рівніших умовах.

Тож він задоволено зустрів техніка Власова, коли той одного разу, роблячи черговий огляд, заявив, що дільниця має перейти на механізовану роботу, на молотки.

— Нарешті і в нас механіка, а то робимо якимись мотиками, — вкинув Панько, поглянувши скося на Христофорича.

Хоч перехід дільниці на механізовану роботу і був очевидний і неминучий, особливо з закінченням сітки, проте, заява техника викликала у вибійників низку запитань, де стримана обережність сполучалася з деякою скептичністю. Воно, мовляв, і добре, як же, все таки машина, хоч там і яка, а тільки хто його знає, як воно вийде.

Та цілком несподіваною була відповідь Христофорича. Він безапеляційним тоном заявив, що за молоток братись не буде, що тридцять років працював обушком і далі згоден працювати, а щодо молотка, то вже ні. Що ні, то ні.

А коли техник Власов став доводити перевагу молотка над обушком, торкнувшись і полегшення праці і побільшення продукційності, а з тим і заробітку, Христофорич махнув скептично рукою й відповів

заперечливо, що воно, мовляв, і так і не так, Хіба ж не відомо, що на сусідній шахті робота на молотках шкутильгає, бо компресори раз-у-раз псуються, а повітря надходить несправно, а молоток важучий, аж десять кілограмів має і його треба щодня тягти аж до вибою, треба і доглядати, і чистити, і мастити, а обушок попрацював, засунув за ремінець, і пішов собі, — наводив він багато міркувань проти доцільності запроваджувати молотки.

— Ні, хай з молотками працюють уже оці хлопці, — показав він на Панька, — їм все одно де час гаяти, а нам, старикам, дайте працювати по нашому, а якщо ні, то й ні, можна й на пенсію піти, — заявив він похмуро.

Категорична заява Христофорича, його скептичне ставлення, нарешті, загроза кинути взагалі роботу спантеличили техніка. А втім, як вибійників бракувало, він вирішив зразу не наполягати.

Вдоволений з цього Христофорич, ніби виправдуючись, промурмотів, що справа від цього ажніяк не постраждає, і на доказ проказав, звертаючись до техніка.

— Ви от, Гєрвасію Свиридовичу, заявляєте, що на молотку можна виробити вдвоє більше, ніж обушком. Так я ось кажу, що я по своєму, обушком, значить, вироблю на 50% більше, ніж отой молотком, — показав він на Панька. — Б'юсь об заклад. Ось давай позмагаємось.

Панько, з усмішкою слухав метикування Христофорича. Він вважав, що той, не зовсім певний своїх сил при роботі з молотком, просто ункає змагатися, але цей останній виклик зачепив його за живе. Він розумів, що замовчати такий зухвалий випад не можна, це ж бо означало перед усіма погодитись на свою немічність, але змагатися з обушком та ще на таких умовах — яка з того власне слава?

— Ти що ж? Боїшся? Я так і знав, — заявив з погордою Христофорич, підтриманий глузливими репліками вибійників на адресу Панька.

Панько не стерпів.

Схвильований, сказав, що він і сам думав позмагатися з Христофоричом, але на рівних умовах. А як уже змагатися тепер, то він висуває іншу умову.

— Я беруся вирубати на 50% більше від того, що дасть Христофорич, працюючи обушком. Ось моя умова, — підкреслив він запально.

Панькові слова видалися для всіх цілковитою несподіванкою. Навіть технік Власов обережно закинув, чи не багато, мовляв, береш на себе, товаришу, стаючи до змагання на цих умовах, хоч і з обушком, але в руках такого досвідченого вибійника. Подумай.

А що Панько рішуче настоював на своїй умові, то Христофорич не заперечував.

— Мені що? Хай спробує, — відважив він погордливо.

— Ну, ну! побачимо, хто з вас на червону дошку піде. Мабуть, Панько, — сказав хтось із вибійників, з неприхованою іронією в голосі.

VI

Викликавши на змагання Христофорича, Панько почув деякий неспокій. Хоч технік Власов і говорив, що з молотком видобути вугілля можна вдвоє більше, ніж з обушком, проте, він знав, інші випадки, коли добрий вибійник, через деякі недолатності з механізмом і повітропровідною сіткою, давав обушком більше, ніж хто інший молотком.

Розуміючи, що змагання потребує не абиякого напруження, навички, спритності, він, діставши молоток „пневматик“, заздалегідь ознайомився з ним.

А зранку призначеного дня він спускався на зміну в лаву з молотком.

Незвичний для лави, невпинний, приглушений дзум, схожий на гудіння мотора, ішов звідти, з вибою, і Панько з цікавістю подумав, що хтось уже працює молотком. Він хотів навіть спуститись до того вибою, але, повзучи повз перший приступок, впіймав ки-

нугу звідти Христофоричом, що починав, видно, роботу, дражливу фразу: „я ось скільки вже нарубав, поки ти плентався із своєю ступою“ — і спинився коло свого вибою. Той жарт чи іронія був для нього сигналом до змагання.

Тим то з побільшеною збудженістю взявся ладнатись до роботи.

Спочатку він, як і радив інструктор, вимастив молоток, продув, відкривши вентиль, шлангу, щоб з неї не потрапив у молоток вугляний пил, потім сполучив його з шлангою, нарешті, діткнувшись гострим зубком до вугілля, натиснув на ручку.

Переконавшись, що молоток робить гаразд, він закрив вентиль і, припинивши роботу, замислився. Якщо Христофорич за упряжку вирубує пайку вугілля, щось понад три тонни, прикинув цифрою, то він мусить дати не менш як чотири з половиною тонни. Визначивши собі пайку, він знову відкрив вентиль, діткнувся зубком до вугілля і, натиснувши на ручку, пустив молоток.

Гострий зубок його від частих ударів в одну точку проходив у вугільний шар на певну глибочінь і, руйнуючи його, створював розколини. Тоді Панько боковими ударами зубка відколював вугілля, що падало на підшву й скочувалось потім униз, до люку.

Зосереджений і уважний, стежачи за молотком, щоб зубок не глибоко засвердлювався у вугілля, він повільно, але невпинно руйнував вугільний шар. Порівнюючи свою роботу з обушком, він бачив, що вугілля легше піддається, що він швидше занурюється у верстув, скорше робить вибівку в ній. Хвилинами почував, що рука втрачає пружність, стає безсилою, здерев'янілою від частих, незвичних і невпинних поштовхів молотка, тоді робив перепочинок. Йому кортіло тоді подивитись, як ідеться в Христофорича, а втім вагався, непевний ще своїх сил.

Під кінець дня, коли до повної вибірки побільшеної пайки лишалось небагато роботи, Панько, вдоволений з наслідків, намірився був підвестися вгору, щоб по-

ділитися думками з Христофоричом, як останній несподівано спустився до його приступка.

— Ти ще тут човпаєшся? Маслами вмащуєш? Ото не знав собі клопоту, — забубонів він зразу презирливим тоном. — Заробив собі, мабуть, за день від жилетки рукава, а я, знаєш, другої пайки чимало вже вирубав, — заявив він гордовито, цілком упевнений в своїй перемозі. Але, придивившись до вибірки, осікся.

— Та ти того наробив? — витиснув він вражений, ніби ніяк не сподівався таких наслідків.

Проте, і Панько аж знітився, почувши, що Христофорич цього дня побільшив свій звичайний видобуток.

— Виходить сьогодні ми ні в чию, — промимрив він ніяково.

Обоє дивилися якусь хвилину мовчазливо, ніби чимсь заклопотані, ніби вперше оце побачили один одного.

Другого дня, коли Панько спустився в лаву, Христофорич уже цюкав своїм обушком. Отож і він зразу, не гаючи часу, продув шлангу, ввімкнув молоток, взявся до роботи.

— Ану, піддай! — заохочуючи, кинув один вибійник з третього приступка, що, спинившись коло Панька, дивився, як цей керує молотком. — Піддай! бо Христофорич хвалився, що сьогодні ого-ого скільки нарубає. Хоче ото показати, що він не гірш працює обушком.

Підстьобнутий цими словами, Панько постановив підвищити свій видобуток до двох звичайних пайок.

Він тепер напружено, з побільшеною силою натискував на ручку молотка, трощив хуткими ударами вугілля й вдоволено поглядав, як вугляні брилини раз-у-раз падали вниз, до люку.

„Хай спробує тепер Христофорич своїм обушком“, — думав Панько, упевнений в своїй перемозі.

А втім, і цей день не дав сподіваного наслідку, бо й Христофорич знову збільшив свій видобуток.

— Що ж, спробуємо далі? — закинув Панько, повний бажання перемогти.

Христофорич помислив.

— Можна й далі, чого ж, можна, — відповів стримано, з повагою в голосі, почувуючи перед себе не абиякого суперника.

Коли четвертого дня, вирубавши дві з половиною пайки, підвівся вгору до Христофорича, той сидів, на вугіллі в приступку й спочивав, важко сопучи. Але, побачивши Панька, оголосив підбадьорившись, хоч не зовсім упевнено.

— Другу пайку почав рубати. Треба відпочити. Ну, а в тебе як?

Панько відповів з гордовитим виглядом.

— Як? — скрикнув Христофорич. — Дві з половиною пайки? Бреши?! — проговорив недовірливо й поліз до Панькового приступку.

Дві з половиною? — витиснув по тому глухо й знітившись, задумливий, нічого не кажучи більше, повернувся до себе.

Другого дня, побачивши Панька в нарядній, Христофорич пройшов був повз нього, бажаючи ніби уникнути зустрічі з ним та Панько спинив його. Посміхаючись, закинув:

— Ну, а як же, Христофоричу, із змаганням? Далі будемо з мотикою?

Христофорич відповів винувато, приниженим тоном:

— Та хто його знав. Тридцять років працював по своєму. — А потупцювавшись, промовив, звертаючись до техника: — Готуйте, Гервасію Свиридовичу, і мені молотка, буду і я працювати по вашому.

Листопад

1930

П Е Р Е М О Ж Ц І С К Е Л Ь

ІНЖЕНЕР Перегуда спав ще міцним передранковим сном короткої липневої ночі, коли розітнулися один одному дужі, гуркітливі, схожі на гарматну стрілянину, вибухи, від яких із брязкотом шибок у вікнах ходором заходила земля, будинок і ліжко. Хоч ці вибухи, важкі й погрозливі, зовсім близькі, то віддалені трохи, були тут звичайним явищем, повторюваним день-у-день, цілі місяці, ба навіть роки, а втім, як і раніше, відколи опинився Перегуда тут на роботі, вражали його своєю несподіванкою, зроджували незрозуміле відчуття страху, турботливості, тривоги. Вони служили йому сигналом для дії.

Тож інженер Перегуда раптово розкрив повіки й так само раптово, підкоряючись могутньому голосові інстинкту, зіскочив на ноги. Розвіюючи дрімотність, він став прибиратись, аж ось почувся телефонний дзвінок. Він підійшов до трубки, трохи невдоволений з того, що так рано починають надокучати, і zarazom насторожений, аджеж, власне, це не часто трапляється, що йому дзвонять такої ранньої години. „Чи не стався якийсь випадок?“ — мимохить подумав, здіймаючи трубку.

— Говорить Перепелиця. Чи не можете ви, Григорію Петровичу, зараз же прибути до нас? — почув він схвильований, так здалося, голос десятника скельних робіт з середньої протоки.

— А що там такого? — поспитав, стримуюючи своє занепокоєння, почувавши, що там справді щось трапилось.

— Та що? Погано виходить. Сьогодні ще гірше, ніж учора. Якусь волинку заводять. Треба щось думати.

— Хто заводить? Що за волинка?

— Та хто ж? Звісно хто! Є такі. Ось самі побачите. Треба тільки скоріше чогось ужити, доки не пізно, — відповів Перепелиця натяком.

— Чекайте! Я зараз! — вигукнув Перегуда, зрозумівши, що там на протоці щось не гаразд з роботою, і, схопивши кепі, вийшов з квартири.

Спустившись з виселка правого берега, він кривулястими стежками, плутаючись між прибережними горбами, через місточки, перекинуті над яругами, бистрою ходою поспішався до річки.

Знакомита картина дніпровських споруд, така незвичайна й вражлива, така приваблива й завжди нова, не зважаючи на те, що він щодня спостерігав її, розгорталась перед ним. Він залюбки поглядав на гігантські мури-бики, що височили над рікою з обох берегів, наступаючи на середню протоку, на ці могутні контури ще невикінченої, але вже ясно окресленої споруди. „Опанувати середню протоку, звести там таке ж муровання, зімкнути тут греблю, і споруда готова“, думав він, ідучи перегаткою повз бетонного муровання правого берега.

Ця велична картина споруд і нормальний, так здавалось, навколо, на всьому широкому просторі будівництва хід робіт, все це заспокійливо впливало на нього, розвіювало недавню тривогу й побоювання.

Та, наблизившись до перегаток середньої протоки, звідки недавно випомповували воду й де зяяло тепер глибоке річне днище, він нахмурився. „Сьогодні, справді, гірше ніж учора“, згадав застережливу фразу десятника Перепелиці.

Він підійшов ближче до самої копані й бистрим поглядом кинув униз на відгороджене з усіх боків днище. Тривожна рисочка враз поклатася йому на обличчі. Тут, на досить просторому гранітному терені,

де, за планом, мусіло працювати на виїмі слабого граніту щонайменше триста робітників, він побачив усього чоловіків з п'ятдесят. Розбившись на гурточки, вони якось непомітно вовтузились в одному, то в другому місці копані, хто з перфоратором робив бурки для закладки вибухових патронів, а хто вантажив потрощене каміння на спущені дериками цебри. Кілька дериків стояло навіть зовсім без діла, з непорушно знятими вгору високими металевими стрілами. І тільки станок „Сандерсона“, що робив глибоке буріння, зроджуючи невпинний дзум, оживляв невеселу картину робіт.

— Це не то що гірше за вчора, а просто скандал. Якщо вчора працювало понад сто чоловіка, — прикинув він цифрами, — і виїняли п'ятсот кубів скелі, хоч треба було виїняти коло тисячі, то що ж буде сьогодні?

Схвильований, не розуміючи, чого так мало виїшло людей на роботу, він посувався перегаткою вперед до другого краю, поглядаючи в копань, ніби хотів ще раз перевірити свої перші вражіння.

— Що ж це таке? Де люди? Перепилися хіба! — заговорив тривожно, зустрівшись з десятником, що в цю хвилину крутими сходами видерся з копані на перегатку.

Перепелиця здвигнув плечима.

— Гірше, ніж перепилися. Кажуть, просто сидять коло свого табору й мугирять.

— Отуди к бісу! Як то сидять? Святкують чи що? — скрикнув Перегуда, що ніяк не сподівався на такий сюрприз, пустивши при цьому для полегкості на адресу каменоломів кріпке й досить популярне слово. — Хто ж не виїшов? — поспитав пом'якшеним голосом, поглянувши знову в копань.

— Артіль Чепурного, артіль Голомозого, артіль Касяна. Всі черкаські, що недавно приїхали з Турк-сибу. Гадають від'їжджати чи що, — проговорив Перепелиця, зауваживши, що треба щось зробити, щоб

вони лишилися, бо з тими, мовляв, кількома десятками, що тут є, багато не наробимо.

Перегида замислився.

Перспектива втратити черкаських каменоломів стурбувала його. Хоч вони й не довго тут працювали, повернувшись із Турксибу, проте, з перших же днів він побачив їх досвідченість і витривалість, їхню вмільість просто й звикло орудувати коло каміння. На них він покладав надії, сподіваючись якось надолужити нестачу людей і вчасно приготувати днище для бетонування. Відхід їх з дільниці, де й так не вистачало людей, міг зле відбитися на роботі, навіть зірвати всі плани й передбачення.

Довідавшись, що з ними ніхто ще не розмовляв, ніхто не вживав якихось заходів впливу, він надумав поговорити з ними особисто.

Вийшовши на берег і одвідавши робітком, він зразу ж з представником робіткому тачанкою виїхав до табору каменоломів.

На початку будівництва, коли Дніпрові береги були ще голі, коли тут тільки но починали будувати виселки, а земляноскельні роботи, за браком механізмів, провадили ручним способом, вивозячи кіньми вибраний ґрунт, тоді грабарі з кіньми і возами стояли справжнім табором на березі, просто неба. Тепер тут розкинувся звичайний виселок з будиночками й бараками, де мешкали каменоломи й грабарі, намагаючись дотримуватись у харчуванні артільних звичок.

Отож до цих бараків, що закінчували собою робітничий виселок, і приїхав Перегида з представником робіткому.

Коло одного з них на випаленій сонцем землі розташувався цілий гурт мужчин, де одні, напівголі, виставивши на сонце засмаглі спини, лежали на боках, інші сиділи, спустивши руки на коліна, розмовляючи.

— Хто тут з вас старший? — поспитав Перегида, зіскочивши з тачанки й підійшовши до гурту.

— Всі тут, дядя, старші, — відповів один чоловік з кудлатою головою й ріденькою русавою борідкою на широкому, з маленькими очима, обличчі, що сидів на землі, випнувши колесом оголену спину й охопивши руками, зложеними мов перевесло, круглі, як у жінки, коліна, тим часом, як інші скоса й якимось байдуже поглядали на прибулих.

— Я інженер, — сказав Перегуда, трохи зніяковілий з байдужою зустріччю й надто фамільярно вимовленого слова „дядя“. — Я інженер Перегуда із скельних робіт, — сказав поважним тоном, гадаючи, що його не впізнали, а може й зовсім не знали ще за коротким часом їхнього перебування на будівництві, де стільки є інженерів і техніків.

— А?.. — витиснув той же чоловік довгий і незрозумілий звук, сповнений подиву, не то погордливої байдужості, мовляв, ми теж інженери.

Перегуда стояв якусь хвилину розгублений. Ідучи сюди, він уявляв собі поважну, ділову бесіду. А ця зустріч своєю байдужістю зовсім спантеличила його. Він не знав, з чого починати, з ким власне розмовляти, як підійти, нарешті, до цих людей, досить таки холодно настроєних.

— Що ж, хлопці, на сонці, мабуть, краще лежати, ніж працювати? — кинув у'їдливо й просто, з веселою міною на обличчі, представник робіткому Голобородько. — Ото була б живуха, якби оце всі ми отак зробили, не пішли на роботу, а виставили б спини на сонце та й розважались собі. І довго ж думаєте отак працювати?

— Чого там довго? Увечорі, як настане холодок, так і потягнемо на станцію, — обізвався, підвівши голову з землі й посміхаючись, чорнявий парубок, якому, видно, сподобався Голобородьків дотеп.

Парубкова усмішка розтопила холодок.

— Ми приїхали до вас, щоб поговорити про роботу. Де ваш артільник? — поспитав Перегуда, пробуючи вхопитись за нитку розмови.

— Я артільник, Касян, — сказав перший мужчина, з ріденькою борідкою, надіваючи сорочку, — можемо й поговорити, — витиснув, набундючившись, вважаючи, певно, що тепер, після належної видержки, настала хвилина й для бесіди. З цими словами звівся на ноги.

Бесіда була надто довгою й тягучою, повною дипломатичних натяків й пауз, де кожна сторона намагалася намацати позицію другої.

Говорив спочатку Голобородько. Він гадав вплинути на свідомість каменоломів, викликати в них почуття солідарності зо всіма трудящими й каяття за необачний вчинок, за легковажний і шкідливий намір.

— Кинути будівництво в такий час, коли кожна хвилина дорога, коли всі напружують зусилля, щоб виконати план, щоб з честю перемогти труднощі та це ж просто злочин, цього не може припустити, ні один свідомий робітник, — апелював він до їхньої свідомості й революційного сумління.

А втім на всі свої міркування, докори й закиди зустрічав мовчазливі, холодні, потуплені в землю зори, то короткі, стримані й ніби безневинні репліки, все це, мовляв, ми розуміємо, а тільки справа так складається, що треба їхати додому, з дому жінки викликають, бо немає кому прибирати врожаю.

— Впораємося з хлібом, а там, коли що, то повернемося і сюди.

Їхня стриманість і холоднуватість, навіть байдужість — усе це свідчило про їх нещирість, викликало думку, що за тими вигаданими мотивами приховується вироблена тактика, а може непохитний намір кинути будівництво й перебраться кудись на інше. Отож Голобородько, вичерпавши безрезультатно весь арсенал ідеологічного впливу, мимохить, по хвилині вагання, кинув запально:

— Та ви що? Хочете грати на руку нашим ворогам? Хочете допомагати шкідникам? Це ж можуть робити тільки глитаї та їхні підлабузники.

Цей закид несподівано викликав галас і шум, усі заговорили, протестуючи, ніби ображені в своїх чеснотах і добрих почуваннях.

— Ми то глитаї? Га? Чуєте, хлопці? — репетував Касян, звертаючись до гурту та блискаючи очима на Голобородька. — Ти ще не знав, що воно й до чого, де береться й як достається, а ми вже з мозолями на руках ходили. Ми робили Черкаську залізницю, працювали на Донецькій і на Ровенській, ми будували Турксиб, — з погордою називав він міста, залізниці й заводи, розкидані на всьому просторі безкрайного Союзу, будовані нібито ними, черкаськими каменоломами й саме їхньою артілью.

Справа набирала надто делікатного характеру. Було очевидно, що досить одного необачного слова і розмова може зовсім зірватись. Тим то Голобородько, вибравши слухну хвилину, обережно запитав, чого вони власне хочуть, з чого саме невдоволені, що воліють їхати з роботи?

Це запитання, скеровуючи бесіду в іншу площину, враз угамувало розбурхані пристрасті. Усі примовкли, вичікувано поглядаючи на прибулих.

— Кажіть, кажіть, послухаємо, — захоплював заспокійливим тоном Перегуда.

— Та що тут казати? Звісно, наше становище не дуже того... — почав був говорити чорнявий парубок, присівши на землю й несміливо озираючись по боках, та враз і осікся під похмурими й невдоволеними поглядами інших.

— Ти, Саньку, не поспішайся, хай ось Лукич скаже, — кинув хтось з землі. — Він у нас за старшого.

Тоді знов виступив Касян.

Він говорив досить тонко, не зовсім розкриваючи свої карти, більше натяками. Усі ми, мовляв, робимо в одного хазяїна, у совіцької власті, значить. А виходить, що скрізь по своєму. Одне діло Турксиб, друге діло Тракторобуд, а ще інше Дніпробуд. На Турксибі, приміром, ґрунт м'який. Просто бери лопатою й кидай,

й вже тут тобі каміння, граніт, можна сказати, хоч куди.

Після цього переднього, так би, сказати, слова, Касян, почухавши кудлату голову й дивлячись убік, перейшов до суті.

— Знов же й гроші. Що тепер ті гроші? — розводив перед себе руками. — Ще як Турксиб починали, то сало купували по тридцять копійок, а тепер за те саме рубли давай. Що заробиш, віднесеш на базар на сало та й усе, а одним же салом і не проживеш, треба чогось і до сала та треба щось і на собі носити та й додому ще послати. Звісно, воно б ще можна перебиватись, коли б діставали продукти, м'ясо там тощо для артільної кухні, з церобкоопу, а то ніякого роцоту немає, бо останні чоботи, що на Турксибі заробили, тут залишимо.

Він говорив і тепер натяками, обережно, з довгими паузами, не формулюючи думок, накреслюючи тільки канву для можливих умовин.

— То чого ж ви все таки хочете? — перепитав Перегуда, нічого не зрозумівши з цих декларативних заяв.

Касян мовчав. Він добре розумів, що каменоломи зараз потрібні до зарізу, що без них тут не обійдуться, якщо не хочуть зтягти роботи. Тож, почувавши себе у виграшному становищі, він не поспішався сказати „чого хочуть“. Він ніби вагався, побоювався щось прорахувати, чи то почував якусь незручність точно визначити свої умови.

Тим то Голобородько, щоб полегшити розмову й скорше розв'язати справу, спробував узяти ініціативу до своїх рук.

— Ви, товариші, бажаєте мати артільну кухню, замість загального харчування? Я так вас зрозумів? — почав був розшифровувати Касянову мову.

Каменоломи мовчали.

— Чи вимагаєте собі чобіт і промкрану? Чи хочете надбавки на кубометр? — провадив далі, гублячи вже рівновагу.

На хвилинку серед гурту почувся шепіт і короткі перемови. Хтось навіть кинув фразу, бажаючи щось відповісти, але несподівано замовк.

— Так ось що, товариші, — сказав тоді Голобородько. — Всі ми робимо, як ви кажете, в одного хазяїна, у совіцької власті, всі ми, значить, робочі й разом хазяї великого совіцького хазяйства, так давайте й балакати по хазяйському. Артільну кухню, хоч це, на нашу думку, і погано, ви можете мати окремо. Продукти, пшоно й м'ясо діставатимете, стільки ж, як і на інших полагається, з церобкоопу. Сала, ви знаєте, немає й ніхто його на будівництві не дістає. Наросте — тоді про нього будемо говорити. Прокрам? Черевики вам теж можна обіцяти. Поробите трохи й дістанете. Ми не хочемо видавати всім, як було досі. Прийшов, дістав взуття та й подався світ за очі. Так ми не настачимо. А набавки не може бути. Це порушило б усю нашу лінію, та і вас це нібито [не дуже цікавить. От і все. Починайте сьогодні працювати.

Його мова була тверда. Рішучий тон свідчив, що інших поступок і умов не може бути, що дальші балачки зайві й непотрібні, бо нового нічого не дадуть. Черкаські це зрозуміли: треба було щось вибирати. Отож по короткій і притишеній перемові знову взяв слово Касян. Він нерішуче й трохи недоладно, заховуючи справжні наміри, заявив, що воно можна було б і лишитись, якби тільки не наспіли ті жнива.

— Ми таки поїдемо, треба підсобити жінкам упоратись із хлібом, а потім видно буде, що робити, — додав він наприкінці, удаючи, що умови їх зараз нібито не дуже цікавлять, а, головне, турбує їх урожай.

Перегуда слухав Касянові митикування з тривою.

Ідучи сюди, він сподівався, що справу таки пощастить полагодити, що можна буде дійти з каменоломами згоди. Тим то останнє рішення їх зовсім стурбувало його. Він згадав про становище на середній протоці, на цій вирішальній тепер для будівництва дільниці, де від кількох уже днів позначилось відставання, і то

значне, від плану. Він зрозумів, що це відставання набирає тепер загрозливого характеру, обертається на справжній прорив, бо з тими каменоломами, що лишилися, дніща вчасно не виготують. А це вже створювало загрозу й для цілого будівельного плану, бо, не виготувавши вчасно дніща, не знявши слабого шару граніту, не можна вчасно розпочати й бетонних робіт.

Почуваючи себе зовсім безпорадним, він пожалкував, що хороших таки каменоломів втрачає. Він подумав, що вони може б ще лишилися, коли запропонувати для них нові умови, зробити якусь набавку на кубометр. Він навіть хотів був почати розмову з ними на цю тему, але, почувши рішуче заперечення від представника робіткому, примовк.

— От воно й є, — бурчав він потім, повертаючись із виселка до греблі. — План виконуй, за нього відповідай, а робітників не вистачає, і ніде їх дістати. І коли є змога затримати хоч цих, то ви шкодуєте копійок. Що я тепер буду робити? Що? — присікався стурбований до Голобородька.

— Що? — відповідав Голобородько цілком спокійно, ніби нічого не трапилось. — Що? Треба подумати. Щось та придумаємо, — вів філософічно, — а не дозволимо спекулювати тут куркулям. Ви розумієте, що це спекуляція на наших труднощах, на труднощах нашого зросту, бо, змінивши хоч на копійку розцінку, ми опинимося в полоні нових вимог і претензій.

— Так то так, — погоджувався Перегуда, — але як же з планом? Хто буде відповідати за нього?

— Ось побачимо, може, вони ще передумають, — заспокоював Голобородько, — а може під'їдуть нові з Турксибу, були ж чутки, що не всі повернулися звідти.

Перегуда й собі мав деяку надію, що справа може повернутися на краще. Тим то вирішив покищо почекати на визначення ситуації. Він навіть трохи заспокоївся, коли того ж таки дня з другою зміною вийшла

на роботу невелика артіль під орудою того самого чорнявого Санька, зложена з вихідців із трьох артілей, що не пристали до Касяна. Проте, він з сумом дивився на денні наслідки робіт, бачачи, як катастрофічно впала цифра вийнятих кубометрів скелі. Його тривога зросла, коли другого дня довідався, що кілька десятків черкаських каменоломів з верховодом Касяном уже вихали з будівництва, а сподіваних з Турксибу поворотців так і не чути. Він дійшов до висновку, що замовчувати далі становище не можна й не слід, бо на будівництві плетуться вже тривожні й навіть перебільшені, як завжди трапляється в таких випадках, чутки, що треба попередити старшого інженера, порадитися з ним.

Інженер Лата, вислухавши інформацію, зауважив, що справа з каменоломами має важливе значення в світлі загального плану робіт, що вона набирає принципіального характеру й її треба поставити на розгляд головної управи.

— От тобі й панікери. Хіба я не казав? не заперечував? — бубонів він таким тоном, ніби дістав новий і поважний доказ справедливості висловлених ним десь думок і тверджень і відхиленнях, як панікерські.

II

Увечері другого дня в управі головного інженера, у світлій і просторій залі для засідань, відбувалася нарада.

Засідання було досить людне й жваве.

Скликане ще зрання, за сонця, під скромною, здавалось, звичайною програмою „Інформація про хід робіт на середній протоці“, воно несподівано затяглося, набравши забарного характеру, з довгими, хвилинами пристрасними, промовами. Тут кожен з присутніх поспішався скористатися з цього засідання, щоб висловити свої думки, тривогу, побоювання, щоб подати свої рецепти, поради й пропозиції.

Засідання розпочалося короткою й стриманою промовою інженера Перегуди про стан робіт на середній протоці.

Після того, як усі вислухали досить таки безрадісну картину, головний інженер поспитав доповідача, як він вважає вийти з цього становища.

— Я не знаю, не знаю, — здвигнув безпорадно плечима Перегуда, що, здавалось, не сподівався на таке запитання. — Я тільки думаю, що з тією робочою силою, що лишилась на протоці, ми не впораємося до пізньої осені. Треба подумати про вербування десь робітників, а може й про нову розцінку, — закинув недосить упевнено, бо, стрівши заперечливе похитування головами, не наважився захищати своєї думки. — А взагалі, — підкреслив він, — становище дуже непевне.

— Хто бажає висловитись, як поліпшити становище? — поспитав по цьому головний інженер, звертаючись до присутніх.

А що ніхто не наважився відразу подати рецепта, то він узяв собі слово.

— Вербування — це річ хороша, тільки не для нас, — почав він спокійно, басистим голосом, поглядаючи на розвішану на стіні карту гідростанції, намальовану якимсь художником. — Якщо ми будемо чекати, доки Наркомпраці наwerbue для нас людей, то закінчиться й будівний сезон. На цей шлях ми стати не можемо. Я думаю, що ми могли б дечого досягти своїми людьми, зробивши перестановку сил, — поглянув він на виконавців робіт, бажаючи ніби відгадати їхнє ставлення до цієї пропозиції. — Я вважаю, — вів далі повільно й авторитетно, підкреслюючи кожне слово, — що частину каменоломів можна було б зняти з кар'єрів правого берега, частину з скелі Дурної й навіть із шлюзу й підсилити середню протоку. Як ви гадаєте, товариші?

А що й тепер ніхто не поспішався говорити, все ще вагаючись, то він, відзначивши, що мовчання є знак згоди, сформулював пропозицію:

— От так і зробимо. Перекинемо кілька десятків каменоломів на середню протоку, а тим часом будемо шукати людей, натиснемо на біржу, наполяжемо її на Наркомпраці.

Та не встиг він закінчити своєї думки, як узяв собі слово старший інженер Лата.

Похмурий з насупленими бровами, з довгими борознами на чолі й сивиною на скронях, він нервово, злегка хвилюючись, заявив, що це перекидання робітників не дуже доцільне, бо нагадує латання дірок за способом тришкіного кафтана.

— Чи зможемо ми зняти людей з кар'єрів скелі Дурної? — вів далі. — Не можемо, бо там так само є, хоч і невеликий, вплив. І коли знімемо частину, то там припиниться розробка, а це призведе до зменшення продукції каменодробильного заводу й бетонного. Чи можемо на це піти? Не можемо, бо ми маємо побільшений на цей сезон план кладки бетону. Те ж можна сказати й про кар'єри правого берега. Із шлюзів, — замислився на хвилину, — воно й можна, та, зрештою, там небагато працює каменоломів і перекидка справи, розуміється, не розв'яже.

— Спокійно, будь ласка, не піддавайтесь паніці, — зауважив головний інженер. — Спокійно, бо немає такого становища, кажуть філософи, щоб не можна було знайти з нього виходу.

— І як кажемо й ми, — вихопився представник робіткому тов. Голобородько.

Він сказав це так рішуче, підкреслено й упевнено, ніби справді не було ніякого сумніву в тім, що вихід буде знайдений. Навіть більше, що він уже є, що він відомий усім, що тільки короткозорі люди не додачають його й, не додачаючи, здійсмають сполох, зроджують тривожні настрої.

Тим то всі з побільшеною увагою, з повними цікавості очима повернулися до Голобородька, чекаючи на його мову.

— Ви хочете говорити? Прошу, будь ласка, — сказав

голова, після довгої паузи, коли цікавість присутніх досягла, здавалося, вищої точки.

— Я гадаю, — мовив Голобородько, — що ми зараз мусимо звернутися до відомих, випробуваних уже нами методів роботи. Ударництво, соцзмагання, правильне розташування сил і механізмів, ось що може дати нам потрібний перелом. Тільки правильно розташувавши сили, розвинувши вдарництво, використавши механізми, можемо ліквідувати прорив, із честю вийти з труднощів.

А втім його мова не справила належного враження. Останні слова загубились у коротких зауваженнях, кинутих зо всіх боків. „Це, мовляв, не те, не те, ми це знаємо, це не вихід“.

Голобородько наїжачився.

— Як то не вихід? — вигукнув здивовано, ніби почув еретичну мову, що піддавала під сумнів єдино правильну думку.

— Не вихід, — повторив Перегуда. — Бачите — пробував обгрунтовувати свою думку, — розташування сил і вдарництво це, звісно, прекрасні способи, алеж не цілком достатні. У нас на будівництві досить таки поширені вдарництво й соцзмагання. Щось біля семи-десяти п'яти відсотків з дванадцяти тисяч охоплено вдарництвом, а все таки на сьогодні маємо відставання на всіх дільницях. І знов же скажу, що як добре не розташовуй механізми, а коли немає кому навантажувати ковші, як ось маємо зараз на протоці з дериками, то нічого не вдієш.

— То по вашому треба підвищити розцінку, потурати отим рвачам? — кинув ущипливо Голобородько.

Перегуда знизав плечима. Він не наважувався захищати своєї думки, ані подати новий якийсь проект.

— Я не знаю, не знаю, — повторив зниженим тоном. — Я тільки хочу сказати, що за цього становища я не можу відповідати за вчасне виготовлення копані, — заявив він несподівано, складаючи з себе відповідальність за можливі наслідки.

При цій заяві всі перезирнулися насторожено, не знаючи, як сприйняти її. Аж ось попросив собі слова Голобородько й сказав з ноткою нетерпеливості, що це панікерство, зайве, шкідливе, непотрібне панікерство, що не було і не може бути труднощів, перед якими пасували б більшовики.

— По-моєму, все тут ясно: треба використати всі можливості й справу зрушимо вперед.

— А по моєму, не все тут ясно,— відрізав похмуро інженер Лата. — По моєму, тут більше гарних слів, ніж діла. Що, прошу, робити з таким становищем? На середню протоку поставили десять дериків і кранів, а працює їх тільки п'ять, бо інших не використовується, бо немає кому завантажувати ковші. Нам за півтора місяця треба вийняти сорок п'ять тисяч кубометрів скелі, це припадає по тисячі кубометрів на день, а скільки ми даємо останні дні? Триста-чотириста? Так що ж, гадаєте, що вдарництвом так ото й покриємо? По моєму, все має межі, і скелі з цими каменоломами, що є, вчасно не виймемо, а це веде до того, що бетонних робіт не розпочнемо вчасно, ну, значить, і не зможемо виконати плану.

По цьому він додав, що справу з каменоломами й взагалі з середньою протокою треба розглядати в загальному плані робіт, що ця справа набирає суто принципіального значення, розуміється, виробничо-принципіального,— підкреслив він під настороженим поглядом присутніх.

— Чому в загальному плані?

— Ось чому— провадив він, помовчавши.— Ще місяць тому, коли ухвалювали зустрічний план, коли легко захоплювались астрономічними цифрами й рекордами, ще тоді застерігав я від зайвих захоплень. І от минув лише один місяць, і що ж бачимо? Хто був правий? Панікери? Чи оптимісти? Ми не тільки не виконуємо зустрічного, а відстаємо вже від звичайного реального плану, розробленого, головною управою. І не маємо змоги врятувати становище. Мавши той план, ще можна

було б маневрувати людьми, можна, справді, було б зробити деяку перестановку. З кар'єрів, приміром, можна було б послати каменоломів на середню протоку, а зараз? Що робити зараз, коли скрізь на всіх ділянках спостерігається напружене становище?

Він говорив нервово, ледве стримуючи своє хвилювання, підсилюючи свої міркування, сповнені тривоги і побоювань, цифрами тонн невийнятої за планом скелі і кубометрів бетону, невкладеного на греблі, на шлюзі й на гідростанції.

— Так ви вважаєте план за нездійснений і пропонуєте його переглянути? — обізвався несподівано товариш Богмацера, член бюро парткому, що досі сидів мовчазливий, спокійно вислухуючи дебати й зрідка нотуючи собі думки промовців. — Ви пропонуєте його змінити? Повернутись до попереднього? — поспитав рівним тоном, заховуючи більше, здавалось, ноток прихильності до думок Лати, ніж заперечення.

— Так. Я вважаю, що зустрічний план перебільшений, бо передній уже був досить напружений, і ми за даної ситуації, коли позначився вплив робітників з будівництва, його не виконаємо.

Присутні знову перезирнулися, не знаючи, як реагувати на це досить сміливо й категорично висловлене твердження.

На якусь хвилину всі примовкли, з цікавістю чекаючи на подальший розвиток дебатов.

Першим опам'ятався Голобородько. Він заявив, що пропозиція Лати дуже серйозна, що її треба було б обговорити, алеж чи правомочна сьогоднішня нарада обмірковувати таку справу? Чи не годилося б, зважаючи на нову ситуацію на будівництві, призначити окреме засідання для всебічного й ґрунтовного розгляду всіх планів.

Та не встиг він ще закінчити своєї мислі, як його обірвав Богмацера, кинувши репліку, що це, мовляв, і є панікерство. І, попросивши собі слова, сказав, що про перегляд планів не може бути й мови, що

висунутий від робітників зустрічний план, як реальний і можливий, мусить бути виконаний цілком і повною. Треба тільки, мовляв, вжити заходів, щоб зліквідувати, в першу чергу, прорив на середній протоці.

На цьому він був примовк, ніби для нього самого не все ще було ясним, що треба зробити. Замислившись якусь хвилину дивився за вікно, на Дніпро, де стелилась уже сутінь і де блимнули перші електричні вогники, освітлюючи споруди, береги й виселки.

— Так ось що зробимо, — викладав далі з радісним блиском очей. — Спробуємо нових методів роботи, досі тут не вживаних. Оголосимо штурмові дні, організуємо нове вдарництво, звернемося до будівників, з'ясуємо становище на середній протоці, візьмемось за формування охочих бригад на ліквідацію прориву. Я певний, що з дванадцятитисячної армії будівників Дніпрельстану знайдеться не одна сотня, а може й тисяча, що віддадуть свої вихідні дні чи погодяться попрацювати якусь годину-другу на прориві після своєї звичайної праці, — повів він очима по залі, вдоволений з свого винаходу, запитуючи присутніх, а ну, мовляв, що ви на це скажете.

Присутні мовчали, здивовані з новизни висунутого проекту, його сміливістю й незвичайністю. Аж ось знову вихопивсь інженер Лата й зауважив, з неприхованою ноткою скептицизму, що це дуже оригінальний метод організації робіт, тільки дуже непевний й ненадійний, що такі охочі бригади, якщо й знайдуться, то лише заважатимуть справжнім каменоломам, бо робота не така вже й проста, вона потребує певних звичок і сноровки.

— Нічого, нічого, — захищав свою думку Богмацера, — при звичаємось. День-другий якийсь може й не так покопирсаємось, як треба, а там пристосуємось. Пристосуємось. Треба тільки мати волю, певність, показати приклад, збудити інтерес. Знаєте? — проказав він з дитячою наївністю. — Створимо для прикладу бригаду з відповідальних громадських робітників, з техніків, з інженерського персоналу. Як ви гадаєте, това-

риші? — звернувся до присутніх, — записуємось в охочу бригаду каменоломів.

Він говорив так запально, з такою вірою й захопленням, ніби винайшов спосіб лікування від тяжкої хвороби, що мимохіть викликав співчуття й загальну підтримку.

— Це ідея! Це добре! Так і зробимо! — почувлися прихильні голоси. — Зараз же формуємо бригаду! Складаємо список охочих, щоб завтра й розпочати роботу. Хто проти?

Після того, як пропозиція була ухвалена, а з нею й думка утворити штаб, що мусів налагодити справу, хтось ненароком закинув, що треба до штабу обрати й тов. Лату.

— Ні, Василя Петровича призначимо на бригадира першої охочої бригади з техніків і інженерів, — подав хтось нову думку.

Думка припала всім до вподоби.

— На бригадира його, на бригадира! — заголосили зо всіх боків великої зали.

Інженер Лата був зовсім спантеличений і тільки знизував плечима, здивовано озираючись. Та, бачачи загальний настрій, не наважувався сперечатись, і тільки заявив, — що на бригадира хай призначають уже когось з ентузіастів.

— А, проте, все це дурниця, з такими методами далеко не підемо, ось побачите, — пробубонів наприкінці, розписуючись усе таки в списку охочих першої бригади.

Коли розмови примовкли й у залі настала хвилина загальної тиші й погодженості, головний інженер, закриваючи засідання, сказав:

— Ну, от і гаразд, усе добре складається. Наше рішення ще раз стверджує думку філософів, що немає такого становища, з якого не можна б знайти виходу. А тепер до завтра. Завтра, озброївшись лопатами, ми бойовими колонами підемо на штурм Дніпрових скель. І хай тоді хто скаже, що ми погані каменоломи чи то пак будівники, — посміхнувся він під одностайні й гучні оплески присутніх.

Була вже пізня година.

Темна ніч розкинула вгорі над Дніпром свої шатра, а внизу над водою й геть по берегах, над спорудами й виселками, що амфітеатром спадали до берега, невгасимо горіли електричні огні. Високі, величні, похмурі, огорнуті сутінню й легенькою туманністю, мов міражі, стояли над водою гігантські силуети биків греблі. Невпинний дзум свердлових станків, посвисти паровозів, тріскотнява перфораторів, все це наповнювало ніч зливою звуків.

Інженер Лата вертався виселком до свого приміщення разом з Перегудою. Обое йшли мовчки, поглядаючи на фантастичну картину Дніпра, замислені, огорнуті якимись мислями, думками.

— Так як вам це подобається? Га? — порушив мовчання інженер Лата.

— Що саме? Оця картина? — поспитав Перегуда, не зводячи очей з Дніпра.

— Засідання! — кивнув сердито Лата.

— Та нічого, живо пройшло, — відповів Перегуда спокійно, поглядаючи все ще на Дніпро. — Побачимо тільки, що з цього вийде.

— Побачимо? І так видно, — уколів сердитим голо-
сом Лата.

Опинившись на повітрі й перебігаючи хід засідання, виголошені промови й ухвалені пропозиції, він відчув раптовий наплив злості, невдоволення. Йому здавалось, що рішення хибні, ні до чого путнього не приведуть, що він надто слабо відстоював принципіальні позиції, надто хутко зрікся їх, пішовши на поводку отих прожекторів і експериментаторів, погодився на оті дивацькі, як казав, способи будування.

Як це сталося, що він так легко підписав список? Чи то була якась хвилинка байдужості, розгубленості, чи то просто отупіння, — він не міг собі тепер пояснити, а тільки почував так, ніби зробив якийсь

необачний, надто легковажний, досить таки кумедний вчинок, що не личить його поважним уже літам, ані його становищу.

— Що ви на це скажете? — звернувся знову по якійсь хвилині мовчання до Перегуди. — Свого діла хоч одбавляй, цілий день крутишся, не знаєш спокою, а тут тебе в каменоломи ще запрягають, — забубонів бурчливим тоном, шукаючи спочуття й розради.

Перегуда мовчав. Перебуваючи тепер так само під вражінням ухваленої постанови, він думав про наступну роботу. Хоч і він не зовсім був упевнений, що можна таким способом домогтися ліквідації прориву і вчасного виготування копані, проте, з цікавістю чекав на можливі наслідки.

— Так як вам це, кажу, подобається, інженер і каменолом, і все це так легко й безтолково? — не вгамовувався Лата, не знати з чого більше невдоволений, чи з того, що не домігся перегляду плану, чи що вступив до бригади.

— Та чого ви так турбуєтесь, Василю Петровичу? Ви можете й не йти. Це ж добра воля кожного, — відповів Перегуда. — Ще не пізно виписатись.

— Добра воля. Та, звісно, це так, — погоджувався Лата, почувуючи вагання перед можливістю зробити такий вчинок.

Вийшовши другого дня на будівництво, він, завжди стриманий і похмурий, ніби замкнений у собі, був тепер ще більше хмурий, нервовий, замислений. Він то бурчав, що всі розпустились, не хочуть робити, то натякав, що багато розвелось старших, скрізь тобі свого плану дають, через те й прориви, то раптово виявляв вагання й нерішучість у дрібних справах, мовляв, він не бере на себе відповідальності, він мусить порадитись із робіткомом.

Невдоволений і похмурий, ходив Лата по будівництву, повний скептичних думок, пророкуючи невдачу й провал.

Тим часом на березі, коло греблі, у невеличкому

доцатому приміщенні розташувався штаб для ліквідації прориву, і голова його, тов. Богмацера, невідлучно стояв коло телефона з трубкою в руках. І враз по всьому будівництву, по всіх ділянках його, розкиданих на широкому просторі обох Дніпрових берегів, по майстернях і заводах, пролунав тривожний, вразливий сигнал: „Прорив на середній протоці. Прорив“. І разом з цим розійшовся клич про організацію добровільних бригад і команд на його ліквідацію. А вже через кілька годин, по обіді, після першої зміни до приміщення штабу стали прибувати загони. І двоє штабістів, заклопотані, спокійні, як і належить штабістам, перейнятим почуттям відповідальності за долю вирішального бою, ледве встигали давати вказівки й розпорядження, як прибували все нові й нові загони. Після електриків прийшли теслярі, потім бетонники, а далі бухгалтери, канцеляристи, пожежники, міліціонери, студенти-будівельники, воєнізована охорона, черобкоопівці.

Товариш Богмацера, цілком задоволений з наслідків мобілізації мас, що своєю активністю перевищили навіть його сподівання, відправляв новий загін робітників, як прийшов інженер Лата.

— А ви, товаришу, спізнались. Це не годиться, — зустрів його поважним тоном Богмацера. — Ваша бригада вже там, на протоці.

Лата насупив брови. Богмацерине зауваження, здавалось, вкололо його в саме серце. Він процідив сердито й задиркувато:

— Ну, і що ж?

— Що? Доведеться за порушення дисципліни відправити... куди там, на гауптвахту чи що, — відповів тим же тоном Богмацера. Але, зрозумівши, що інженер сприймає все це надто серйозно, розсміявся веселим сміхом: — Та ви можете, Василю Петровичу, не йти. Обійдеться й без вас. — проказав заспокійливим тоном. — Справа йде на добре, можна сказати, вже виграна,

Лата зміряв його похмурим поглядом. Йому була не до вподоби його задавакуватість, задоволеність, його впевненість, що почувалась в кожному русі його. Він хотів сказати щось вражливе, тривожне, навіть образливе, щоб тільки сполошити його спокій, викликати тривогу. А втім стримався й тільки кинув сентенцію, що курчат по осені рахують.

— Не турбуйтеся, Василю Петровичу, перемога вже забезпечена, — відповів Богмацера тим ще задоволеним голосом, з вибачливою, добродушною міною на молодому обличчі.

Лата, обеззброєний цією лагідною мовою, знизав здивовано плечима, мовляв, звідки в нього стільки тієї спритності. А що Богмацера в ту хвилину обличив його, щоб дати раду новому заговору, то він, постоявши хвилинку в нерішучості, повільною ходою попростував на перегатку.

Велика, досить глибока й простора, ще зранку зовсім ніби порожня копань, де непомітно вовтузились кілька десятків робітників, гублячись між камінням, тепер являла незвичайну картину. Тут на дні, огороженої міцною водонепроникливою перегаткою копані, миготіли білі солом'яні капелюхи, звичайні кепі, барвисті тубетейки, цвіли маком червоні хустки комсомолок. Це був тепер людський комахник, де зібралися люди різного віку, статі й стану, представники всіх категорій і надкатегорій п'ятнадцятирозрядної тарифної сітки, і озброєні лопатами, молотками, ломами, у різних позах, близько одне одного громадились у копані.

Лата, спустившись з перегатки вниз, довго шукав свою бригаду.

Плутаючись між людьми й камінням, що стирчало під ногами, виступаючи з днища, він протовпився аж до другого кінця. А що не бачив нікого з своєї бригади, то подумав, чи працює вона, чи, може, вже розійшлась. У нього зродилася навіть думка, чи не залишити йому цю затію взагалі, як почув вигук Пере-

гуди, трохи докірливий, трохи жартівливий, кинутий на його адресу. Тоді мовчазливо пристав до бригади.

Завдання бригади, як і кожного з цих охочих загопів, було простим і ясним. Треба було наповнювати камінням спущений дериком на тросах цебер, виймаючи потрощену вибухами скелю. А що каміння після вибуху часто-густо лишалося досить великим, важким і незграбним для підймання й вантаження його на цебри, то доводилось підважувати ломами, розбивати молотами, трошити на дрібніше груддя.

Тож і Лата, як і кожен з каменоломів, мусів орудувати лопатою, молотом і ломом. А що лопати вже не було вільної, то він тупцювався, не знаючи, що робити.

— Та беріться, Василю Петровичу, за ту машинерію, — моргнув бригадир оком на важелезного молота, що стояв коло брили.

І Лата, узявшись за нього, став з розгону бити міцну гранітну брилу. Молот легко, як м'яч, відскакував від каміння, а він з більшою силою і люттю опускав його раз за разом на брилу, намагаючись відколоти частину.

Та скоро відчув, як руки занили, як стало важко й парко, як гарячий піт рясно покотився по обличчю. Запаливши цигарку, хотів був відпочити, та забубонів невдоволено такелажник із дерика, мовляв, багато людей, а так довго затримують цебер. Тим то, почувавши ніяковість, він скинув кепі, став далі працювати.

І вже тоді, як наповнений цебер пішов угору, Лата, витираючи хусткою рясний піт, присів відпочити на камінь.

— А що важкувато? Треба, мабуть, штани зняти, буде легше, — кинув насмішкувато з боку якийсь каменолом, з пружними жилами на руках, вилискуючи засмаглою, мов бронза, спиною.

Лата опустив очі долу. Йому здавалось, що той глузує з нього, з його невмілості. Він подумав навіть, що відтепер упав його авторитет на будівництві,

як інженера. „Що ж, хай глузує, хай сміється“, дорікав собі принижено, невдоволений з того, що вийшов на роботу, що пристав до бригади.

Шукаючи ніби відради, він озирнувся навколо. Його зір спинився на одній, потім на другій бригаді, що порались біля каміння, вантажачи ковші другого й третього дериків. Своїм досвідченим оком він побачив, що й там робота йде надто повільно, що цебри справді довго затримуються внизу, рідко здійснюються вгору, що поїзди довго стоять на перегатці, чекаючи на завантаження платформи, і тільки там, де працюють справжні каменоломи, там робота йдеться живіше, веселіше.

— Ну що? — звернувся Перегуда до Лати, відгадуючи його мислі.

Лата зневажливо покивав головою. А хіба він не казав? Хіба цього не можна було сподіватись? Так ні, послухались того ентузіаста, от тепер і дивіться.

— Да... воно звичайно, — процідив Перегуда винуватим тоном, „почуваючи ніби якусь провину.“ — Хоч воно ще хто його знає, можна б, здається, і зарадити дечому, людей же все таки багато набралось.

— Зарадити? Що тут зарадити? — іритував Лата, — хай це роблять тепер старші, я тут каменолом і тільки! — кинув сердито, угамовуючи біль, що раптом здіймався на серці.

Тим часом стріла дерика, за командою такелажника, звисла над головами, опустивши на днище копані спорожнілий цебер, і всі знову, перекидаючись словами, жартами, іронією, взяли за роботу.

— Ану, штурмуємо далі фортецю, — говорив з усмішкою, весело настроений головний інженер, підважуючи ломом важелезну брилу. — Ану піддавайся, сучого сина, — загрожував лагідним тоном, — бо все одно посадимо в цебра.

— От тепер і ми скажемо, що будували Дніпрельстан, — кинув хтось із бригади, намагаючись підтримувати веселий настрій.

— Ще й на золоту дошку попадемо, а може й премію дістанемо, — пробував жартувати третій.

— З премією то хто його знає, а що медаль за ліквідацію прориву дістанемо, то це факт. Правда, Василю Петровичу? — звернувся Перегуда до Лати, з неприхованим наміром пожартувати, знаючи того упередливість. — За Дніпрельстан, за будування цілої греблі, ще хто його знає, а за ліквідацію прориву небезпременно дістанемо.

Лата відмовчувався. Він скептично й, здавалось, байдуже пропускав жарти й дотепи, кидані часом на його адресу, мовляв, сміється, той, хто сміється останній. І тільки хвилинами, під час перепочинку, коли стріла дерика, випростовуючись угору, здіймала навантажений цебер, він пильно, шукаючи ніби для себе доказів, поглядав навколо, де працювали інші бригади, і тоді скептично похитував головою.

І вже ввечері, наприкінці зміни, після чотиригодинної праці, коли в копань спустився Богмацера й оголосив не зовсім втішні наслідки роботи, він дав волю своїм думкам. Хіба ж він не казав? Хіба він не передбачав? Не застерігав, що з цього мало толку вийде?

— Ні, такими методами, кажу, ми багато не наробимо і прориву не ліквідуємо, — бубонів сердито Лата, ніби все ще ніяк не міг примиритися ні з цими методами, ані з тим, що він мимохить якось, хоч на кілька годин став звичайним робітником.

— Нічого, Василю Петровичу, нічого, — відповідав Богмацера. — Наука грошей варта. Важно вже те, що є люди, бажання й свідомість. Це головне. А решта буде. Навчимося, наладимо, внесемо більше організованості. А прорив ліквідуємо, — підкреслив таким тоном, ніби про це не може бути двох думок.

IV

Другого дня інженер Лата після своєї звичайної роботи на будівництві, довідавшись, що його бригади немає на цей день призначення в копані, повернувся додому.

Бюро 151

По обіді, натомлений, відчуваючи ще біль у плечах, лишився вдома відпочити. Усівшись біля вікна, задумливий і похмурий, дивився згори на Дніпро, на греблю, що підносилась велетенськими мурами з обох берегів, наступаючи на середню протоку, де стирчали металеві крани дериків, де, описуючи дугу, ходили стріли, то здіймаючи, то спускаючи вниз цебри. І йому стало нудно й самотньо. Він вийшов у виселок, потім непомітно дійшов до берега. Йому закортіло побувати на середній протоці.

Тож, спустившись до перегатки, він повільною ходою обійшов навкруги, від одного до другого краю, уважно поглядаючи на людей, придивляючись до роботи дериків. Цього дня в копані було просторіше, не було того тиснення й непотрібного тупцювання, що кидалось у вічі минулого дня. Але по тому, як стріли дериків частіше злітали вгору, здіймаючи цебри, як веселіше вигукували паровози, вивозячи на берег завантажені камінням платформи, він зрозумів, що сьогодні тут більше ладу й праці. Він зійшов униз, на днище, де бачив знайомі вже обличчя бухгалтерів, студентів, електриків, теслярів, червоноармійців, що з жартами, дотепами, з сміхом працювали коло каміння.

Він непомітно дійшов до другого краю копані, аж до того місця, де вчора стояла їхня бригада й де тепер працювала артіль постійних каменоломів.

Він спинився тут і мимохіть задивився на каменоломів, що просто, без метушні, якимось звикло, без особливого, здавалось, напруження зрушували важке каміння і, розбиваючи молотами, клали на цебер. В їх праці не було, здавалось, зайвих рухів, ні порожніх ударів чи непотрібної витрати енергії. Кожен удар був точно розрахований, кожен рух доцільно скерований. Тим то цебер часто, без затримки, то здіймався вгору, то спускався вниз на днище, і такелажник, даючи команду машиністові на дерик, то й робив, що повторював свої сигнальні „Майна“, „Віра“, су-

проводжуючи їх таємничою, зрозумілою тільки для них двох, маніпуляцією своїх рук.

— Хто ви такі? — звернувся Лата до робітників.

— Ми черкаські, — відповів чорнявий парубок, притримавши свого молота на камені.

— Черкаські? — замислився Лата, згадавши вчорашній жарт, кинутий цим же парубком на його адресу. — То ви з тих каламутників, що кинули тут роботу?

— Так і єсть, із тих самих, черкаських, — відповів простодушно парубок, гордий, не знати, чи з того, що вони належали до цієї компанії, чи що вийшли з неї, чи просто з того, що вони черкаські. Та зрозумівши, що особливо немає чого й хвалитися, він узявся виправдуватись. — Та ми що? ми нічого. Ми народ темний. Казав Касян, що можна добру прибавку дістати, ми й послухались були, а як приїхали до нас товариші та поговорили, то стало ясніше. Прорив, кажуть, треба ліквідувати. Ну, раз треба, то треба, ми не проти того. Ну й повернулись. Треба, значить, постаратись. — І з цими словами парубчина, здійнявши молота, ловко вдарив по каменю.

Лата почував, що треба щось відповісти на парубкові слова, може похвалити за поворот, чи то погудити за виявлений було намір облишити будівництво. Нарешті він поспитав поважним тоном:

— Ви працюєте на другій зміні?

— На першій, — відповів чорнявий. — А це ми прийшли на прорив, щоб по ударному, значить, попрацювати.

— Працюйте, хлопці, працюйте! — порадив Лата, аби щось сказати.

Тоді чорнявий знову притримав молота й, поглянувши на Лату, поспитав:

— А ви що ж, товаришу інженере, чи вже пошабашили, чи сьогодні не працюєте? Воно, звісно, важкувато, кожному своє, до чого, значить, приставлено.

Він це сказав незрозумілим тоном, тоном злої іронії, чи то щирого спочуття, і Лата знов розгубився, не знаючи, як поставитись до цих слів.

„Яке його діло до моїх справ“, подумав був з відчуттям обурливості за втручання в його, інженерові, справи. Проте, відповів стримано, що сьогодні він не працює, бо його бригада не має наряду.

— То так, — процідив парубок, — наряд то таке діло. Одне слово паспорт. А робота сьогодні йде нічого. Нічого, так можна й прорив ліквідувати. Та й чого не ліквідувати, коли стільки народу, і самі товариші інженери беруться за лома, — додав він з почуттям поваги. — Такого ще не було, скільки оце роблю. От здорово, — труснув головою. І з цими словами знову здійняв молота.

Лата поглянув пильним, недовірливим поглядом на молодого, повного сили й певності каменолома.

І раптово відчув ніяковість, якийсь [незрозумілий, невловимий голос сумління, докору, що тихим боєм стискував серце, викликав якісь нові, ще не оформлені настрої, зроджував непевність у ясних досі думках і поглядах.

Нічого не сказавши, він хутко відійшов від черкасців.

Перші наступні дні по тому, заклопотаний виробничими справами, чи то просто уникаючи зайвих зустріч, він цілі дні просиджував у себе в конторці на березі, щось вираховуючи, і тільки зрідка вислухував інформації, цікавлячись станом робіт на середній протоці.

Викликаний по кількох днях із штабу на прорив, він прийшов вчасно, мовчазливий і задумливий.

Опинившись і цього разу з своєю бригадою близько черкасців, він, зрідка поглядаючи на них, невпинно працював, кидаючи лопатою дрібне каміння в цебер, чи відриваючи брили від гранітного днища.

— Сьогодні Василь Петрович хоче побити рекорд, — говорив хтось здивовано з бригади, дивлячись, як той працює.

— А може в ударники хоче записатись, — кидав хтось жартома, згадуючи його бурчання і невдоволеність минулого разу.

Лата мовчав, зовсім байдужий до жартів. Він навіть зняв з себе сорочку, як то робили черкаські, і невтомно орудував молотом та лопатою.

Увечері, близько до закінчення робіт, коли бригада зробила перепочинок, розійшовшись по копані, він присів на камінь. І тільки тепер, на камені, відчув утому, натрудженість, відчув, як тремтіли від напруження жили на руках, як пекло в долонях від мозолів, як нило в плечах від незвичних рухів.

Відпочиваючи, окинув зором навколо. Десь високо вгорі над копанню небесним шатром висіла потемніла блакить, там засвічувались зорі, бліді, неясні й мерклі, а на перегатці, коло дериків і в копані ярко горіли багатосіяні „Юпітери“. Десь на березі кричала сирена, перегукувались паровози.

Він мимохить замислився.

Це гранітне днище, де він сидить, оточене перегатками, омиване Дніпром, де ще недавно шумувала вода, ці гранітні скелі, що загрожували зривом усіх планів, за останні дні таки здорово піддалися, вгрузли в незаймане лігвище, відступили вглиб під дружним натиском робітничих бригад.

Діставши цигарку, він став смоктати її незапалену, мацаючи в штанях сірників, коли почув збоку голос:

— Прошу, товаришу інженере, ось є вогонь, — побачив перед себе чорнявого парубка з черкасів. — Сьогодні, кажуть, похвалився він, — уже перевищили план. Є тисяча кубометрів, — поділився новиною, запалюючи її собі цигарку. — Ну а ви, товаришу інженере, здорово, скажу я вам, працювали сьогодні, таки здорово. І хто б подумав, — додав здивовано, з ноткою поваги й поштивості в голосі до інженера.

Лата мовчазливо подивився на черкася, потім проказав соромливо і тепло з почуттям вдячності: „хіба?“ А разом на його обличчі, похмурому, невдоволеному, промайнула широка, лагідна усмішка, що так і застигла в задуманих очах.

Того дня інженер Лата вертався з перегатки наго-
леною, але рівною ходою, і, коли на березі Богмацера,
назвавши йому цифру вийнятих кубометрів, додав, що
ліквідація прориву забезпечена, Лата спочутливо, по-
товариському покивав головою.

1931 р.

Х О М А З Н Е Б І П І В

НЕВЕЛИКЕ село над Дніпром близько одного з його порогів, що кам'яними грядками залягли між Лоцманською Каменкою й Крарійським перевозом, колись, тепер знаменитим Кічкасом.

Хто подорожував порогами, на човні, дубком, чи на плотах, це байдуже, той, певно, примітив його: довга й вузька затока з Дніпра, що, прорвавшись крізь вузькі ворота між скелями, глибоко врізалася в прибережний масив, а по схилах її розташувалося село. Так, ніби взявшись із степу, ізза високої шпичастої могили, що мов якийсь згаслий вулкан підносилася на березі в кутку затоки, село простягло свої крила вперед і, охопивши ними затоку, спинилося над крутим спадом Дніпрового берега.

Може хто пригадує довгий, гуськом розтягнутий ряд дворич, з мальовничими хатами під очеретяними стріхами то під черепицею, з чисто вимазаними, з білими то яскраво жовтими, як цвіт соняшника, околами? Може примітив хто й останню перед Дніпром хату, над димарем якої стояв півник і мов флюгер повертався з кожною зміною напрямку вітру?

А може, подорожуючи порогами, заблукалося комусь з обережності, шілком вибачливої, висісти перед цим небезпечним порогом, щоб берегом, піхтурою, обминути його. Тоді довелось може, навіть, зустрінутися тут біля скрайньої хати, що з півником, з власником її Хомою Топталом, сивоусим, з задумливим поглядом, дідом, заєзятим рибалкою і мисливцем?

Топталівкою, пригадуєте, це село називалося? Це ніби звичайне придніпрове село, що жило з хліборобства, а дехто з рибальства, що походить нібито, так дехто вважає з тамтешніх людей, од запорізьких козаків, хоч історія заснування його ховається в давній минувшині краю, овіяній казками та легендами, на які так багатий Дніпро з його порогами, заборами й острівцями та колишніми січами понизовими.

А втім це байдуже.

Так от це село одного весняного дня, коли вгорі, по небесному, густосиньому, рясно завітчаному барвистими волошками, полю пливло гаряче сонце, а внизу грізно, як завжди, грізно й невпинно гуркотів поріг, того погожого дня село було збудоражене незвичайними подіями.

Того пам'ятного дня по обіді, коли люди клопоталися буденними справами, одні клепали коси, готуючись на луки сіно вбирати, інші справляли рибальське знаряддя, збираючись на річку, а хто просто відпочивав, розташувавшись в холодку під повіткою, селом пройшов десятник Волошка й загадав кожному у двір, щоб сходились до сільради.

— Та приходьте неодмінно, — підкреслював він кожному незвичним тоном.

— А що там за справи? — цікавився дехто з сільської молоді, з тих, що хоч і належали до сільського активу й завжди були ніби в курсі справ, час від часу навідуючись до сільради, проте, ці збори й для них видалися цілковитою несподіванкою. — Що там за збори?

— Що? Приходьте, там почуєте — відповідав коротко Волошка з тим же загадковим виглядом, за яким приховувалась і стурбованість і ніби страх, а може й власна непоінформованість. — Приходьте, то й дізнаєтесь, тільки не баріться! — наказував сухо.

Обійшовши, таким чином, одне крило села, Волошка піднявся назад і, повз будинок сільради, завернув на друге крило. Закинувши ковіньку на руку й злегка

кульгаючи на праву ногу, він повільною ходою спускався з гори до берега. Нарешті він підійшов до останньої хати, що замикала собою крило, й спинився коло низенької з кізякової цегли огорожі.

— Ану, діду Хомо, обліште свою роботу та йдіть по на збори! — кинув він у двір звиклу фразу.

Хома Топтало, що сидів на призьбі й, попахуючи люлькою, справляв ятера, розклавши його на колінах, підвів голову, підніс до очей руку, щоб закритися від променястого сонця, і поглянув на вулицю. Та зараз же, ніби нічого там не добачивши, опустив зір на коліна.

— Чуєте, діду Хомо, що кажу? — гукнув голосніше Волошка, невдоволений, здавалося, з неуважного ставлення Топтала до нього, як представника влади.

Але Хома і цього разу тільки скоса, тільки одним оком позирнув на того й безтурботно, з непорушним спокоєм, продовжував свою роботу.

— Чую, діду Мусію, чую, — проказав уже згодом, якомсь байдуже й сухо, перебираючи руками сітку ятера.

Волошка не знав, як відповісти на цю зухвалу байдужість і навіть образу, бо який же він дід, коли йому п'ятдесят років і він недавно одружився з молодою дівчиною. Та, відчувши в повітрі приємний пах тютюнового диму, що приніс йому назустріч вітерець од призьби, він вдоволено покругив носом, втягуючи в себе цей подразливий пах, і пом'якшав. А як до того йому не було чого тепер поспішатися, він бо ж виконав дане йому доручення, то, помнявшись за перелазом, увійшов у двір.

— Латаеш? Бог на поміч! — привітався він, наблизившись до призьби й подивившись хвилину, як той заклопотано затягав продиравлений ятір, попахуючи люлькою, витяг з кишені і свою. — А дай, Хомо, і я запалю, — проказав він м'яко, стукаючи своєю люлькою об призьбу, щоб витрусити рештки перепаленого тютюну.

— Та латаю, не що ж роблю. На річку оце збираюся

на ніч, а вочо оце з дірками, — відповів не зовсім охоче Хома, мигцем показавши на ятера, і запустив, заклопотаний, руку в глибоку кишеню штанів. — Латаю, та чи надовго, бо як у волю, так і латай знову. Гнилі нитки пішли, от що, — пробормотав нахмурено й, витягши з кишені намацану нарешті кisetку з тютюном, поклав її на призьбу.

— То так. То вже так, одне до одного сходиться, — відповів спочутливо Волошка.

Присівши після цього на призьбу, він старанно набив свою люльку й, розпаливши її, затягся солодко димом.

— Так на річку, значить, збираєшся, Хомо, а сьогодні ж збори в сільраді? — натякнув він, між іншим.

Хома, що давно вже, кілька років, не з'являвся на жодні збори, щоб там не розглядалось, і за цю свою пасивність його останнім часом не завжди навіть, і сповіщали, подивився здивовано на свого сусіду.

— То й що як збори? — поспитав вражений, з скептично байдужою міною на обличчі. — Хай собі збираються, — відважив він спокійно по якійсь хвилині мовчання й додав, кивнувши головою на Дніпро: корони он появилися. Сусідів Санько цієї ночі повні ночви приніс та здорові, стерво, як телята. Треба думаю, і собі поїхати, — оживився старий.

Волошка смоктав люльку й спочутливо хитав головою. Корони то дійсно, мовляв, поважна справа, що й говорити. Але, не бажаючи зменшувати і своєї ролі, як представника влади, зауважив, що сьогодні все таки треба було б на збори прийти, бо на річку можна завтра. То, мовляв, така справа, що не втече.

Та ця думка видалася Хомі надто дивовижною, несерйозною. Він знизав свого сусіду мовчазливим поглядом, не бажаючи відповідати на такі речі, і вже потім ущипливо, з неприхованою зневагою в голосі, відповів:

— А колись ще рибалкою був. Не дивно, що ти проміняв свого волоха на ковінку, — натякнув він на його десятникування. Хіба ж можна, — вів він уже розваж-

ніше таким тоном, ніби розмовляв з малою, нетямушкою людиною,— хіба ж можна так говорити про рибу? Показались коропи, так радій, чоловіче, радій, та мерщій на річку, бо завтра їх уже не буде. Це ж не те, що було колись, скільки хочеш лови і коли хочеш. Це ж знаєш, рідкий гість тепер, а він мені про збори торочить.

Старий ще довго розводився про рибу, що перевелася в Дніпрі, а потім уже після довгої паузи, між іншим, поспитав про що мова буде йти на зборах.

Волошка спустив у землю очі. Він, здавалося, погоджувався з важливістю Хоминих міркувань і почував себе ніби винним за свої легковажні думки про рибальство. Він навіть промимрив, щоправда, глухо й не зовсім ясно, що при такому зубожінні ріки не слід, звичайно, байдуже ставитись до влову. Проте, на своє виправдання заявив поважно, тривожним голосом:

— Та діла, бодай їх... не мені б про них казати й не тобі слухати. Дочекалися, можна сказати—покивав сумовито головою.

Хома підвів голову. Волошчині слова зацікавили, здавалось, його. Такої мови від нього він ніколи не чув.

— Що ж там трапилось? Війною може хто йде?— поспитав насторожено з раптовим блиском непокійних вогників у старечих очах. Він навіть вийняв з рота люльку й, поглянувши на Волошку, намірився був слухати новини.

Волошка заперечливо похитав головою, мовляв, ніякої війни немає, і додав стиха, тим же тривожним голосом:

— І додумалися ж до такого, і спаде ж отаке в голову. Що з цього тільки вийде? чим воно все закінчиться?— бурмотав крізь зуби, поіннятий почуттям якоїсь тривоги.

Хома, переконавшись, що війною ніхто не йде, спокійно взяв люльку в зуби, не надаючи, здавалося, уже ніякого значення Волошчиній мові.

— А я вже подумав, що війна, то треба, думаю, пти

й собі послухати, а як так, то хай йому!—заявив він байдуже, трохи ніби розчарований, додержуючись ніби того погляду, що поза війною нічого цікавого й поважного на зборах, що вимагало б його присутності, не могло бути.

Волошка нічого не відповів на це, добре знаючи Хомину упередливість і байдужість до громадських справ, і тільки кинув загадково, підводячись, з призьби:

— Та ти приходь, все таки, там воно роз'ясниться.

Хома махнув рукою зневажливо.

— Обходились без нас, то обійдуться й тепер.

Але згодом, коли у двір зайшов його син, старий, зваживши на розмову з Волошкою, загадав синові:

— А знаєш, Панасе. Треба тобі піти до сільради. Там відбудуться якісь збори чи що. Послухай, про що Там будуть гомоніти.

II

Стривожені Волошчиними натяками топталівці один по одному потяглися до сільради.

Проте, і тут не можна було добитися ясної відповіді на стривожену уяву.

— Ось приїдуть інженери, тоді видно буде,—відповідав неохоче й так само, здавалося, стурбовано голова сільради Шило, уникаючи подальших балачок.

Згадка про інженерів хоч і натякала, від кого треба чекати можливого лиха, а втім не вносила ясності. Чи ж мало на що можна сподіватися від тих капосних інженерів?

Може то знов їдуть ті самі інженери, що копалися тут колись на могилах, шукаючи скарбів, що їх заховали запорожці?

А може це ті, що брали пробу з скелі, збираючись розробляти її на каміння для якихось будівель?

А може то й не інженери будуть, а так собі шпигуни якісь від англійців або німців, що хочуть все тут побачити, про все дізнатися, на все роздивитися і плани

познімати, щоб, як війну, значить, почнуть, то про все добре знати, що для чого їй де яка земля лежить.

Цілий рій отаких і подібних думок, фантастично-чудернацьких, то скептично кумедних, зродився в їхніх головах, де наївність і підозрілість ішли в парі з темнотою й глупотою, ба навіть з неприхованою ворожістю до непроханих гостей.

А найбільше турбот викликало припущення, що може то їдуть інженери, що кілька років тому буде, як виміряли тут воду розміряли й береги й, розміряючи, ставили якісь стовпчики та знаки й натякали при цьому, що все буде затоплено водою. Хоч відтоді уплило чимало часу, як і води на Дніпрі, а втім...

Та не встигли люди обміркувати своїх припущень і догадок, як розітнувся гострий, сигнальний вереск і перед стурбованими зорами, на вулиці показався легковий автомобіль, що, притишивши ходу, круто повернув до сільради. І не встигли ще люди озирнутися, як з нього виплигнув молодий, у чоботях, у сірій толстовці чоловік, з насуненою на лоба звичайнісінькою кепкою і, наблизившись до людей, сказав просто, після привітання:

— От я й приїхав. Давайте ж зараз і приступимо до діла, щоб не гаяти часу.

І з цими словами, енергійними рухами, ніби йому надто бракувало часу, тримаючи портфеля в руці, протиснувся він на широкий ганок сільрадівського будинку, що на час літніх зборів і засідань служив місцем для президії і трибуною для доповідачів. Тут він витяг з туго набитого портфеля якусь карту й, розгорнувши її на все широке полотнище, взявся пришпилювати до дерев'яних колонок ганку.

— Так от і приступимо,— повторив він весело, пришпилюючи карту й звертаючись до людей, що, посунувшись ближче до ганку, з здивованням і цікавістю поглядали то на нього то на велику карту, покреслену змійкуватими, таємничими, для них незрозумілими, знаками й лініями.

— Ви, певно, вже чули, товариші,—почав він бадьорим голосом, знявши кепі й недбайливо провівши рукою по низько стриженій голові,—ви, певно, вже знаєте про ті роботи, що провадяться внизу, в Кічкасі,—зробив він жест рукою на Дніпро, потім на карту.— Там споруджуємо греблю, перегороджуємо Дніпро, будуємо гідростанцію. Швидко, значить, закриємо Дніпрову течію і піднімемо воду в річці. Отож треба вам вибиратися звідця за всім гамузом і добром туди вгору, подалі в степ, бо все село буде назавжди затоплено водою.

Він говорив коротко, з рисочкою веселої грайливості в очах і вдоволення на молодому, енергійному обличчі, таким тоном, що все тут ніби ясне й незаперечливе.

Але люди мовчали. Вони тільки презирнулися один з одним тривожно-скептичним поглядом. Так он, мовляв, з чим він приїхав, і знову застигли в мовчазливому чеканні.

Це стримано-холодне ставлення топталівців, за яким почувалася підозрілість і недовір'я, зняковіло інженера. Він подумав, що люди недосить добре знають про суть робіт, недосить ясно уявляють собі характер споруд і значення їх для краю.

Отож, по якійсь хвилині, він діловито, спиняючись на головних моментах робіт, розповідав про будівництво.

— Ми будуємо одну з найбільших у світі гідростанцій, оту велетенську лабораторію, де за допомогою загнужданої Дніпрової води, досі ніким не використовованої, будемо виробляти електроенергію. Ми матимемо щорічно з цієї лабораторії,—говорив він з почуттям гордовитості й вдоволення,—550 тис. кіловат. електроенергії, тобто силу, рівну роботі 810 тис. коней. Це буде найдешевша в світі енергія, що коштуватиме $\frac{3}{4}$ коп. за кіловат, дешевша за енергію Ніагарських станцій, не кажучи вже про такі нові станції, як Волховська чи Шатурівка, де електроенергія коштує в

п'ять разів дорожче за Дніпрову, — наводив він приклади з багатьох станцій Америки, Заходу й радянських республік.

— Ми обернемо цю енергію на рух нових заводів на Дніпрі, де незабаром виросте могутній промисловий комбінат з заводів металургійного, алюмінієвого, електросталі.

Тут він, непомітно захоплюючись, говорив про мільйони тонн щорічного витоку сталі високої якості, про добротну електросталь, потрібну для виробництва відповідальних механізмів, конструкцій, машин і точних струментів, про алюміній, що без нього не можна розвивати авіобудівництва, про всі ці метали, що їх досі купували для промисловості за кордоном, і що із спородою станції комбінату будуть вироблятися на наших заводах; говорив про розвиток машинобудівельної промисловості, про визволення її від закордонного ринку, про посилення господарської моці країни.

— Ми збудуємо тут на Дніпрі хемічний завод, що підсилить цю відсталу в нас галузь промисловості, де, між іншим, щороку буде вироблятися п'ятнадцять мільйонів пудів угнійного добрива для землі.

— Ми зросимо десятки тисяч десятин посушливої землі, збудувавши, від Дніпра канали, й обернемо їх на родючі лани пшениці.

— Ми...

Він розповідав про степи, перетяті димарями заводів, сповнені звуків тракторних колон і машин, про степи, порізані коліями нових залізниць, якими легко й весело побіжать довгими рядами вагони з золотою пшеницею до Запорізького порту, що сполучатиме обхідними шлюзами далеке Полісся з водами Чорного моря, про села, залиті вогнями електрики.

А накінець він знову нагадав, що треба вибиратися з села, щоб заздалегідь побудуватися на новій землі, одведеній урядом для них там угорі, у степу.

Топталівці мовчазливо слухали доповідь, зрідка кахикаючи, виявляючи ніби нетерпіння й переминаючись

з ноги на ногу. Лише тоді, коли доповідач торкнувся села, на їхніх обличчях відбився неслівимо загадковий рух, де можна було прочитати і подив, і цікавість, і недовір'я.

— Чуєш? — моргав оком один до одного, з неприхованою іронією в голосі,—і в стайнях, каже, горітиме електрика, не то, що тепер, коли гасу не завжди дістанеш. Ото буде живуха...

— Що й казати? — підморгував другий — і вмирати не захочеться.

— А коли ж воно все це буде, товаришу?—прошамотів якийсь похилий дід беззубим ротом, підвівши було міцного костура, на який був спирався всім тілом.— Чи ж і я доживу до такого щастя?

— А ще б, пак, ні,—поспішився відповісти хтось із натовпу з жартівливою ноткою в голосі.— Тільки краще поспитайте про це, діду, зозулю,—кинув той же голос під загальний посміх людей,— вона вам скаже.

Дід, що знову схилився на костур, похитав задумливо головою.

— То може хоч діти доживуть—проказав безстрашним тоном, дивлячись у землю.

— А може онуки, і то буде нам легше,—знову вставив той же голос незрозумілим тоном, чи заспокоюючи діда, чи то жартуючи.

Натовп по цьому поволі ожив, загомонів. Там і там притишено й недовірливо, один то другий робив свої зауваження, кидав іронічну репліку то жарт. Про це, мовляв, чули не один раз. Хіба ж не казали ще кілька років тому інженери, що треба виходити звідця, бо буде потоп, а що з того вийшло? Як жили, так і живемо, як ішов собі Дніпро, так і йде.

Дехто посилався при цьому й на книги. Який там, мовляв, потоп, коли в книгах записано, що ніякого потопу на землі не буде і як на проречистий доказ, згадувалася веселка. Дехто висловлював сумнів, чи можна підвищити воду в Дніпрі так, щоб ото аж береги затопила за п'ятдесят верстов, і чи доцільно, чи

потрібно це робити, чи не криється тут, бува, якийсь хитроумний план інженерів, які хочуть, може, витурити звідцля людей, щоб потім землю понад берегом передати німцям чи англійцям—хіба їх розгадаєш?

— Поживемо, то побачимо, що воно буде, а тоді вже, коли що, й вибиратися можна,—філософічно, з поважним виглядом гомонів якийсь чоловік, при загальній підтримці цілого гурту людей, що, оточивши його, співчутливо кивали головами.

Інженер, що ніяк не сподівався на такі кумедно-наївні зауваження, тільки знизував плечима. Він знову взяв собі слово. Напочатку, хвилюючись, погодився, що потопу дійсно не буде, що його власне ніколи й не було, що згадка про нього в книгах—то лише фантастична вигадка попів, потім знову перейшов до споруд на Дніпрі.

Тепер він спинився докладно на будівництві греблі, пояснював роботу майбутньої гідростанції, доводив неминучість підвищення води в Дніпрі.

Потужність гідростанції залежить од тієї сили води, що своїм безперервним тисненням рухає турбіни гідростанції. Чим більша сила води, чим міцніше тиснення, тим потужніші можна ставити турбіни і, значить, більшу кількість електроенергії можна добувати. Ми будемо станцію на 9 турбін по 90 тисяч сил. Щоб приводити в рух ці турбіни, треба мати постійний і невичерпний басейн, могутньої сили водозбір. Дніпро дає можливість створити такий басейн. І ось чому. Горизонт Дніпра від Дніпропетровського до Кічкасу, де будується станція, на протязі 90 кілометрів цієї порожистої частини, поступово знижується, досягаючи біля Кічкасу 34 метрів. Гребля має цілком вирівняти горизонт ріки. Отож, із закінченням її біля Кічкасу, перед греблею створюється величезний водозбір на 37 метрів глибший за теперішній рівень Дніпра. Вода, підвищуючись від Кічкасу до Дніпропетровського, заляє пороги, через які вільно будуть проходити пароплави й, розуміється, затопить теперішні береги, що лежать

нижче цього горизонту. Тим то й треба заздалегідь вибиратися звідціль, не чекаючи на закінчення греблі, бо тоді вже буде запізно.

Помовчавши хвилинку, він сказав іще, що приїхав сюди для того, щоб укласти з ними договори на виплату грошей на переселення, що договори вже заготовлені й лишається їх тільки підписати.

З цими словами він витяг з портфеля купу паперів і, труснувши ними в повітрі, поклав їх на стіл.

Інженер говорив докладно і довго, показуючи на карту, розмальовану синіми лініями, й підсилюючи свої викладки різними цифрами й розрахунками. Його мова захитала, здавалося, топталівців і на обличчях, нахмурених, скептично-підозрілих, поклатася задума.

— Хто його знає, може воно й справдиться?

Особливо вразила їх купа паперів, що лежала на столі. Ці договори, що їх треба підписувати, свідчили про практичний характер усієї справи, вони підкреслювали ніби реальність її. Договір це не абищо. Чи мало хіба траплялося так, що погомонять про щось на зборах, погомонять та й забудуть, нікого ж ні до чого це не зобов'язує, нікого не трогає, а тут тобі договір. І гроші дають. Хто ж буде ото гроші видавати, коли б то все на пусте заносилось.

Розгублені презиралися топталівці між собою.

Інженер же, що занурився був у папері, підвів голову й, звертаючись до громади, вигукнув:

— А тепер будемо підписувати. Почінаємо. Волошка Мусій. Ну перший!

Тут натовп сколихнувся. Тривожний шепіт, як шелест раптового вітру в байраці, пронісся над головами й заглох десь, за майданом.

— Волошка Мусій, прошу до столу!

Натовп знову колихнувся, загомонів і разом на сходах показався Волошка.

Нерішучими кроками підвівся він на ганок. І, коли інженер, прочитавши угоду, запросив підписати, Во-

лошка подивився налякано на стіл, на людей, шукаючи ніби останньої поради.

— А може подождемо? Може нічого не трапиться, Вода може не зачепить іще нас,— бурмотів він налякано, ладний, здавалося, винайти ще багато причин, а ще більше поставити запитань, щоб лише якось затягти час.

Тоді випростався голова сільради, що досі сидів мовчазливо за столом, і трохи кучеряво, але тоном людини владі імущої, заявив, що „позаяк“ всі слухали доповідь, то для всіх мусить бути ясним, в чім справа. Отож ніякої помилки бути не може. Раз вирішила совіцька влада, що гребля потрібна, значить потрібна. А коли потрібна, то й збудує. А з цього знов уже виходить, що вода затопить пороги і нас самих, якщо ми не виїдемо звідцільа.

Ото ж той треба, щоб, як казав і товариш інженер, раніше вибратися звідцільа. І нічого далі волинку тягти.

Він ізгадав іще з докором, що от ми, мовляв, нібито є нащадки запорізьких козаків, що ні степу, ані моря не боялися, а ми за сорок верстов не можемо вибратися, так ніби в Сибір нас виряджають. А на доказ того, що ніякої помилки справді не може бути, він перший підписав умову.

— А що ж ви? Все ще думаєте?— з іронією поспитав інженер, звернувшись до Волошки, що стояв на ганку перед столом, з виглядом людини, що їй мають вирікати оце якусь кару. Нарешті він поглянув іще на стіл, на людей, на село, що виднілося там за ганком, і зідхнув:

— Ну що ж? Давайте вже й мені,— простяг він руку до столу.

Збори тривали далі.

III

Хома Топтало тим часом все ще сидів на призьбі й справляв ятера. А справивши вдоволено палив люльку.

Там унизу за рікою, над могилами другого берега Дніпра, стояло гаряче сонце й падало скісним промінням у бистрі пінясто-клекотливі безодні порога, то в густу листву прибережного верболозу, запалюючи його різнобарвними вогнями. М'який запашний вітерець, напоєний бризками бурхливої ріки, тяг ізнизу, насичуючи нагріте повітря надвечірньою бодрящою прохолодою; як завжди гуркотів у порозі Дніпро, наповнюючи звиклий слух якоюсь чудною, привабливо могутньою силою звуків.

Хома вдоволено дивився на околишній світ.

Це ясне сонце, давні, козацькі, а може скитські чи то половецькі ще могили, і вічний шум порогу, і табун корів з пастухами, що виднівся через затоку на схилах улоговини, все це навівало на нього затишний спокій. Тепла посмішка грала в його вусах. Він, здавалося, ні про що не думав, нічим не турбувався. Він лише відчував цей світ і себе, як частку його.

Його спокій сполохнув малий онук.

Вбігши у двір і побачивши на землі біля призьби ятера, малий, що враз зметиковав про дідів намір, підступив до нього з давнім і настирливим, не раз висловлюваним бажанням.

— Дідуно, і я з вами поїду, — просився він улежливо, нагадавши при цьому колишню дідову обіцянку взяти його з собою.

Дід посміхався лагідно. Він, звичайно, це зробить, він виконає своє слово, Петрика таки візьме с собою рибалити. Тільки тоді, як Петрик буде здоровий, здоровий! аж отакий — показував він рукою трохи вище понад призьбу.

Петрик хмурився по дитячому.

Заклавши в рот пальця, він пускав ворожі скалки спід нахмурених брів, йому ж бо надто кортіло побувати вночі на річці.

— А Лаврик так уже їздив із своїм дідусем, — згадував він сусідського хлопчика, намагаючись цим саме

докорити своєму дідові, що нібито не гаразд піклувався про онука.

Дід виправдувався.

— Лаврик здоровий. Йому аж вісім років, — переко-нував він малого хлопця.

Потім запевняв знову, що таки візьме його, як той підросте, а покищо обіцяв привезти йому з річки рибку.

Хлопчик, бачачи, що з його домагань нічого не вийде, пристав зрештою на це.

— Тільки отаку-о! велику, велику! — проговорив він живо, описавши в повітрі руками коло, що мало ви-значувати розмір риби.

Дід покивав головою на знак згоди. Проте, онукова умова несподівано вразила його.

— Отаку велику? — промимрив він уражений, — чи впіймаєш тільки її? Чи водиться тільки вона тепер така велика?

І Хома замислився.

Він подумав про рибальство. Що він впіймає цього разу? Як йому поведеться? Хоч Санько Прокопів і при-ніс великих коропів, але ж хіба це часто трапляється? Хіба попередні його, Хомини, виїзди не навчили його бути обережним? Не один бо ж раз по весні доводи-лося йому вислухувати насмішкуваті натяки невістки. А хіба ж не позичав очей, коли, вертаючись додому, хтось вигукував з берега: „А чи немає там діду, у сачку на продаж доброго коропа, або шуки?“ Доброго коропа? Це тоді, коли в сачку, і то кожному видно, лежало кілька паршивих линків.

Звісно, снувалася далі дідова думка, йому ще ніколи так не бувало, щоб він приходив додому з порожніми руками, на те ж бо він прожив тут сімдесят років, і річку знає, як свої п'ять пальців, щоб з порожніми руками ходити додому. Хоч линків та приносив. Але ж хіба то риба? Та раніш їх і за рибу не вважали й дивитись на них не хотіли. Давай було справжню рибу. І то скільки її було! Скільки її плодилося! Скільки водилося на цьому березі?

І старий Хома, похитуючи сумовито головою, стиха згадував, розмовляв.—Раніше було так: сядеш там у човна, виїдеш на річку і хоч руками бери. А вже як волока закинеш, так вчотирьох не потягнеш. А що вже за риба була, бий його сила божа! Візьмеш ту чехоню було, розріжеш її надвоє, а з неї так і тече, так і тече! Що вже за жирна та смаковита була. А тепер хоч і чехоня попадеться, то що з неї? Чехоня та не чехоня — худюча та погана, як та подошва з недочиненої шкіри, так і тягнеться за зубами. Була чехоня та й до чехоні. Скільки тієї чичуги водилося! А виризуби! Осетри! Було на що подивитись. А карасів тут скільки було, бий його сила божа! І де воно поділося? Чого воно перевелось? Та що там чичуга, виризуби, хай їх давно вже немає, а от і оселедці пропадають. Скільки їх ішло сюди знизу, цілими табунами грали коло порогів. Ще перед революцією, чого, чого, а вже оселедця було, а тепер і він переводиться. Чи вода не така стала, чи хто його знає?

— Дідусю! А кит-рибу ловили? — спитався Петрик, що крутився тут же біля призьби, слухаючи зі зрозумілою цікавістю тихий гомін старого про минувшину Дніпра, з його чудесною, як у казках, рибою. Я хочу кит-рибу — тяг він своєї, вередуючи, не то серйозно, з властивою йому наївністю.

— Кит-рибу? Ловили, синку, і таку, — відповідав дід.

Але, помисливши над тим, що то за риба була й не зовсім ясно її уявивши, він поправився.

— Сомів ловили, та яких? Куди тобі! більші за кит-рибу, бий їх сила божа!

Зі згадкою про таких сомів очі в Петрика бігали неспокійно, а на зосередкованому обличчі клалась і тривога, і цікавість.

— Соми більші за кит-рибу? То вже й більші? не зовсім ніби погоджувався він з дідовою думкою, що порушувала Петрикову уяву про кит-рибу, як царя над усіма рибами. — А Лаврик казав, що вони з своїм дідусем сома впіймали — заявив він, не добираючи

своїм дитячим розумом, як то може Лаврик з дідом впіймати таку страшну, сильнішу за кита, рибу.

— То впіймали? — скептично, з гримасою хитнув головою дід. — Та хіба то, хлопче, справжні соми? Немає тих сомів, перевелися. Того сома, як витягнеш було на берег, як розкинеться, так наче той дубок козацький лежить, як би його загнудати, то хоч сідай на нього та й у воду, у Лиман пускайся. Ото соми були, а що тепер? якісь поганенькі виродки іншого племені й заводу.

Малій Петрик зорив на старого широкими очима, повними подиву й захоплюючої, але разом і страхітної цікавості. А старий далі згадував.

В його пам'яті знову зринали давні часи, де дійсність перепліталася з легендами й творила якусь далеку й привабливу, повиту чарівністю, казку.

— Та хіба тільки риба перевелася? Все здрібніло, зубожіло, — бубонів він сам із собою то звертаючись ніби до малого. — Стільки того добра тут усякого було, скільки привілля було! Отут над Дніпром трави росли, що вже густі та високі. Як зацвіте було, так дух тобі і лоскоче, а бджоли скільки водилося? Видимо-невидимо. Сама жила, більше по дуплах і по травах, а вже меду того було. Іди й бери, скільки душа твоя забажає. Нічого цього немає. А звіря того всякого водилося? І вовки, і лисиці, і барсуки, і дикі кози, і свині. А вже птаства того було? Качки, дрохви, журавлі, дикі гуси, і чого тільки не було! Все перевелось й подивитися немає. А все того, що привілля немає, що все переміряно і в стежу, і на воді.

— А чого?

Того, що люду розмножилося, розплодилося, що вже й нікуди. Хіба ж давно, за моєї ще свіжої пам'яті, стояло отут, де село, з п'ятеро хаток, а тепер? У сотню не вбереш. Ну й люди, звісно, не ті були. Раніше парубок у двадцять років ходив собі без штанів і нічого. Виходили люди міцні та довговічні, на вовків з голими руками було ходили, з бар-

суками билися, а що тепер? Хиле та слабосиле росте, з козою, мабуть, не зволодає, коли б на то пішло.

Хома довго ще гомонів, як це часом із старими буває, пригадуючи романтично-легендарну минувшину свого краю, й не зчувся, як до двору повернувся його син. Він опам'ятався вже тоді, коли Панас, присівши поруч на призьбі, понурий, з потупленими очима, човгав чоботом по землі, ніби на щось вичікуючи.

— Ти вже тут? А я й не туди, — проказав, ніби спрощення, замріяний дід. — Ну, і що ж там за сходка? — поспитав він, байдуже, позіхнувши.

Панас все ще понуро човгав чоботом, потім відповів коротко, глухо, тоном незадоволеної людини:

— Та що? Треба вибиратися звідціля, ось що за сходка.

Хома, удаючи, що не дочув синових слів, підніс до вуха руку:

— Як кажеш? Хто вибирається?

— Нам треба вибиратися, кажу, нам! — повторив голосно Панас — все село мусить вибиратися.

— Як то вибиратися? — нічого ніби не розуміючи, підвів на сина здивовані очі Хома.

— Та як? Звісно. Треба забирати з собою хату та їхати під Суху Балку — відповів Панас. — Там землю для нас нарізують, а тут все заливатимуть водою. Все затоплять, на завсіди, — додав він глухо, з ноткою невдоволення і разом покори.

Старий скося поглянув на сина.

— Та ти, синку, де був? Що баєш? — проказав він ще з видимим спокоем, удаючи, що й тепер нічого не добрав, але почувуючи, що тут трапилось не абищо.

Панас не швидко відповів. Історія з виселенням була, видно, не по серцю і йому. Тому то він сидів понурий, мало говірливий. Але батькова легковажність до цієї справи і ніби одгетькування од неї зачепили його. Тим то він розповів докладно про збори й заявив, що тут нічого вже не вдієш, що все вирішено, що він і договора за їх двір підписав.

— Треба брати гроші, швидко оце видаватимуть, та й будемо перевозитись. Всі вибиратимуться, — додав для більшої переконливості старого.

Але Хома, що досі сидів впрост на призьбі, спустивши ноги на землю, раптово повернувся до сина всім тілом, і, встромивши на нього гострий погляд, довго й пильно вимірював його з ніг до голови.

— Та ти, сину, при своєму розумі? — прошипів він, гублячи рівновагу. Ти подумав, що кажеш?

Ти тут багато надбав, що документа підписуєш, га?

І старий розійшовся. Він репетував. Він жалкував, що сходка відбулася без нього. Чого б не гукнути було йому? Чого б не сказати, що там справа отака стоїть? Він поговорив би з тим брехуном, що варнякав там про ту греблю та людям памороки забивав, бо хто ж краще знає Дніпро, як не він, Хома, що зроду-малечку цілих сімдесят років свого життя просидів тут на Дніпрі. Він батькував того „брехуна“, гримав, розгніваний, і на своїх односельців, що так ото легко пристали на його думку, погодились виселятися.

— Що ж? Хай вибираються! Хай їде, хто хоче. Тільки ми, сину, нікуди не поїдемо звідцілья, — заявив він рішуче твердим голосом, де відчувалися і злість, і обурення, і непохитність. — Тут на світ ми родилися, тут діди наші жили, батьків поховали, тут і самі свого віку доживати будемо.

Панас був дійшого віку. Він мав за плечима під сорок років, він власне й ходив коло хозяйства в останні роки, бо батько лише рибалив. Отож міг підписувати і договори і діяти на власну річ. Проте, він знав добре і батькову упертість. Тим то стурбований слухав його веремію.

— То будемо, значить сидіти, доки вода нас затопить? — похмуро, з ноткою невдоволення, буркнув Панас. — Чекати не довго доведеться, бо Дніпро, кажуть, швидко перегатять, і тоді вже край, — спробував було умовляти його.

Старий зміряв сина зневажливим поглядом.

— Їють ти, ось що! Загатити Дніпро?— блиснув очима, аж скрикнувши.— З їхніми головами це робити.

Потім, трохи втихомирившись, старий кинув погляд на Дніпро.

Звідтіля йшов грізний ревучий шум, що з надвечір'ям ніби ще наростав, ставав все буйнішим, набирав, здавалося, нової сили, ніби там невпинною лавою сунули з гірського пасма вниз, у якусь безодню, цілі скелі, кам'яні брили, масиви.

— То його перегородять греблею?— показав рукою на Дніпро.

І з цими словами він підвівся з призьби, зробив кілька кроків до огорожі й замилувано, аж звеселівши, поглянув униз.

Там просто перед очима у міцних гранітних берегах, перетятий кількома грядами каміння, що витиналося там і там із води, люто бився Дніпро. Сивий лютував, сивий шаленів з гніву, що йому, могутньому й великому, який тисячі верстов проплив спокійно у своїх вільних берегах, тут мачуха-природа наробила перепон, намагається затримати його вічний біг.

І лютуючи, сивий шалено, всією багатоводною силою своєю, наполягав на кам'яні гряди порогу. Нестримними хвилями, пінястий і грізний, налітав на гранітні брили, що підносилися з днища, крутився в заборах, шукаючи простору, знову налітав на нову гряду і мчався далі, невпинно, з страшною, всеруйнучою силою.

Дивлячись на буйну стихію Дніпрових вод, дід залюбки і з гордощами згадував його силу і славу. Він бо ж бачив за своє довге життя, як розлютовані хвилі на тріски били в шумких клетотливих безоднях порогів занесені з горішніх берегів міцні лоцманські дубки, як доценту трошили цілі каравани плотів, як столітніми деревинами гралися, мов трісочками, й, поставивши їх сторчма між камінням, ламали, мов нікчемну ліщину.

Хо-хо! Що то за сила Дніпро. Що може зрівнятися

з нею? Хто може зволодати з ним, затримати його біг?

І Хома, погладжуючи свої сиві вуси та посміхаючись очима, бормотав вдоволено.

— Перегородити Дніпро? Ото скажуть. Так його й візьмеш у руки. Так він і дасться. Хіба ж не раз за його пам'яті копирсалися тут на березі, базікали, що перегородять Дніпро. Ще перед революцією, коли війна вже почалася, французи приїздили та хвалилися: перегородять. А що з того вийшло? Спробуй його перегородити, що він заспіває. То, кажеш, загатять його? А дідька лисого бачив? — вів старий, позираючи на сина, що сидів на призьбі, не насмілюючись перечити.

— Загатять Дніпро? Пожили б отут, скільки я прожив, побачили б, що то за Дніпро, то не тріпали б язиками й людей з пантелику не збивали б.

— То, Панасе, даремна праця. Даремна, скажу тобі праця. То ж бо сиди й не рипайся нікуди.

І старий ще довго бубонів на різні голоси, то ласкаво, милуючись з могутньої сили Дніпра, то обурюючись на тих диваків, що насмілились посягнути на нього, та кепкуючи з легковажності своїх односельців.

IV

Село не квапилось виселятися. Кожен з його мешканців відкладав з дня на день, з тижня на місяць, ніби чекаючи, чи не трапиться якась зміна, чи не можна ще буде лишитися на старому місці. Та нічого не траплялось, ніщо не міняло визначеної ходи подій, ба навіть навпаки, щодалі передавалися упертіші чутки про наближення часу затоплення берегів.

Тим то топталівці кінець-кінцем один по одному почали виселятися на відведену землю, під Сухою Балкою. То на одному боці затоки, то на другому вчувався стукіт молотків, і там, де ще недавно стояла чепурна під очеретяним дахом хата, там можна було

бачити голу покрівлю чи то просто общипану з обсіпаною глиною клітку, що світила своїми глибокими дірками, замість позніманих вікон. Навантажені деревом, лавами, стільцями, ліжками, усяким хатнім добром підводи від'їжджали геть із села вгору, у степ. Все частіше, з новими тижнями й місяцями, на довгій, густо забудованій вулиці стали з'являтися широкі прогалини, з купою сміття, гною та всяких покидьків, полишених на місці колишніх дворощ.

Тільки на другому крилі затоки, ближче до берега, до подвір'я Хоми Топтала, стояв ще нерушимо цілий ряд дворощ.

І коли хтось запитував когось з тих господарів: „А коли ж ви гадаєте вибиратися?“ той показував на хату Хоми й відповідав неясно: „А чого ж поспішатися? Он Хома нижче нас та сидить, так чого ж нам турбуватися? Поїдемо разом з Хомою“. Та Хома і в гадках не мав вибиратися. Проводжаючи завантажені речами підводи, він зневажливо кивав головою: „Послухались таки! дурні, дурні! А з того нічого й не вийде. Не вийде! Ось повірте вже мені, старому“.

— Та хто його знає? Якби ж знати. Будують же, кажуть, там у Кічкасі, — відповідав дехто непевно, вагаючись, зі зрозумілим бажанням виправдати свій від'їзд. — Он, кажуть, там уже перегородили щось біля берега.

— Перегородили?.. — підхоплював сердито старий. — Як же ж? Чув! чув! Перегородили там, де моя невістка й спідницею перегородила б. Звісно, біля берега можна перегородити та ще восени, коли вода спадає, — робив він ніби поступку. — А що з того? Що вийде, як спробують увесь Дніпро перегородити та буде така повідь, як ото років з тридцять тому, га? Що тоді, я питаюся, буде? Все рознесе, розкидає, і сліду того не знайдеш. Та куди там, боронь, боже! То, чоловіче добрий, скажу тобі, грошей багато зайвих завелось, не знають куди дівати, то у воду надумали кинути, бо нічого з того не вийде. Куди там!

Не раз голова сільради викликав старого Хому на розмову,

— Коли ж ви, діду, гроші візьмете на переїзд? — пробував умовляти його. — Он село швидко вже вибирається. А що ж ви собі думаєте? Треба торопитися.

Старий, змірявши холодним зором, відказував спокійно.

— А тобі що з того?

— Як то що? — отетерівши скрикував голова. — Треба всім вибиратися, бо вода швидко затопить село.

— Ну й що з того? — стояв на своєму старий, — і хай собі топить.

Після такої відповіді голова спантеличено знизував плечима.

— Та ви, може, хочете, діду, лишитись карасям на проживу? чи водянником, може, думаєте стати? — починав був жартувати.

Старий зневажливо кивав головою й глибокодумно, по якійсь хвилині мовчання, відважував:

— Дурні ви, дурні, ось що я вам скажу! — й відхоронив по цьому додому, лишивши свого бесідника зовсім розгубленим.

Так минали дні, тижні й місяці. Село щодаля вилюднювалося, порожніло. Проте, Хома тільки кепкував з людської легковажності. І коли хтось з колишніх односельців зрідка навідувався в село, приходив на місце зруйнованого дворища й дивився на Дніпро, чи не видно якихось змін на річці, Хома гордовито посміхався. А що? Змінився Дніпро? Не так, може, шумить, як шумів? Не так, може, скажеш, гуде, як чув? Чи води може, скажеш, прибавилось? Отак він і буде, чоловіче, йти, як ішов, і ніхто його не перегордить.

Та одного разу по новій весні Хома рибалив на річці, внизу за порогом. Поставивши в різних місцях ятері, він причалив до берега. Тут у затишному місці, за випнутою скелею, знайшов припнутого човна, а в ньому на днищі чоловіка, що злегка, видно, куняв, бо з плеском Хоминого весла той раптово підвів голову.

Була рання пора. Над рікою стояв ще густий морок і мла, і Хома побачив лише волохатий силует мужчини. Він подумав, що то якийсь рибалка заїхав на його ділянку й, кинувши ятера, спочивав у берега. Він хотів був напуститись на нього з лайкою. Але вчасно прикусив язика. То був Іван Півторак, старий лоцман з Кодаку. Хомин давній знайомий і приятель. За своє довге лоцманування він не раз пересиджував у Хоминій хаті, несподівано захоплений бурєю, коли пускатися далі в поріг було надто небезпечно, не раз і просто гостював у нього, подорожуючи берегом.

— А я думаю, що за дідько сюди забрався? — поклавши весла на човна, проговорив з полегкістю Хома після привітання з своїм приятелем.

Півторак, перевізши порогами до Кічкасу відважних мандрівників, повертався додому тим же човном. Отож, опинившись звечора перед порогом, він перепочивав у затишку, щоб із сонцем пуститися далі в путь.

Після першого виміну думками, приятелі, що давненько були вже зустрічалися, цікавилися життєвими справами кожного з них.

— Як воно живеться? як воно з рибою цього року йдеться? — запитав Півторак більше з ввічливості й традиційної звиклості, бо, провадячи плоти й човни до Кічкасу, він часто зустрічався з рибалками і добре розуміється, знав, як „цього року“ з рибою. — Кажуть, поганувато, чи що?

Хома відповідав напочатку знехотя.

— Поганувато, що й казати. Просто таки погано.

Але швидко після цієї короткої відповіді він, як і завжди це буває з людиною, що її надто трогає вразливе для неї запитання, розійшовся, став балакливим:

— Еге ж плохо, аж нікуди. Так ще ніколи й не випадало. Воно й минулого року погано було, та все ж таки краще. Знизу з лиману заходила риба, оселедці попадалися, коропа, та не без того, щоб і рибець, а цього року вже не чути. Не чути!

І старий довго розповідав, ніби скаржився, ніби ви-кладав свої болі та висловлював своє дивування.

Півторак спочутливо потакував.

— Потривожили воду в Кічкасі греблями та вибухами, та галасом і не йде риба з лиману. Переводиться, значить, рибальство на Дніпрі, а це швидко, мабуть, і лоцманюванню кінець буде. Ще трохи, з рік може якийсь і поїздимо, а там збувай свого човна та хоч на землю кудись вибирайся, чи що, — скаржився і собі Півторак.

Хома, слухаючи свого приятеля, старого лоцмана, що все життя провів на річці, пройшовши всю довгу практику, від звичайного плотаря починаючи, насторожено знизав його очима.

— Чого ж то так? Набридло хіба їздити? Чи застій в ділах, що на землю на старості літ сідати збираєшся?

Півторак помовчав. Позіхнувши, він нахилився через борт свого човна й, зачерпнувши пригоршнею води, промив очі, потім зачерпнув удруге й випив жадібно з насолодою, крекчучи й плямкаючи губами.

— Ніде, Хомо, скажу тобі, скільки я не їжджу, не зустрічав такої води, як отут під порогом. Чиста та свіжа та солодка, як на Йордан-річці. Вип'єш її, так аж унутрі все поздоровішає. Пий, Хомо, поки є, — нахилився він знову за борт, щоб дістати води, пий — бо скоро її не стане. Як підуть згори та знизу сажотруси, то запаскудять і воду.

Після цього Півторак, провівши сухою долонею по мокрих губах, провадив далі, відповідаючи на запитання:

— На застій то скаржитись і не можна, без діла дома не засиджуємося, плоти до Кічкасу спроваджуємо, лісу ж того сила-силенна йде туди, а до того ще з усякими курсантами їздимо, охочих теперички багато є, чують ото ж, що порогів скоро не буде, ну й кортить подивитися. То ж бо я і кажу, що і наша робота доки пороги є, а не буде порогів, сажотруси оті підуть, ну і нам нічого робити буде. Тут Хома, настороживши вуха, поспитав скептично, чого ж, мовляв, порогам не

бути? Зроду віку, як земля стала, вони з'явилися, то й зостануться, де ж бо їм подітися?

— Та ти що? з лісу хіба якого? — скинув здивовано очима Півторак — он люди спонад берегів уже скрізь вибираються, бо скоро zalиватимуть водою, а він собі байдуже.

— Zalиватимуть та не заллють, — відрізав Хома, нахмурившись, ніби йому тронули болючу рану.

— Як казати, мо й заллють, — моргнув оком Півторак із загадковою рисою на обличчі. — Там здорово беруться — додав поважним тоном.

Хома ще дужче наїзжачив брови.

— То, може, скажеш греблю поставлять? — кинув він скептично, ледве стримуючи хвилювання.

— Та вжеж, кажуть, що поставлять, — відповів спокійно Півторак.

— То, по твоєму, виходить, вони спинять Дніпро? — провадив Хома далі свої запитання, вороже блимаючи очима.

— Та вжеж, що спинять, скоро тільки перегородять не для чого ж ото греблю ставлять?

— І вона, думаєш, встоїть? Її не рознесе? — присікався уже старий, остаточно згубивши рівновагу.

Тут Півторак був замислився. Цей скептичний Хомина, його підозрілість і ніби загадковість викликали в нього замішання. Але швидко, після короткого вагання, він відповів, трохи нелепно:

— Та кажуть, що встоїть. Там такі мури, Хома, закладають, що страсть дивитися. Мабуть, таки встоїть — додав він розважніше, більш упевненим тоном.

На цьому Хома визвірився на свого приятеля таким злісним поглядом, ніби перед ним стояв найлютіший ворог, запеклий еретик, що вирікає найобурливіші думки, і тим ображає його слух, почуття й переконання.

— Та ти маєш свій розум? Кажуть, кажуть, — накинувся він злісно, ніби йому урвався останній терпець. — Кажуть! А ще на порогах виріс. Від кого, а вже від тебе на це я не сподівався, — кинув зневажливо, ладний,

здавалося, вжити і більш кріпке слово, але стримався й покивав головою докірливо. Потім повернувся спиною до свого приятеля й мовчазливо, спустивши весла на воду, взявся заповзятю гребти. І вже опинившись оддалік, крикнув услід Півторакові, що, облишивши затишок, рушив і собі вгору, у протилежний бік, зовсім збентежений з поведінки свого приятеля:

— А брешете всі ви, бо нічого не вийде з тієї греблі. Чуєте? нічого!

Розминувшись з Півтораком, Хома стурбований, з приглушеним почуттям гніву, спустився вниз, за течією, де закинув був ятері. Він витяг першого з карасями. Цього разу Хома міг би похвалитися добрими наслідками, — такого влову, на полив, цієї весни не випадало. Та Хому це не радувало. Похмурий і мовчазливий, не промовляючи навіть до риб, як це звичайно бувало, коли спіймана вона борсалась у саку в передсмертному конанні, пробуючи вислизнути у воду, він байдуже, скорше механічно, правив веслом, посуваючись річкою до місця, де закинув був другого ятера.

Похмурий і невдоволений, ніби йому щось пекло всередині, він повернувся на беріг, до двору і навіть не звернув уваги на Петрика, що вибіг йому назустріч. І лише на його настирливі запитання, сповнені докору, чому дідусь не розбудив його, як їхав на річку, дід, завжди лагідний і поблажливий з онуком, сказав сердито: „та не чіпляйся ти до мене, як той реп'ях, викликавши цим самим цілковиту розгубленість на безтурботному обличчі малого.

І цілий день Хома ходив у недоброму дусі. То він бурчав, що все перевелось, що нічого, до чого не кинься, немає, що ніхто нічого не робить і робити не вмє, то закидав невістці, що не вмє борщу наварити. То понурившись уперто мовчав, не відповідаючи, навіть якщо до нього зверталися. А то знову бубонів, що не прибрано як слід у коморі, що мало насадили цибулі, що годі йому спустити з своїх очей, не доглянути добре самому чогось у господарстві, і все робиться

казнаяк. Що то воно буде, як старі люди вимруть? Біда. А ще греблю нахваляються ставити? — плутаючись у думках, непомітно переносився він од двірських і хатніх справ до розмови на річці з Півторакм.

Надвечір, здавалося, він заспокоївся й задумливий дивився довго на поріг, слухаючи його стогін і гуркіт і музику. Потім, щось надумавши, витяг спід повітки воза й, обдивившись його пильно з усіх боків, змазав дьогтем вісі й колеса, потім зняв із стіжка сіна й наклав добру в'язку його на задок просторого воза, накінець витяг із скрині празникову, давно вбирану одержу, сині штани, чумарку й поклав так само на воза.

— Ану, Панасе, йди но сюди! — махнув він рукою синові, як той повернувся у двір з огорода, де був порався, не показуючись на очі сварливо настроєному батькові. — Замішай там волам на ніч, щоб нагодувати, як слід, а вдосвіта заложі їх у воза, я поїду в дорогу, — сказав йому пом'якшеним голосом.

Панас подивився на батька, на викочений серед двору і вже наладнаний віз, потім знову на батька й застиг вражений.

— Чого ти так витріщився? — не стерпів його пильного погляду старий. — Зроби так, як кажу!

— Та куди ж це ви, батьку, збираєтесь? про яку дорогу кажете? — поспитав Панас здивовано, добре ж бо знав, що ніяких справ, що вимагали б негайної поїздки тепер волами, у них не було.

Старий опустив очі долу й, помовчавши, сказав:

— Поїду до німця, до Фохта.

По цій відповіді Панас із подиву аж рота роззявив.

— До Фохта? Аж у Кічкас? — згадав він німця, до якого давно колись їздив батько, щоб шини на колеса натягти, коли ближче в окрузі не водилось ковалів. — Та чого ж ви туди поплентаєтесь? — дивувався Панас, якому ця батькова забаганка видалася досить кумедною, незрозумілою, дивовижною. — Та того німця може і в живих уже немає, — пробував він переконувати батька — та чого ж туди забиватися, і час витрачати, і худобу гнати?

Старий, що задумливо дивився в одну якусь точку в просторі, навіть не відповів. Він, очевидно, вважав, що справа з його поїздкою цілком і безповоротно вирішена і що будьякі балачки на цю тему являються зайвими, нічого не вартими. А що син знову приступив із запитанням, цікавлячись цією поїздкою, то старий нетерпеливо й загадково, заховуючи суть справи, відрізав:

— Чого та чого? Ти не чогакай, а зроби так, як велю! Діло значить випадає, раз я їду, — додав він накінець, підкресливши, що без діла, на марне він гаяти часу не стане.

Ця відповідь, розуміється, жодною мірою не могла задовольнити сина, проте, він не наважувався провадити далі розмову. І тільки ніяково знизав плечима, і вже увечорі, коли батько вмовився на возі спати, Панас заявив своїй дружині стурбовано:

— Щось наш старий комизиться. А чого? не доберу розуму. Не інакше, що гедзь якийсь укусив його на річці.

V

Хоч Хома зробив зневажливу гримасу на синову пораду побувати одним заходом і на роботах у Кічкасі — це його ніби найменше цікавило. А втім це саме він власне і мав на оці, дійшовши рішення поїхати у Кічкас.

Він мав на думці одне приховане бажання, що з ним він не вважав ще за потрібне будь з ким ділитися, — побачити на власні очі, що справді воно там діється. Це бажання не раз мимохить спадало йому на думку, коли хтось із представників влади, чи то просто з односельців, турбуючись, не знати чого, його переїздом на Суху Балку, завжди натякали, завжди загрожували наближенням часу затоплення порогів. І завжди драгували його посиленням на роботи там за порогами, як на безсумнівний доказ неминучого спорудження греблі й приборкання Дніпра, ніби це стало вже довершеним

фактом. Особливо вразила, особливо роздратувала його остання розмова на річці з лоцманом Півтораком.

Коли про ту греблю говорили йому ті „балакайли“ з сільради чи безвусі простаки з села, то це куди не йшло. Що з його спитаєш, коли воно свого розуму ще не має, і Дніпра гаразд, не знає. Інша справа Півторак. Цей на світі, слава богові, чимало віку прожив, і Дніпро, ніде правди діти, бачив і знає. Як же ж не знати йому, лоцманові, що на порогах свій вік звікував, а й він ото ж: „Затоплять! Затоплять!“ Хіба стерпиш отаке? Звісно, Хоми не спантеличиш. Хома добре знає, що з цього нічого путнього не вийде. Це ж одне лише затемнення, як ото з деякими людьми буває. Живе собі, живе, і нічого, і раптом якась планета чи що виходить, вступає йому в голову, затуманює очі. Подивитися зовні, і чоловік наче, як чоловік, а прислухаєшся, побачиш, що в голові у нього щось не так крутиться, казнащо. То ж бо і є те затемнення.

А втім, подумав Хома, треба все таки пересвідчитись, на власні очі побачити, щоб потім сміливо можна було пельку забити отим балакунам, як вони почнуть іще приставати до нього, як насміляться іще надокучати йому оцими греблями та потопами.

Втішаючи себе цією спокусливою надією, старий вирішив не гаяти часу, зараз же пуститися в дорогу. А щоб приховати справжні наміри, він надумав якусь справу, що має ніби до коваля і хлібороба з німецьких колоністів у Кічкасі Фохта.

Отож рано-вранці, коли село ще спало міцним передранковим сном тихої майської ночі, коли навкруги стояла ще тьма, густа і пухка, як глибоко зораний і дощем щедро напоений чорноземний степ, коли все в повітрі, здавалось, застигло в своїй нерухомості і тільки вічно невгавний, вічно буйний шум порогу нагадував про плинність часу й невпинність руху, — Хома був на ногах. І скоро, не барячись, одягнувшись у свою празникову одягу, виїздив уже з двору парою, запряжених сином, волів.

Спочатку він їхав покрученою, прибережною дорогою, що тяглася між близькими невеличкими хутірцями, розкиданими понад річкою.

Обминаючи затоки й улоговини, яруги й скелясті горби, що раз-у-раз перетинали путь, віддаляючи її геть од берега, то знову наближаючи, Хома навмисне держався саме цього шляху, не спрямовував на великий тракт, що йшов там далі степом, хоч той, останній, був зручніший і коротший.

Йому хотілося як довше їхати понад Дніпром, вчувати його шум, буйну силу, грізний гомін порогів, що часом вшухав, то знову, з наближенням до нового порогу, дужчав, буйнішав.

Йому хотілося побачити, який то внизу, ближче до Кічкасу, Дніпро, чи не змінився хоч якоюсь мірою, про що йому стільки торочили.

Тим то він пильно поглядав на річку, униз, крізь легкий, молошнопрозорий з вранішніх випарів серпанок, що плинув над водою, то здійсмався вгору, безслідно танучи в свіжому повітрі. Та ба! І тут, як і там, угорі, ніщо не змінилося.

Той же самий широкий, повноводий, як і скрізь по весні бистротечний й гомінливий, у високих скелястих берегах, Дніпро.

І вже геть потім, коли річка круто повернула в бік, Хома кинув, нарешті, беріг, щоб не робити великого коліна й, скорочуючи путь, взяв у степ.

Одноманітність степового краєвиду, безмежність простору, його спокій навівали на нього незрозумілу сумовитість.

Проживши довгий час безвиїзно там, на скелястому березі, звиклий до вічного шуму порога, до невгавного гомону ріки, він згубив здавалося, у цьому тихому й глибокому степу чуття реальності, виплекане довгим життям на березі, втратив ніби точку опертя в своїх мислях, переживаннях і переконаннях.

А втім цей настрій сумовитості, чи то звичайної вразливості, чи просто задумливості, що завжди і,

певно, з кожним трапляється при зміні звиклого оточення, продовжувався недовго.

Цей тихий спокій, лише зрідка порушуваний щебетанням невгомних, сповнених радості пташок, що весело кружляли над головою в затканому сонячним промінням повітрі, цей тихий і широкий степ, що генген розійшовся на всі сторони далекого обр'ю, швидко навіяв на нього затишок і рівновагу.

Старий поринав очима у простори, колись за його ще пам'яті, цілинного степу, з густими було пиріями й тирсою. а тепер уже обробленого, рясно засіяного хлібами, він залюбки біг очима за хвилястими гонами озимої пшениці, що тільки но починала колоситися, то дивився на молоду зелень ярини. Дивлячись на степ, старий вбирив у себе западне повітря із сонця, із зелені й чорнозему, відчував радість буття.

Хвилинами йому здавалося, що все турботливе, буденне й важке лишилося там десь позаду на березі, зо всіма сімдесятьма роками його життя, що власне там нічого й немає й не було, що є лише цей безмежний, просторий, затишний степ.

Забувши про мету своєї подорожі, Хома схилив голову на цупкий оберемок сіна, простяг ноги вперед і вдоволений, покурюючи люльку, затяг пісню, що ото зненацька спала йому на пам'ять з тих пісень, що давно колись полюбляв співати.

А чаечка в'ється, об дорогу б'ється, —
Аж до землі припадає, чумаків благає:
Ой ви, чумаченькі, ви добрії люди,
Верніть мої чаєнята, то й вам добре буде.

Повільно, як сама хода волів, однотонна, як степ, тяглася безупину однією мелодією ця пісня про необачну чайку, що „вивела чаєнята при битій дорозі“, чумакам на кашу.

І не знати, як довго вів би Хома цю пісню, повторюючи по кілька разів один і той же куплет, коли б не трапилась пригода, що так нагло порушила його

затишний спокій і ледве не поставила на карту всю подальшу подорож його.

Досі Хома прямував узбічними дорогами, глухими й мало накоченими, що сполучали степ із ближчими селами, та ось він мусив виїхати на битий шлях, що вів на Кічкас. Він під'їжджав уже до цього шляху, він гукнув уже, махнувши довгим батоном над головами волів, „соб“, як ось, перерізуючи йому путь, показався автобус і, розірвавши степ гостро-подражливим посвистом, промчався швидко далі повз стурбованих волів, що з переляку аж поточилися назад. Хома тільки чмихнув носом од в'їдливого диму, полишеного позад себе автобусом, і довго, здивований, дивився йому вслід.

Та коли він, опам'ятавшись, знову гукнув, „соб“, то воли байдуже махнули головами й непорушно лишилися на тому ж саме місці, де були спинилися. І скільки потім він не гукав, скільки не махав батіжком, як не лютував, загрожуючи їм усіма карами й лихами, проте, нічого не домогся. Воли тільки крутили головами, не зробивши ані кроку вперед. Він брався за ярмо, ставав за возом, підважував його плечем, намагаючись, що є сили, підсобити наляканій худобі, але й з того нічого не вийшло. Такої оказії з волами йому ще не траплялося.

Звісно, не без того бувало, що якийсь покаже норова, а потім і схаменеться. А тут же тобі хоч що! Обоє, як змовились.

Розгублений Хома зняв було шапку й задумливо, чухаючи потилицю, подивився на довгий і рівний шлях, на якому танув ген-ген, там де далекий обрій, останній димок від зниклого з очей автобуса, й погрозово покивав услід кулаком. „От анахтема!“. Потім поглянув волам у очі, хотів ніби розгадати їхній намір.

Він був подумав, чи не розумніше повернутися назад, а то, чого доброго, ще вскочиш у якусь халепу, бо не дарма ото скотина не йде.

Треба, мабуть, так і зробити, — міркував він далі, а

поїхати можна і пізніше, іншим часом, це ж не те що ік спіху.

Але, позирнувши на велику в'язку сіна на задку воза, він відчув ніяковість. Хіба ж годиться з таким ото запасом корму вертатися з дороги? Що подумають сусіди, коли побачуть? що скажуть вони, коли довідаються?

І Хома, по ваганні, навівши іще раз міркування за і проти, постановив все таки посуватися наперед. А що воли й тепер байдуже поставилися до його зусиль зрушити з місця, то він удався до нової спроби: випряг воли, прив'язав їх ззаду до воза, став потім до дишла й, напружившись, потяг воза вперед. Після цього, коли він знову запряг волів, останні, не вередуючи, пішли самі.

По цій пригоді Хома, занепокоєний, чекаючи на якесь лихо, посувався шляхом далі до Кічкасу.

VI

Над Кічкаськими берегами Дніпра стояло марево з пороху і диму, з піску і туману, коли ранком другого дня Хома, переночувавши в степу, дістався до Кічкасу.

Тьмяне сонце, підбившись над містечком, блідим відблиском просвічувалося крізь мерхлу заслону, що затягла собою геть чисто небо. Ніби тут над цими берегами недавно знявся смерч і, счинивши це марево, промчався далі.

Якийсь гул, приголомшений, ніби підземний, струшуючи горизонти, ішов відтіля знизу, разом з пронизливим посвистом паровозів, з тривожними сигналами сирен з гуркотом коліс, з двигінням якихось машин.

Хома, вслухаючись у цей неясний для нього стугін, що зчинявся там на березі, заслоненому од його ока і туманністю, і скелястими горбами, спускався повільно, повз недавно побудованого робітничого виселку, на покручену і майже єдину вулицю старого Кічкасу.

Колись — це невелике селище, з одноповерховими, переважно кам'яними будинками міського типу, будо-

ване статечними хліборобами-колоністами. Тут завжди панував сільській спокій, порушуваний хібащо муканням корів та беканням овець, що гуртами ходили на пасовиська туди, де розкинувся ото робітничий городок. Тепер цей Кічкас вразив старого своїм незвичним виглядом.

Не дивлячись на ранню годину, вулиця була сповнена гамірливості, руху, якоїсь колотнечі. Сновигали пішоходом, кудись поспішаючи, хлопці, дівчата, люди дійшого віку, у кепі, в капелюхах, у робітничих блузах, у косоворотках, що собою аж ніяк не нагадували Хомі статечних німців, з їх поважною твердою ходою хліборобів. І скільки він не придивлявся до прохожих, не побачив жодного знайомого обличчя з тих, що їх він, буваючи раніше в Кічкасі, знав був іздавна.

Та його увагу тривожив отой дразливий гугіт автобусів, що снували вузькою вулицею кудись вгору і назад, з людьми, то вантажені різною кладдю, щоразу змушуючи його наляканих і незвиклих до машин волів точитися в бік, на пішоходи.

Хома аж зідхнув з полегкістю, коли спітнілий після частого покрикування „соб“ та „цабе“ на непокірливих волів, що раптово згубили здібність розуміти його мову, він нарешті завернув у захисний, спокійний завулочок, де мешкав Фохт.

Тут уже, струснувши долонею рясний піт із порізаного глибокими борознами чола, він, як філософ, що для кожного явища намагається знайти причину і дати пояснення, подумав, що худобина має добре чуття і що недаремно таки пручалися його воли там у степу, стикнувшись з автобусом. Ото треба було, мабуть, повернутися з дороги, то менше клопоту б зазнав.

А втім згадав про мету своєї подорожі, що так близько вже до здійснення. „Не на те ж, мовляв, козак п'є, що є, а на те, що буде“. Заспокоєний з такої гадки, спинився коло двору коваля і хлібороба Фохта.

Що йому вперше впало тут в очі — так це те, що, окрім будиночка, нічого у дворі з колишніх двірських

і господарських приміщень не лишилося, та й будьяких ознак того господарювання, власне, не видно було.

„Підунав Фохт“, — труснув головою Хома й постукав пужалном об цегляний стовп, що лишився од хвіртки. Але на цей виклик ніхто не відгукнувся. Тоді Хома, повз стовпчика, пройшов до ганку будиночка й знову заторокотів пужалном у двері.

Коли швидко по цьому на порозі дверей показався якийсь молодий чоловік, обое пильно і здивовано, озирнули одне одного.

— Ви до нас, папаша? — поспитав нарешті чоловік, перший опам'ятавшись після довгого і взаємного мовчання.

— Та я того, як його... Фохта хотів бачити, — відповів ніяково старий, почувуючи, що тут на Фохтовому господарстві сталася якась рішуча зміна.

Чоловік на хвилинку замислився, потім щось пригадав.

— А. Фохта? Та його давно тут немає. Ще як починали, знаєте, роботу на річці, так всіх виселили туди вгору, під Верхню Хортицю. Тоді ж і Фохт виїхав, забравши з собою подвір'я. А це тепер ми живемо.

— От туди! — поморщився Хома, — а я думав, чого то Фохт підунав, а його викурили. Потопом, значить, залякали, а він і послухався. А люди оце, виходить, і живуть, і нічого, — процідив Хома з лукавою посмішкою, ніби знайшов ще один доказ, що стверджував його міркування.

Чоловік і собі посміхнувся веселою, привітною посмішкою, моргнувши оком на Дніпро.

— Скоро, папаша, будемо затопляти, скоро. А покищо й живемо, бо треба ж було десь жити, як приїхали люди на роботу. Та ви заходьте до хати, та спочиньте, бо ви ж, мабуть, забилися здалека й, поглянувши на волів, посторонився з порогу, даючи місце старому.

Хома позирнув на цього чоловіка скося. Хоч в його словах: „Будемо скоро затопляти“ і видалась йому хвалькуватість, а втім простота мови цього чоловіка, його привітність і разом поважність у тоні і в рухах

викликали до нього з боку старого деяке почуття симпатії.

— Скоро будете затопляти? Ну то ще побачимо — відповів Хома недовірливо, але з деякою стриманою вибачливістю в голосі.

Відсутність Фохта у Кічкасі, а в нього він сподівався про дещо довідатися й перебути з волами до повороту, плутала йому плани, бо ж їхати на Верхню Хортицю йому було не з руки. Тим то він погодився відпочити, й, давши волам сіна, зайшов у хату.

— Бачиш, чоловіче добрий, я приїхав сюди подивитися, що воно тут робиться, — сказав згодом Хома, після першого виміну думками, коли обое закусили салом, що його Хома витяг з привезеної ним торбинки, та запили поданим від господаря чаєм з цукерками. — Базікають у нас всякого, так оце я і вибрався, щоб самому побачити, бо, як сказано, людей слухай, а свій розум май. Та не знаю, як воно це краще зробити, чоловіче добрий, — звернувся він до нього з порадою.

Чоловік похвалив його допитливість до таких справ, а zarazом не стримався од того, щоб не вихвалитися тамтешніми роботами.

— О, тут, папаша, є на що подивитися, жалкувати не будете, бо таких робіт, знаєте, як у нас на Дніпрі, у цілій республіці більше ніде немає, та й то, правду кажучи, й Дніпра другого немає.

Провадячи далі розмову, він підкреслив, що саме тепер оце в пору приїздити, бо раніше було все не те; копалися, копалися, билися з водою і з скелями, а самої то греблі ще й не видно було, а тепер уже ого! Є на що подивитися. Накінець він порадив сходити до управи головного інженера й прилучитись до якоїсь екскурсії, щоб оглянути всі роботи під проводом лектора інженера.

— Це легко зробити, бо екскурсії бувають щодня, аж з Уралу люди приїжджають подивитися, — заспокоїв він старого, коли той висловив був побоювання, чи не доведеться йому багато часу на це потратити,

чекаючи на ту „скурсію“. — А можна ще звернутися, додав чоловік, ніби згадавши, до екскурсійної бази, це тут близько у нас, у старому Кічкасі, і вони теж покажуть, справлять куди слід.

Легенька рисочка заклопотаності поклалася на обличчі старому, чи то його турбувала неминучість шукати оту базу, чи то він вагався, до кого звернутися.

— Га? Так кажеш до скурсії треба приставати? — поспитав він ніяково, бажаючи ніби дізнатися, чи немає іще якогось іншого, простішого способу.

Чоловік подивився задумливо на старого й, по хвилинці міркувань, мовив:

— А знаєте що, папаша? — рубонув він при цьому повітря енергійним замахом руки, аж старий, що сидів на стільці коло столу, хитнувся назад і, трохи стурбований, поспитав: „А що ж, чоловіче добрий?“ — Ось що папаша, — пояснив по короткій паузі. — Щоб вам не ходити до контор та, справді, не гаяти часу, підемо ось удвох на річку. Сьогодні, бачите, я працюю на другій зміні, з четвертої, значить, години, день у мене вільний, відпочити ще встигну, то й пройдемо удвох покажу все, що робиться.

Старий не сподівався на такий зворот справи й зворушений доброзичливістю цього чоловіка, пристав на його пропозицію.

— Оце добре, синку, добре. Отак і зробимо, підемо удвох, а волики, якщо можна, хай постоять тут коло хати та відпочинуть з дороги.

По цій мові, господар узяв кепку, натяг на плечі піджак, і вони облишили хату.

А за скільки хвилин вони були вже біля річки, і бережком, повільною ходою, плутаючись між брилами каміння, що ніби поскочувалось сюди аж до берега з якогось узгір'я посувалися вниз за течією.

Попелясто-тьмяне марево, що стояло було зрання над цією частиною Кічкасу, розтануло й перед очима наших мандрівників відкрилася велична картина,

Зараз же ліворуч, ледве не дістаючи їхніх ніг своїми

зрадливо-грайливими хвильками, що ніби зненацька хлопали на беріг, лежав, звиваючись у високих берегах, залятий ясним сонцем, повноводий Дніпро й бистрими хвилями котився вперед на перегатки, що виднілися там, поблизу. Довгий ряд кам'яних биків, сполучених фермами й залізничними коліями, замикали собою перегатку з обох боків, високо підносячись над водою. Тут же, по схилах обох берегів, розкинулось ціле новозбудоване місто з залізничними коліями близько берега, з бетонними заводами, з майстернями, склепами, ремонтними цехами, з житловими будинками, геть туди далі вгору. Там і там на перегатках виднілися високі й стрункі зводи ажурно-сталевого плетива вантових дериків і парових кранів, що підносилися вгору, то спускалися вниз, підіймаючи то спускаючи великі цебри з бетоном, з камінням. Мов одоробла якісь, що скидалися на велетенських слонів, вертілися в кар'єрах екскаватори, що виймали звідтіля своїми металевими хоботами, керованими машиністами, потрошений вибухами граніт і вантажили його на платформи. Там і там, скрізь по обох берегах, снували безперестанку паровози, подаючи на платформах якийсь матеріал, то вивозячи з кар'єрів каміння.

А над усім цим панував невгавний, дужий, не спинюваний ані на хвилину гул, де тремтіло повітря й двиготіли гранітні береги, що ніби стогнали, порушені в своїй віковичній незайманості несподіваним дотиком людської руки, озброєної отими, скрізь розставленими машинами.

Тут вчувався притишений дзум бурових станків, що точили в гранітних скелях бурки для закладки в них вибухових патронів, перегукувались пронизливим посвистом міцні віденські та американські паровози, що, важко дихаючи парою, підіймалися крутоскрутими берегами з важкими самоперекидними платформами-думкарами; тут важким приглушеним гуркотом двиготіли машини дробильних заводів, розтращуючи своїми міцними сталевими валами велике гранітне

каміння, перетираючи його на порошок, потрібний для бетону. Тут вразливим, тривожним вереском дзижчала сирена перед вибухом у скелях закладених патронів, сповіщаючи про небезпеку для тих, хто наблизиться до місця вибуху.

Старий розгублено озирався, щоб не потрапити під паровоза, щоб не опинитись під гаком крану зі спущеним цебром, то переводив зір далі, намагаючись охопити всю картину робіт.

— Ну й накрутили тут? — проговорив він, нарешті, скептично знизавши плечима. — Бігають, крутяться, а що воно й до чого, нічого не втямиш.

— Не турбуйтеся, папаша! — заспокоїв його супутник. — Ми тут від початку, так уже знаєм все. Ось розберемось. А що неясно — так це тільки попервах, і з кожним отаке буває, а треба значить приглянутись, до самого кореня дійти.

В цю хвилину вони спинилися на скелі, уснованій залізничними коліями, вниз якої зараз же за рейками зяяло глибоке і довге, квадратної форми, урвище, зі стрімкими, як мурована стіна, берегами.

— Оце бачите? — показуючи на урвище, сказав старому його супутник. — Так оце, щоб ви знали, копань гідростанції. Колись, якщо може ви бували тут, то знаєте, стояла суцільна скеля, а тепер? три роки тут володались з нею. Свердлами її точили, вибухами били, метр за метром трощили, та й без молотків не обійшлося. Три роки її виймали, вивозили туди на дробильний завод, то на річку, то на перегатки. Понад триста тисяч кубометрів її вибрали звідцілья, і тепер маємо! вона готова! Копань цебто. А швидко буде і станція. От починають класти бетон, основу для неї, а там вмуровуватимуть і турбіни.

Розповівши про будівництво гідростанції, він кинув оком на лівий берег, де за перегаткою ліворуч виднілися ніби арки якихось споруд.

— Ото там будується шлюз, — показав він рукою на арки, — там обходитимуть греблю пароплави ідучи

вгору на Дніпропетровське і далі, чи пливучи вниз до Запоріжжя, до Херсону.

Він охоче і залюбки почав був розповідати про працю шлюза, а разом гідростанції, як Хома, що виявив уже деякі ознаки нетерпіння, то важко позіхав, то мурмотів щось під ніс, то мовчазливо, прищуленим оком, позирав навколо, доткнувся пужалном його плеча.

— Ти, чоловіче добрий, щось дуже торопишся, не забігай прудко наперед, бо, як то кажуть, що було, то бачили, а що буде — побачимо, — перепинив він свого супутника не зовсім ввічливо. — Ти мені покажи тую греблю, що воно й до чого там.

Супутник, хоч і був трохи вражений з Хоминої нетерпелювості, проте, вибачливо подумав, що старому, певно, часу бракує, і, щоб завдати йому втіхи, поспішився погодитись на його бажання.

— Якже ж, папаша? побачимо й греблю. Ось зараз і підемо. Гребля ця, знаєте, знаменита.

Взявши ліворуч, вони спустились на перегатку правого берега, а потім і середньої течії.

Це була на десятки метрів завширшки дамба, що замикала частину річки зо всіх боків, зроблена з дерев'яного зруба, завантаженого камінням, огорожена металевою стіною з сталевих дощок-гари й обнесена товстим шаром піску, наточеним з річки за допомогою землесмоків.

— Оце тут і проходитьиме гребля, — почав він пояснювати, посуваючись повільно по дамбі. — Он від тих биків, що там коло правого берега, потім через копань, що буде оголена тут у перегатках після випомповування води, і стикнеться з тими биками, що виступають з води коло лівого берега. Отак вона і ляже суцільною стіною, — зробив він широким замахом руки дугувату лінію, випнуту в напрямі течії.

Старий уважно роздивлявся і на міцні, водонепроникливі перегатки, де стояло вже кілька струнких, зведених високо вгору вантових дериків, наготовлених

для кладки бетону, і на гігантські бики греблі і на водосмоки, що, оточивши відгороджену ділянку ріки своїми трубами, витягали з неї воду велетенськими смоками.

А що в нього виникало багато запитань, то його супутник знову взявся пояснювати.

— Як це робиться? Праця, звісно, дуже складна, бо доводиться боротися водою. Отож треба обережності й запобігливості, ну, значить, і часу, бо швидко з такою рікою не впораєшся. Одне слово, треба було її поступово гнуздати. Так ото й робили. Спочатку відгородили перегатками річку з лівого й правого боку, а всю воду пустили середньою протокою. З відгороджених ділянок висмоктали воду, оголили днище, зняли м'який шар граніту й взялися бетонувати. А коли на лівому боці спорудили підмурок греблі, а потім звели оті бики, з проміжками між ними по 13 метрів завширшки, тоді розібрали тимчасову перегатку, пустили всю Дніпрову воду через ці проміжки й закрили середню протоку. Після висмоктання води і тут робота буде провадитись таким самим способом.

— Звичайно, це лише частина всієї роботи, хоч і досить поважна. Головні труднощі й побоювання були з закриттям середньої течії. Але, як бачите, це вже зроблено, і вода відведена через забетонований лівий берег. Тепер лишається будувати греблю. Після того як буде зведена гребля через середню протоку, тоді стануть бетонувати проміжки між биками під захистом щитів. Тоді буде утворений суцільний мур греблі, вода піде у крицеві труби гідростанції, тоді запрацюють турбіни, тоді матимемо перші струми електрики.

Тим часом і непомітно вони дійшли до кінця перегатки й спинилися перед довгим рядом биків, що впиралися у лівий берег.

Тут буйно, з неймовірною хуткістю, ударяючись у міцний мур биків, шугав через десять вузьких мурованих проміжок між биками, з клетотом, з кипінням і гнівом, стиснутий зо всіх боків, увесь багатководий

Дніпро. А вирвавшись за бики, розходився тут же близько з другого боку на всю широчінь понад перегатками і йшов далі униз, лагідний і тихий, на Запоріжжя, на лиман.

Хома мовчазливо дивився на клекотливі води стиснутого Дніпра, на бики, на перегатку, що тяглася аж до правого берега, цілковито закривши тут протоки, і якось знітився.

— Так, кажете, вся гребля буде отакою? — поспитав він нерішуче, показуючи на широченні бики.

— Атож! Тільки буде набагато вище, — пояснив супутник, — зараз бики мають понад тридцять метрів, а закінчена гребля буде заввишки на шістдесят з половиною метрів.

— Ото, значить, така глибока вода буде? — промимрив Хома, — що ж і не розвалить вона греблі?

— А чого ж там розвалить? — здивувався супутник. — Отож бачите, яка бетонна широчінь, а бетон міцніший за граніт.

— І не розмиє? Це ж вода. Вона потрошки, мало-по-малу, а там все більше, більше, а потім як шугне. Вода тож, чоловіче добрий, сила, та ще яка! Як буде така повідь, як ото років з тридцять тому була, що тоді, га?

— Що? Та нічого, папаша. Про це вже подумали. Там на горі греблі будуть такі вікна, закриті щитами.

Їх підніматимуть за допомогою спеціальних кранів, коли повідь чи то крига, і все це проходитиме через розчинені вікна.

— А вона, знаєте, спід землі може взятися, днище підміє. Вона ж скрізь собі знайде щілинку, що тоді? — доскіпувався старий.

— Будьте певні, папаша, і тут нічого не вийде, — зауважив той, бо днище з граніту, слабкий шар знімали, занурювалися були метрів на вісім, аж до міцної скелі все це заливали таким цементом, що куди там!

— То, по твоєму, греблю збудують і пороги затоплять?

— А то ж як? Ну звісно ж, папаша, кажу ж, що це скоро буде.

Старий важко зідхнув і, спершись на пужално батога, що з ним ходив по будівництву, міцно замислився, аж його вразив незрозумілий белькіт.

— What a picturesque old man! He, too could not help coming here¹, — проговорив один з двох мужчин по англійському, що в цю хвилину проходили перегатками повз них.

І коли супутник Хоми, на його допитливий погляд сказав, що то американські інженери, що доглядають за будівництвом греблі, старий глибокодумно, ніби для нього лише тепер стало дещо зрозумілим і переконливим, процідив:

— Он як! І машини американські й доглядачі. А помовчавши хвилинку, поспитав: — а хто ж то ти будеш, чоловіче?

Хомина супутник весело посміхнувся і, зробивши довгу павзу, відповів:

— А я тут десятник на бетоні, Ладоха, будьмо знайомі. Будує, значить, оцю греблю, — додав він гордовито, з усмішкою, легенько зашарівшись.

Обоє вертались по цьому в старий Кічкас, потомлені ходьбою, не то замислені, огорнуті якимись думками.

Проте, коли старий, попрощавшись з Ладохою, вирушив на поворотну путь, він наостаннє ще раз уважно і довго подивився згори від робітничого виселку на Дніпрові береги, повиті клубами диму, пороху й піску.

VII

Хома повернувся додому в якомусь незвичайному для нього настрою. Від тієї бурчливості, що було охопила його перед кількома днями, і подразливості, з якою напосідався він на своїх, не лишилося,

¹ Що за колоритний дід. Він теж не зміг не прийти сюди.

здавалося, нічого. Це відчув Панас відразу, з перших слів, скоро старий в'їхав у двір. Але разом з тим зник і той глибокий лагідний спокій, що світився був ще недавно в його очах, той затишний спокій, що набувається лише з багатьма роками злагодженого, цілком визначеного, життя, з твердими думками й переконаннями, з непорушеними звичаями й уподобаннями. Старий став якийсь інший, ніби підмінений, приголомшено розгублений, а на його обличчі, зовнішньо лагідному, поклалася нова рисочка якоїсь сумовитості й глибокої задумливості, чи то внутрішньої подвоєності. Навіть його хода, до того рівна й тверда, як і рухи, упевнені й точні, не дивлячись на його вік, раптово стали млявими, непевними.

— Як же вам їздилося, тату? — поспитав Панас, випрягаючи волів і поглядаючи на сумирно настроєного батька.

— Та нічого, нічого, справився, — відповів Хома лагідно і ніби охоче, проте, якимось приглушеним голосом. — Нічого, тільки воли в дорозі щось норувались, не хотіли були йти, а так нічого, ба, справився!

Панасові кортіло дізнатися, в чому саме, в яких то ділах справився батько, а що той зовсім нічого не розповідав, то знову поспитав:

— А що ж німець? Бачились з ним? Як там живеться йому?

— Та нічого, буцім то нічого, — завів старий знову тим же голосом, огорнутий якимись спогадами й почуваннями. — Вибрався під Верхню Хортицю, у степ — додав задумливо, ухиляючись від подальших балачок.

— Отож то і є, я так і думав, — ухопився за слово Панас, сподіваючись на продовження розмови, — звісно, мусів вибратися. Це ж там провадяться роботи. Як же воно там з греблею?

Старий ніби вражений, звів очі на сина:

— Га? Як гребля? Та будують, будують, — проказав загадково і коротко, і знову, перевівши очі в простір, занурився в якусь думку.

Потім, як людина, що ніби довго перебувала на від'їзді і оце знову повернулася до рідної оселі, де все їй було таким близьким і дорогим, він пішов роздивлятися по хазяйству. Спочатку він обійшов навкруг хати, спиняючись на кутках і стукаючи важкою палюгою по дерев'яній зв'язі, що видавалася зовні, ніби пробував міць деревини. Потім зазирнув у комору, в повітку й до курятника, смикаючи рукою двері, то стукаючи тією ж палюгою об стінки.

Особливо довго він топцювався біля гіллястої, з великим шатром яблуні, що давно, замолоду ще посадив її тут поблизу хати і що збереглась єдина з цілого ряду вже всохлих деревин. Висока, старезна, з багатьма кронами, з дуплом уже при корні, але ще зелена, з молодими паростками на старому гіллі, вона давала густу тінь і прохолоду й служила єдиним захистом під спеку на кам'янистому березі. Він замилювано, з якоюсь любовною ніжністю, але разом з журбою поглядав на стовбур, на пишну лапату зелень, на рясно зав'язані яблука, що цілими китицями сиділи на га-луззях.

— Ви щось, тату, там наче ворожите? — кинув жар-тівливо Панас, поглядаючи осторонь на батька.

— Та то я, бач, кажу, що добра яблуня оце у нас, — відповів старий ніяково. — Скільки то років їй буде? Ще як ото турецька війна сімдесят сьомого року починалась, то посадив її. А вже попоходив я біля неї, поки вона вкорінилася та в силу увійшла, попоносив я для неї води, згадував він замріяно. — Ну й виросла ж родюча. Живуче дерево вийшло і нас ще, мабуть, переживе. То-то сказано, подбай замолоду.

Старий аж оживився, згадуючи роки яблуневої родючості.

Та коли Панас, потакуючи батькові, зауважив потім зненацька і зовсім необачно, що яблуня, мовляв, хоч і добра та, мабуть, швидко згниє, як скоро опиниться під водою, старий аж здригнувся.

— Що ти кажеш? Га? — поглянув стурбовано на сина

й, не чекаючи на відповідь, хутко, ніби відчув раптово тут небезпечне місце, відійшов.

Вийшовши за двір, він повільною ходою підвівся селом трохи вгору. Хвилинами спинявся на спорожнілих ділянках і тоді прикладав до лоба руку, озирався навкруги, на простори, на могили, що виднілися там і там з обох боків. Мов полководець перед близьким і неминучим боєм розглядав місцевість, вибирав позицію, де краще й безпечніше розташувати своє військо.

— А що, діду, як воно] діла? — цікавився дехто з його спільників, з тих, що, киваючи на Хомину хату, сиділи на своїх місцях, не тороплячись на виїзд.

Хома опускав руку, переводив зір на сусіду й відповідав туманно, знизуючи плечима:

-- Та діла, звісно, які тепер діла...

— Всидимо тут? Чи як? Кажуть, ви оце їздили кудись, у Кічкас чи що? Що там чувати?

Але Хома, і на цей раз удаючи, що не розуміє, про що йде мова, відповідав так само неясно і коротко, з розгубленим виглядом, і раптово, щось ніби прагадавши, обривав розмову й прискореною ходою плентався геть.

Надвечір він виніс був з комори усе своє рибальське приладдя, навіть те, що ним давно вже користався, але, проте, все ще зберігав, як реліквії якісь. Там були волокни, ятері, намітки, вудочки, що з ними інколи виходив на річку, так більше для розваги.

Розклавши усе це серед двору біля призьби, він довго роздивлявся на вудочки, на сітки ятерів, пробував міць ниток на волоках, потім несподівано, і на подив малого Петрика, що крутився тут же, висловлюючи бажання поїхати на ніч на річку, старий переламав кілька держаків з вудочками, поточених уже шашлем і, викинувши їх, відніс усе приладдя назад, у комору.

— Сьогодні ми, синку, на річку не поїдемо, — сказав він задумливо малому, — може якось іншим разом

виберемось. Ох-хо! — зідхнув він важко. — Що з тебе вийде тепер, хлопче, гречкосій може нещасний.

По цім слові, що зненацька, здавалось, зірвалось у нього з язика, він знову замовк, заховуючи свої думки, не насмілюючись поділитися ними будь з ким.

Навіть ніч, що своїм дотиком приборкує думки й успокоює болі, не вгамувала його. Вклавшись на возі серед двору, під темносинім шатром неба, він довго перекидався з боку на бік, хвилинами щось мурмотів, то підводив голову й, втопивши очі в густий присмерк, слухав бурний, загрозливий, невсипучий плескіт порогу. Лише на ранок, як скоро з Дніпра потягло свіжою прохолодою, а на східному крайнебі поклялося ледве помітне пасмо з позолоти й, роблячись яскравішим, поплелося вище вгору, старий вгомонився, заснув міцним сном. Він прокинувся пізно, коли сонце, викотившись із степу, високо підбилося над могилами й добре пригрівало йому в голову. Окинувши оком навкруги, він легко, по парубоцькому, ніби згадавши важливу справу, сплигнув на землю.

— Так що ж з тебе вийде, Петрику? Гречкосій? — звернувся він лагідно до малого, що бавився у дворі, митикуючи над якоюсь, будівлею з піску. — А може якийсь з тебе інженер буде? Га? — додав ласкаво, погладжуючи рукою по русявій головці онука.

Якась заспокоєність світилася тепер у нього в очах і примиренність, і рішучість. Швидко вмившись, він поважною ходою попростував до сільради.

На ганку сільради він був затримався на хвилину й поглянув іще раз задумливо на затоку, на береги, на Дніпро. Потім переступив поріг, несміливо увійшов у кімнату, де сидів голова, заклопотаний якимись справами з людьми. Повертівшись ніяково на ногах, Хома присів осторонь на лаву і якомсь нетерпеливо озирався по боках.

— А ви з чим, дідусю, до нас? — звернувся нарешті до нього голова.

Старий, стрепенувшись, звів на нього очі, але враз же опустив їх долу.

— Я, бач, знаєш, Гавриле, того, — промимрив він глухо й спинився, ніби йому було важко розмовляти.

— А скажіть мені, діду, коли ви будете виселятись? — поспитав його Шило, прибираючи поважного вигляду, — ось скоро і раду переводимо туди на Суху Балку, а ви ото ні куєте, ні мелете. Що будемо робити?

Старий покивав головою й, погладжуючи сиві вуси, відказав повільно і ніяково, видобуваючи слова десь у глибинах:

— Та отож, Гавриле, і я кажу, отож і я прийшов. Давай, кажу, грошей, та будемо виселятись.

Голова, що давно був згубив надію домогтися від старого згоди на переселення і цього разу завів з ним розмову скорше з обов'язку, аж розвісив вуха з несподіванки.

— Вам грошей на переїзд? — перепитав він, не довіряючи своєму слухові.

— Та отож треба, мабуть, переїздити, бо вони, до сто чортів, збудують таки греблю і, чого доброго, заллють і нас водою, — відповів він, нахмурившись.

— Як кажете, діду? — розреготався голова, виймаючи з шухляди давно заготовленого договору на виплату Хомі грошей. — Кажете, збудують. А тож як! Ну й опортуніст же ви, діду, просто Хома невірний, скажу я вам, — сміявся ще довго голова, аж трусився за столом, не знати, чи з Хоминої чудаковатості, так несподівано і цілком благополучно закінченої, чи то із свого дотепного виразу.

H A M O C T Y

СОНЦЕ палило від самого ранку, як тільки, вичитавшись із степу, стало над шпичастими горбами й могилами лівого берега Дніпра. Гаряче нагріте розпеченим промінням, повітря було нерухоме. Усе навколо — земля, каміння, залізо, навіть бетон і дерева, все, здавалось, випромінювало цього дня теплоту, насичувало гарячим духом і без того парке, задушливе повітря.

Тим то цього дня важко було дихати й рухатись, а ще важче працювати, і люди, заюшені потом, чекали на закінчення робіт, щоб потім спуститись до річки, посидіти у воді, спочити десь у холодку.

Тож, зустрівшись по роботі в громадській їдальні за обідом з товаришем Вернигорою, я висловив думку піти невеличким товариством, трохи згодом, надвечір на прогулянку.

— Ми так рідко це дозволяємо собі, а треба все ж таки розвіятись, відпочити, щоб потім краще працювалося, — умовляв я його, знаючи постійну заклопотаність його працею, завантаженість усякими громадськими обов'язками й цілковите нехтування, хібащо крім короткого нічного сну, відпочинком та будьякими розвагами.

Вернигора, помисливши, несподівано погодився.

— Згода, тільки з однією умовою, що з нами в невеличкому товаристві піде студентка, — сказав він з ноткою соромливості в голосі.

— Яка студентка? — поспитав я, удаючи, що нічого не розумію, здивований з його несподіваної цікавості до таких справ.

— Висока, струнка, з чорним стриженим волоссям, з тонкими, рівними, як стьожечка, бровами, з гострим носом, ота сама, що недавно приїхала сюди й працює на гідростанції, — почав він малювати досить докладно постать студентки-практикантки.

— Сокольська? Так ти й поклич її, коли бажаєш бути з нею в товаристві, — проказав я з усмішкою, ще більше здивований з його незвичайної цікавості.

Він зідхнув із незрозумілою міною на обличчі, де приховувалась якась непевність, соромливість і вагання, що трапляється часом із мовчазливо закоханими людьми, так принаймні здавалося мені.

— Коли б я з нею був добре знайомий, от як ти, ти ж з нею, здається, зустрічаєшся, а мені якось незручно. Ви давно знайомі?

— Відтоді, як приїхала сюди. Та ти не на шутку цікавишся нею. Знаєш навіть, із ким вона зустрічається. Що ж? Вона справді інтересна, таких треба пошукати. Чого доброго, ти ще почнеш під її вікнами з гітарою в руках серенади наспівувати, — уколів його, посміхаючись.

— Ну, ти вигадаеться, — відповів він ніяково. — Це зовсім випадково вийшло, що я бачив тебе з нею, — ніби виправдувався за своє необачне визнання. — А ти все таки зроби так.

— Ех ти тюхтій! Совіцьку власть від білих відвойовував, цілі фортеці брав, а тут не можеш познайомитись, — уколів його знову. А втім пообіцяв йому виконати його бажання.

А надвечір, коли денна спека була трохи спала, ми невеличкою компанією, з двох мужчин і жінки — цієї таки студентки, облишили виселок. Вийшовши за територію будівництва, ми повільною ходою, розмовляючи про випадкові буденні речі, простували лівим берегом угору Дніпра.

Пройшовши якийсь кілометр, ми опинились за кічкаським мостом, поблизу його, на високій зо всіх боків відкритій скелі. Легенький, запашний вітерець, поли-

хаючи з Дніпра, обполіскував повітрям цю скелю, що підносилась над прибережними горбами, командуючи над околицями.

Ми затримались на скельці, залюбки виставляючи свої нагріті, зморені спекою, груди назустріч живущій прохолоді й жадібно ковтаючи її легеньми.

— Ось тут давайте й спочинемо, чого нам далі ноги бити,—загадав Вернигора. — Кращої місцини тут близько немає,—додав він тоном досвіченого краєзнавця.

Справді, перед нами розгорталася незвична картина: внизу під ногами стиснутий гранітними, берегами, хуткими металевими хвилями котився багатоводий Дніпро. Трохи ліворуч висів над водою кічкаський залізничний міст, зроблений з криці, масивний і разом легкий, якийсь іграшковий, ніби намальований, привабливий своєю викінченістю, своїм мистецьким сполученням частин. А далі за ним височіли гігантські споруди греблі, де на горі стояли парові крани, схиляючи, то здійснюючи свої стріли.

Невеличкі будинки старого Кічкасу стирчали через Дніпро, на косі, поруйновані, із знятими дахами й общипаними стінами, ніби давні руїни Помпеї. Його розбирали, бо вся коса мала бути затоплена з закінченням греблі.

А на схилах другого берега виднілися квартали чотириповерхових залізобетонних будинків нового міста, з простими строгими лініями.

— Так лишаємось?—знову загадав Вернигора, поглянувши на нас.

Ми не заперечували.

Присівши на скелю, якусь хвилину мовчазливо дивились на Дніпро, на його околиці, на споруди й береги.

— І уявіть собі, що через рік все це поглине вода, все заховає від людського ока, і там, де тепер Кічкас, де мешкають люди, стане глибоке озеро,—проказав я, задумливо.

— „Все йде і минає і краю немає“,—продекламував

товариш Вернигора меланхолійним тоном Шевченків вірш.

— Да, все йде й минає, — промовила студентка і вела далі, помовчавши. — Якими гігантськими кроками все таки йде вперед техніка. Чи можливо було ще два-три десятки років тому будувати в нас таку гігантську споруду й за такий короткий час, як оця гребля? Людина справді стає володарем природи, підкоряє собі стихію, ставить її на службу собі.

— А все таки шкода, що доводиться ламати оцей міст, — зауважив я, дивлячись на металеве плетиво кічкаського мосту. — Швидко його не буде. Вода стане й тут.

— Ах цей міст, — зауважив Вернигора, — я його, певно, завжди буду пам'ятати, — проказав якимось пристрасно. — Він коштував мені трохи не цілого життя. — Добре, що так обійшлось, — махнув при цьому рукавом сорочки, що спадала з захованого обрубка лівої руки. — Гаразд, що на цьому окошилось.

Зустрічаючись з Вернигорою, я мало якимось звертав уваги на його ампутовану руку й зовсім не знав, коли й за яких умов це сталось, та й сам він ніби уникав розмовляти на цю тему. Тим то натяк на місток, що заховував якийсь епізод, що ледве не коштував йому життя, зродив цікавість і бажання дізнатись про нього.

Тож, скоряючись нашим настирливим домаганням, товариш Вернигора розповів нам історію.

„Діло було в дев'ятнадцятому році, за часів громадянської війни, — почав він спокійно, епічним голосом, так, як розповідали кобзарі про давню минувшину. — Діло було, значить, так: наша рота, а служив я тоді червоноармійцем, кулеметником, стояла в резерві, ось тут коло Дніпра, у Вознесенську, трохи вище, значить, Запоріжжя. Час був тривожний і непевний. Бо білі, що вели тоді наступ, підходили вже до самого Запоріжжя. Ми, слухаючи кілька вечорів гарматну стрілянину, що доносилась до нас від залізничної

колії, з нетерпінням, з хвилини на хвилину чекали наказу про виступ на фронт. Проте, відходили години за годинами, дні за днями, а наказу не було. Тим часом гарматна стрілянина пересувалась усе ближче до Запоріжжя, ставала все дужчою й яснішою. Це нас, розуміється, починало непокоїти. Чи не забули ще там про нас? — виникала думка. Отож вирішили послати до міста нашого зв'язкового, бо телефонного сполучення на ті часи тут не існувало. Наш неспокій ще побільшився, коли стрілянина, набравши ясних, частих, і, здавалось, зовсім близьких вибухів, раптово вщухла, і несподівано настала зловісна, нашорошена, якась загрозлива своєю невідомістю тиша. Ми гадали вже, не чекаючи на розпорядження й навіть на поворот ординарця, виступити з Вознесенського, пересунутись до Запоріжжя.

Вишикувавшись на майдані, ми чекали на команду ротного, щоб вирушити на Запоріжжя. Аж ось прибігає ввесь заморений, ледве дихаючи, ледве тримаючись на ногах, наш гонець і каже, що Запоріжжя занято білими раніш, ніж він міг знайти когось із наших, що наші частини облишили місто, відійшовши в невідомому для нас напрямі.

Ми почали були раду, що робити, куди йти, у якому напрямі відступати, щоб зв'язатись із своїми частинами. Та трудно було щось зарадити, коли порвались оудь-які зв'язки, коли бракувало елементарних інформацій про утворене становище. Що було ясним для всіх, так це те, що затримуватись тут не можна, що треба звідси якнайскорше вирушити, щоб не опинитись у цілковитій пастці, і що найнебезпечніше, певно, переправитись на правий берег, а звідти взяти марш у напрямку на Кривий Ріг. Там, здавалось, мали бути наші. Та доки ми дискутували цю справу, доки намічали собі маршрут, як несподівано на майдані, не знати звідки взявшись, показався невеличкий загін кіннотників, у кубанках на голові і з бурками на плечах, оче-видячки білий. І також хутко, не сподіваючись зустрі-

тися з нами, повернув з майдану, промчавшись на Запоріжжя. Зрозуміло, що треба було негайно ж вибиратися звідси, бо щохвилини можна було чекати нападу білих. Ми вирушили на Кічкас, до найближчої й безпечної, здавалось, для нас переправи.

Ми були вже якусь сотню метрів від цього мосту, як далеко позаду на шляху з Вознесенського побачили хмари куряви, а в куряві великий загін кінноти, що чвалом мчався навздогін нас. Момент був рішучий: або ми встигнемо доскочити мосту й там затриматись, зробити опір, або вони нас зметуть на шляху. Ми пустилися швидким бігом уперед і в ту хвилину, коли кіннота пішла фланговим рухом, наміряючись відрізати нас від мосту, ми були вже на його помості.

Та, доскочивши мосту, ми ще не врятували свого, досить таки невеселого, становища. Треба було вийти спід ворожих ударів, бо вступати до бою було недоцільно й небезпечно, не сподіваючись на будьяку підмогу своїх. Отож було вирішено затримати ворога перед мостом з найменшою кількістю людей, щоб дати змогу всій роті, доставши підводи в Кічкасі, відірватися від ворога, зберегти свої живі сили. Так і було зроблено. Нам, двом кулеметникам, мені й товаришеві, було наказано лишатись на мосту й захищати його якнайдовше, а вся рота рушила далі.

„Товариші! — кинув ротний, — ви відповідаєте тепер за роту, за збереження життя сотні людей. Виявіть мужність. Вашої хоробрості, пам'ятайте, не забуде революція“. Він сказав іще щось, підбадьорюючи нас, бо цілком розумів, як і ми сами, на яку небезпеку лишаємось ми тут на мосту. Та нам було не до розмов. Ми налагоджували вже кулемети, бо кожна хвилина була дорога: кіннота білих наближалась до мосту.

Присівши за металевим плетінням мосту, ми завели максимки, і у той же момент кілька коней, захитавшись, перекинулись разом із своїми їздцями. Це розладнало кінноту. Сполоханий ворог, не чекаючи, пев-

но, на наш опір, раптово, побоюючись іти на міст, повернув назад, потім, розділившись на дві частини, узяв до берега, гадаючи, певно, кинутись із кіньми у воду. А як береги тут навколо мосту й геть далі з обох боків надто круті й неприступні для спуску коней, то білі, потопцювавшись на крччах, повернули на шлях, спинившись на певній віддалі від мосту. Вони зрозуміли, що дали великого маху й готувались, видно, виправити свою помилку. Не наважуючись пуститись кіннотою у вузький прохід мосту, вони почали обстрілювати нас рушницями з різних боків, а потім пішли пішою лавою в наступ, пробуючи наблизитись до мосту. Проте, змүшені були відійти назад, відбиті нашим вогнем, і здаля вже, якомсь на-вмання, продовжували стрілянину.

Ми почували себе напочатку зовсім добре. Ворожі кулі, потрапляючи в залізні ферми, чи то в плетиво, із скавулінням відскакували назад, не досягаючи до нас. Свідомість того, що ми затримали ворога, нас підбадьорювала. А ворог щодалі все більше, здавалось, нервувався, хвилювався, зчиняючи часту, безглузду стрілянину. Це викликало в нас жарти, вдоволення. Ми починали навіть глузувати. „Ей ви, білоручники, — кричали ми з мосту, — вам тільки з курчатами воювати. Чуєте! Ось ми скоро перейдемо в наступ і, вам такої прочуханки дамо, що не знатимете, де й діватись, куди свої ноги нести“. Вони просто бісилися і, щоб розважати себе, вирішили, певно, не давати нам ані хвилини спокою. Вони засипали нас кулями, потім пробували знову невеличкими гуртками, прикриваючись буграми, наблизитись до мосту, та, відбиті нашим огнем, відходили назад. Згодом змінили свою тактику: їхні кращі, видно, стрільці почали прицілятись, намацувати нас за прикриттям. Їхні кулі стали частіше попадати близько нас. Створювалось не зовсім безпечне становище. Неприємно, скажу я вам, слухати, як кулі джмелями літають навколо тебе й ти не можеш переміняти свого місця, пересунутись ані на крок,

захиститися від них чимбуль. Проте, ми, мужньо, нехтуючи небезпекою, лишались коло кулеметів, зрідка перекидаючись словами між собою. Та ось чую, як мій товариш, що сидів з другого боку мосту, ойкнув і, ойкнувши, посунувся на поміст. Я повернув до нього очі. Червона кров сочилась йому з лоба, бігла цівкою по щоці, а на обличчі застиг німий біль. Я зустрівся з його очима, великими, повними тупого, мовчазливого болю й покори. Я бачив у них ледве вловиме миготіння, останні відрухи вже згаслого, уже не існуючого, раптово перепиненого кулею, життя. Але що я міг зробити? Що?

Ворог, здавалось, це побачив. Він гадав, певно, скористатись із хвилини замішання і повів наступ пішими лавами на міст. Та він жорстоко заплатив за смерть мого товариша: Захопивши своїх поранених, він із соромом відійшов назад.

Потім настала хвилина несподіваного перепочинку. Білі зайняли вичікуване становище. Розуміється, я цього бажав. Бо що довше ми лишалися б у такому стані коло мосту, то краще для мене, для нашої роти. Та, зоставшись один коло кулемета, віч-на-віч з померлим товаришем, що розкритими очима дивився на мене, мені стало моторошно. Я мимохіть відводив очі вбік, і також мимохіть повертав їх знову до мого товариша, що з ним цілий рік ділив радості й печалі нашого бойового життя. Він дивився на мене непорушними, скляними, з заціпленим болем на закривавленому обличчі, очима. Тоді я подумав, що така доля спіткає й мене, що вона вже чекає на мене, що хвилини мого життя вже роковані, бо хіба я зможу звідси втекти, урятуватись від цілого ескадрону кінноти? Марна надія. І мені було моторошно. Я, здається, не боявся смерті. Я ніби звик до неї за роки війни, ніколи й не чіплявся за життя. Воно йшло якимсь само собою, непомітно. І тепер раптово відчув за ним тугу. „Ех, то невже ж це кінець“, подумав з тривогою і в цю хвилину побачив сонце.

Розірвавши важкі хмари, що цілий день облягали небо, воно скісним промінням упало коло мого кулемета. „Сонце на заході“, подумав я радісно, тільки тепер зрозумівши, що відійшла вже не одна година, відколи почалася облога мосту, і що моя рота встигла, певно, цілком вийти з небезпеки. Це було мені відрадою. У мене навіть зродилася надія, що не все загублено й для мене, що тільки б протриматись до вечора, до сутінків, а тоді ще побачимо, у кого більше спритності. „Кріпися, Вернигоро“.

Тим часом білі заметушилися. Було видно, що вони готуються до якогось маневру. Я, з свого боку, настоївся, готуючись до нападу, і жах! Я побачив, що кулеметні стрічки вичерпані, що я лишився без патронів. Зоставатися не можна було ані на хвилину, бо це значило чекати, у разі їхнього наступу, на певну неминучу смерть, але вийти зза кулемета й пуститись навтьоки вглиб мосту, на Кічкас, теж було безнадійною справою, бо доки я біг би містком до Кічкасу, кінотники десять разів устигли б перегнати мене. Чи вони може не помітили б мене? Та хіба можна було на це сподіватись за світла?

Що робити?

Я поглянув за міст на скелі, що крутими спадами йшли до Дніпра, і в моїй голові майнула ризикована, але смілива думка. Або пан, або пропав. І в той же момент я вибіг з мосту, завернув зараз же вбік, поза мостом, і подався вниз до Дніпра. Я почув постріли ззаду, проте, гранітні брили й горби були добрим для мене захистом. Я доскочив до Дніпра, а що добре вмів плавати, то зразу ж, не гублячи й секунди, шубовснув у воду. Узявши навскоси, щоб обминуть кічкаську косу й вибратись потім подалі від Кічкасу, я поплив Дніпром.

За півгодини, може, я дістався до правого берега. Навколо було порожньо й безлюдно. Почуваючи себе в безпеці, я мокрий, тремтячи від холоду й нервового напруження, вирішив пошукати десь пристановища,

щоб обігрітись і відпочити. Я взяв навпростець у степі, гадаючи, що тут десь близько мусить бути хутірець.

Степ був широкий і голий, укритий травою й стернею, подекуди вже заораний. Довгі гони ріллі раз-у-раз перетинали мені путь, і я, натомлений, обминаючи її, повільно посувався вперед, кружляючи по степу. Тим часом заходив вечір. Волохата сутінь швидко впала на землю. Іти ставало все важче, і я подумав був, чи не спинитися тут серед степу просто неба, щоб із досвітком, по якійсь годині перепочинку, продовжити путь. Та ось став накрапати дощ, десь позаду, хоч і досить віддалено, розітнулися постріли й я потяг далі.

Я йшов, здавалось, цілу вічність. Навколо стояла густа непроглядно-волохата сутінь, де все—дощ, ніч, рілля—творило одну якусь темну безодню. Нічого не бачачи, я заходив на ріллю, спотикався об її скиби, падав, підіймався, виплутувався якось із неї, виходив на твердий ґрунт і знову потрапляв на ріллю. І, коли нарешті, перед мене несподівано виріс хутірець, я відчув радість, глибшу, певно, за Колумбову, коли він, після довгої й небезпечної плавби по бурхливих хвилях океану, побачив береги невідомої, але сподіваної, довго вчікуваної землі“.

Вернигора на цьому спинився. Блиснувши очима, ніби відчуваючи знову ту Колумбову радість, він поглянув на студентку, бажаючи ніби пересвідчитись, яке вражіння справило на неї його оповідання.

Вона крадькома кидала на нього свої погляди, вважно, з неприхованою цікавістю й, здавалось, подивом слухала його.

Я знав його за доброго балакуна й фантазера. Тим то подумав, чи не перебільшує він, заради красного слівця, своєї хоробрості. Чи не гадає він цим самим привернути до себе симпатії цієї студентки, зворушити її серце. Як же ж! Героїзм і відвага мужчини часто імпонують жінці.

— Хороше все те, що хороше кінчається,—кинув я сентенцію, з ноткою недовірливості в голосі.— Так

ти, виходить, щасливо й невредимо дременув від білих, а якже з рукою?

Він поглянув на мене докірливим зором.

— Ба в тім то й справа, що не зовсім щасливо, — відрізав поважним тоном, що не припускав, здавалось, жадної нотки легковажності.

А помовчавши, вів далі своє оповідання.

„Так от, кажу, набрів я на хутірець, як Колумб на нову землю. Це був невеличкий хутірець, що складався з кількох дворич, досить віддалених одне від одного, із низкою господарських побудовань і деревцями коло кожного. Ну, думаю, тут то, нарешті, я знайду собі перепочинок від утоми й захист від дощу й тривоги. Але де саме? Іти до двору, домагатись до хати, коли все навколо спало непробудним сном, було не зовсім доцільно та й небезпечно, коли нічого не знаєш, хто тут мешкає й чия тут влада. Я пішов поза дворищами, щоб краще зорієнтуватись, і, коли примітив за одним із них скирти хліба, а біля них клуню, вирішив негайно ж зробити собі тут пристановище. Я підійшов до клуні. Клуня була зачинена, а двері взято на засувку. Це свідчило, що в ній нікого немає. І я, відчинивши двері, зайшов усередину.

„Суше, пахуче повітря війнуло на мене з просторої клуні, де вглибині я намацав свіже, як пух, м'яке, запашне, як степ по весні, сіно.

„Я скинув з себе липку, до останнього рубця промоклу одежу й бухнувсь у сіно. А вже хутко, по якійсь хвилині, мене натомленого й безслого, обігрітого теплим сіном і затишком, огортала легенька дрімотність. Спочатку ще роїлись якісь мислі, поставали шматки епізодів пережитого дня, та незабаром усе це зникло. Я спокійно заснув міцним багатирським сном. Так, певно, відчуває себе звірина, коли після довгого полювання мисливців вона, нарешті, виходить спід їхніх ударів, знаходить собі надійний захисток.

„Скільки часу я спав — я не знаю. Може кілька годин, а може цілу добу. Коли я розплющив очі, моя

схованка була повна світла. Зо всіх боків, крізь щілинки дверей, спід стріх даху, мов крізь призму, пробивалось проміння й довгими доріжками клалось на долу. Я враз згадав події минулого дня, подумав, що треба дізнатися, де я, у яких саме околицях. Я прислухавсь. Навколо було тихо.

Випроставшись із сіна й діставши шкарубку, висхлу за ніч одержу, став одягатись, як несподівано скрипнули двері. Я насторожився. Сотні думок і уявлень пронеслося за одну мить у голові. Я уявляв і ворожий загін, і постать господаря цього дворища, що може зранку прийшов оглядати свої володіння, і представника місцевої влади, — чого тільки я не припускав своєю сполоханою уявою. Та нічого подібного. Те, що я побачив, перевищило всі мої припущення, навіть найфантастичніші уявлення. До клуні, мої друзі, увійшла легенькими нечутними кроками висока, струнка, смаглява, з важкою русавою косою (зауважте, з русавою) на грудях і великими синіми, як оце наше південне небо, очима, уся в білому, якась дівчина-панянка. Це була прекрасна, як тільки буває на малюнках, русалка, якесь фантастичне створіння. Увійшовши до клуні з мискою вишневих ягід у руках, певно, тільки-що зірваних з дерева, вона, побачивши мене, з переляку застигла непорушно, ніби остовпіла, ніби ноги раптово втратили здібність рухатись. Я зачарований уп'явся очима в постать дівчини. Я хотів зробити крок до неї, хотів поспитати, де я, хто вона, аж ось миска впала з її рук на землю, і дівчина раптово, із брязкотом розбитого череп'я, стрепенулась, а потім прожогом кинулась із клуні, грюкнувши дверима.

Я вп'явся, кажу, очима, у це видиво, але в той момент, коли дівчина метнулась за двері, я теж стрепенувся. Я раптово пробудився від чару. Ах, сто чортів! — вдарила пам'ять у голову. Та це ж вона. Ми з нею стрічалися. Без сумніву, вона, згадав я один епізод, і почуття подиву, разом з холодком і тривогою, признаюся, огорнуло мене“.

Він знову спинився, ніби щось пригадуючи, ніби відтворюючи той епізод, призабутій під впливом скороминушого часу й бурхливих подій нашого життя.

Ми чекали якусь хвилину на його розповідь, дивлячись на Дніпро, на його береги, де блимнули перші вогники електрики, нагадавши про наближення вечора.

— І що ж то за панянка? — нспитав я Вернигору, що все ще мовчав замислено.

Він струснув головою, розвіуючи ніби рій набридливих мислей, спогадів, образів.

„Це трапилось у вісімнадцятому році, по весні, — почав він далі вести епічним голосом, так, як розповідають кобзарі про давню минувшину. — Україна, як відомо, перебувала того часу під німецько-гетьманською окупацією, коли за владу вхопилися були генерали та поміщики. Що то за влада була, ви добре знаєте. Я жив тоді на селі, на Полтавщині, і добре бачив, як вона керувала. Одне слово, там гетьманська згряя провадила езекуцію бідняків, шомполізацію, а їхнє майно, останню їхню скотинку забирали поміщики собі в маетки, мовляв, то їхнє розграблене добро. Ну, звісно, це викликало велике обурення. Бідняки, особливо хто помолодше, кипіли від злості й ненависті. Отож ми зорганізували повстанській загін і, отаборившись у лісі, робили напади на поміщицькі маетки, огнем і мечем нагадували, щоб вони там не довго засиджувались. І от трапилось одного разу таке нещастя, що п'ять чоловіка з нашого загону, під час нападу на маеток були відрізані кінним загonom гетьманців і засаджені до місцевої в'язниці.

Що їм загрозувало, яка на них чекала доля, ми всі це знали. Свідомість цього наводила на нас безкрайній смуток. Ми ходили розгублені, приголомшені, якісь понівечені, ніби ми почували себе винними в тім, що вони опинились у в'язниці. Хоч наше становище, під час сутички, коли захопили їх у полон, було для нас безнадійним, та ми, кажу, не могли спокійно дивитись один одному в очі. Самі врятувалися, а вони мусять

накласти своїми головами, точилася докірлива думка. Але що ж робити?

Посумувавши день, ми зібралися на раду.

— „Хлопці, — звернувся я до свого загону, а був я тоді за отамана, — годі, кажу, сумувати, бо цим ділові не зарадимо, а треба подумати, як би наших товаришів з неволі та від смерті врятувати. Куди це, кажу, годиться, що ми тут у лісі, склавши руки, сидимо, а їх там будуть мордувати. Треба рятувати й негайно, доки не пізно“.

— „Правду каже отаман“, — заявили в один голос хлопці таким тоном, що вони на все готові, на все підуть, тільки б урятувати товаришів.

Та я ще вагався, я не знав, що треба зробити, яких заходів слід ужити.

— „Ось ніч наступає, сідлаймо коней і на місто“, — кинув хтось запально, знайшовши підтримку від інших.

Проте, я й тепер мовчав, не давав своєї згоди. Мені здавалось, що напад на місто, де є значна військова сила й кінна варта, досить таки небезпечний і на випадок невдачі прискорить розправу над товаришами.

— „Ну бо, сідлаймо коней і просто до в'язниці“, — торопив юнак Дорош. Я, не бачачи іншого виходу, хотів був уже погодитись на цей план, але знову затримався, все ще розмірковуючи, чи не можна винайти певнішого, надійнішого й безпечнішого шляху. І тоді мені впала на думку чудна витівка. Я згадав, що в коменданта того міста, де у в'язниці сидять наші товариші, є донька, єдина донька, що він її, чув, любив більш за все на світі.

— „А знаєш, що, кажу Дорошеві, сідлай зараз же коня й разом із Півнем гайда в місто. У коменданта, кажу, є донька. Вона, мабуть, виходить над вечір гуляти з дому. Так щоб ви привезли її сюди, у ліс, до нашого табору.“

Хлопці посміхнулись із цієї витівки, почали були бурчати, мовляв, що це за діло, нам треба своїх визволяти, а не дівчат викрадати.

— „Не точить мені, кажу, язиків, а зараз же на коні, і щоб завтра тут неодмінно з дівчиною були“. Хлопці скорилися, а незабаром, осідлавши коні, пустилися з лісу.

„Я нетерпеливо чекав на їх поворот із міста. Хвилинами мене охоплювало побоювання за щасливий кінець цієї подорожі. За юнаків я власне був спокійний. Добрі коні винесуть їх із небезпеки, але чи пощастить їм схопити ту дівчину й приставити до нашого табору, а від цього залежав успіх задуманого мною пляну.

Рано-вранці, як тільки на сході спалахнула зоря, до табору повернулися хлопці.

— „Наказа виконано“, — сказав Дорош, передаючи з сідла в мої руки напівпритомну панянку.

— „Почин добрий, подумав я“, і легко, ледве торкаючись руками, узяв її за гнучкий стан і опустив на землю.

Панянка тремтіла, як лист від осіннього вітру, й повними страхіття очима зорила навколо, шукаючи ніби якогось порятунку. А хлопці скося позирали на неї, одні зачудовані її прекрасним обличчям, інші з масляними усмішками, пускаючи не зовсім делікатні дотепи й жарти, дехто кидав погрози, треба, мовляв, знищити це стерво, щоб сліду й плоду ніякого не лишилось.

— „Товаришочки, — сказав я тоді, — дівчина в нас полонянка. Вона буде жити в нас під охороною всіх нас до того часу, доки визволимо наших товаришів. І майте на увазі, що жадна волосинка не повинна впасти з її голови“, — дав я зрозуміти, що не потерплю ні образливих випадів, ані загрозливих насильницьких вчинків.

Полонянка ж, усе ще уявляючи всякі страхіття, безсило опустилась на пеньок під дубом і, мов сарна, кидала на нас погляди, повні презирливості й зневаги, то благання.

— „Ти, дівчино, нас не лякайся, поживеш із нами якийсь день, а там може й повернемо тебе до твого

батька в повній сохрнаності, — заспокоював я. — Ти можеш написати йому про це“ — подав їй шматок папірця й свій олівець.

„Вона поглянула на мене боязко, благальними очима, гадаючи, певно, що за цим приховується якийсь глузливий учинок, початок якогось страхітнього кінця.

— „Та пиши скоріше, бо нам ніколи, — гримнув я на неї. — Пиши, що ти жива й здорова й перебуваєш у штабі отамана Вернигори.

Після того, як вона це зробила, я знову подумав, що почин вийшов добрий, і наказав сидлати кращого скакуна.

— „Я поїду до міста, до коменданта, — сказав я своєму загонові, — визволяти своїх братів з неволі. Треба, щоб зо мною ще хтось поїхав один, хто бажає?“

Кожен бажав їхати до міста братів визволяти, тільки проти мене в один голос заперечували. Хай, мовляв, отаман лишається з загоном у лісі. Я змушений був скоритись, доручивши справу тому ж Дорошеві й Півневі.

— „Передай оцю записку комендантові, наказав я Дорошеві, і скажи йому, що отаман Вернигора пропонує повернути йому доньку в повній сохрнаності, якщо він звільнить наших людей із в'язниці, і додай ще йому, що, коли він на це не погодиться, його доньку спіткає та ж доля, що й наших людей“.

Хлопці виїхали з лісу.

Відстань від нашого лісу до міста була коло тридцяти верств. За три години можна було вільно доскочити до міста. Отож я чекав повороту надвечір. Проте, минула вже й ніч, наступив і ранок, а їх нечути було. Я починав турбуватися. Чи не затримав, бува, комендант мого гінця, чи не засадив бідолашного Дороша до в'язниці. Але чому не повернувся тоді Півень, що мусів тайкома, стежити за долею Дороша? Чи й він потрапив до ворожих рук? Мое хвилювання ще зросло, коли полонянка, зрікшись будьщо їсти, почала виявляти ознаки буйної меланхолії. Вона жахалась яки-

хось привидів, скрикувала, розмахуючи руками, то розходилась гістеричним сміхом, разом з риданням. Я пробував заспокоювати, намагався розважити її, хлопці навмисно заводили гармошку, співали веселих пісень, проте, вона дивилась напівбожевольними очима. Що робити, коли вона зовсім збожеволіє, — з тривогою поглядав я на годинника, побоюючись, що тоді може зовсім зірватися план. Мене починало вже гризти сумління, що я затіяв цю справу, що не тільки не врятував тих людей, а загубив ще двох юнаків. Заходив вечір другого дня, наближалася ніч, я став думати про те, що треба їхати комусь знову до міста, щоб розвідати про гінців, аж ось чую тупіт коней. А за якусь хвилинку на галявині з'явилися замилені коні.

— „Наказа виконано, товаришу отамане, — сказав задоволено Дорош. — Комендант спочатку був повагався, а потім погодився. Товаришів завтра випускають на волю“.

— „Ну, дівчино, не горюй, — сказав я тоді радісно, з веселою усмішкою, — збирайся в дорогу, удосвіта повезем тебе до міста“. Вона таки втихомирилась. А другого дня, як було умовлено, ми обмінялись полоненими“.

Він примовк. І знов поглянув на студентку.

— Ну й що ж? — поспитав я стримано з прихованою цікавістю, вертаючи Вернигору до випадку в клуні.

— Що? То була вона, та сама панянка. Я впізнав її, як, певно, і вона мене. І сотні тривожних мислей блиснули враз у голові. Треба тікати, бо вона видасть мене, бо тут, певно, вже білі, продиктував мій мозок і я кинувся до дверей. Та, леле! Двері були взяті на засувку. Я натиснув дужче, але двері не піддавалися. Я повів очима по стрісі клуні, шукаючи способу вихопитись із цієї пастки, та було вже пізно: двері розчинились і на порозі з'явилася кремезна, просто монументальна постать чолові'яги. Це був якийсь бородатий велетень, із широкими, як коромисло, плечима, заввишки як клунні двері й з рушницею ще в руках. Я все зрозу-

мів, вона таки видала мене, стерво, подумав я з тривогою, опинившись з голими руками перед страхітньою постаттю. „Ех, сміливість городи бере“, згадав я мудре прислів'я, і, коли цей велетень, важко ступаючи, втиснувся в клуню, шукаючи мене своїми очима, я метнувся повз нього в двері, і, роблячи кривулясті лінії, подався що було сили садком. А заразом позаду розітнувся постріл і в ту ж хвилину я почув, як мою руку щось шпигонуло коло ліктя, як потекло щось тепле, як занило колючим, нестерпним болем.

„Я таки добрався до своїх, але руку довелось відрізати, бо на лікті набігло щось подібне на гнійну гангрену й загрожувало зараженням крові“, — закінчив він своє оповідання і показуючи короткий обрубок, що лишився замість руки, поглянув на студентку.

— Щось дуже вже фантастично виходить, — не стримавшись, проказав я знову, гадаючи й тепер, що Вернигора більше фантазує, ніж передає правдиву, ним пережиту подію.

— Ти не ймеш віри? — відповів обережно Вернигора. — Тобі треба може свідків. Та ти знаєш, що наше життя багатше за найфантастичніші вигадки, скажу я тобі. — І з цими словами знову поглянув якимось загадково й уважно на студентку.

Жінка, що якусь хвилину перед тим неспокійно вертілась на землі, ніби їй щось заваджало, раптом закрила обличчя руками й промимрила тремтливим голосом:

— Ах, то були ви, хто ж знав! Я ж гадала, що то просто забрався хтось до дядькової клуні. Чи можете повірити, що, відколи я повернулася з лісу, я була думками на вашому боці!

Ми мовчазливо презирнулися з Вернигорою. На березі коло споруд голосно й верескливо кричала сирена. Там ярко горіли огні електрики. Ми звелися на ноги й разом усі лівною ходою, мовчазливі, попростували берегом у виселок.

Д Е В ' Я Т И Й В А Л

ПАСАЖИРСЬКИЙ автобус, знизившись з високої рівнини до узбережних схилів Дніпра, раптово, не доходячи до кічкаського залізничного мосту, круто змінив свою звичайну путь, узявши вбік понад берегом.

— Та куди ж це? Нам треба на той бік, у старий Кічкас, — скрикнув хтось із пасажирів, здивований несподіваною зміною путі.

— Автобус на той бік не ходить. Спиняємось на лівому боці, недалеко від греблі, — сказав кондуктор коротко й суворо, з ноткою холодної байдужості в голосі.

— Не ходить? — перепитав хтось із нас тоном подиву й цілковитої розгубленості, ніби сталася якась важлива подія, що мусіла зле відбитися на подальшій нашій подорожі. — Чому ж не ходить? Хіба що трапилось з мостом? Чи може почали його розбирати? — вихопилась думка, і кожен з нас, підвівшись з лавочки, мимохить, із повними цікавості очима, повернув голову в бік мосту, що висів над Дніпром і що його, ми знали, мусіли розібрати з наближенням часу закінчення Дніпрової греблі.

Кондуктор зміряв нас своїм зневажливим поглядом, мовляв, відкіля взялися таки; простаки, що анічого тут не знають. Потім відповів поважно й сердито, ніби йому набридло повторювати одну й ту ж фразу:

— Чого там розбирають? Озеро стоїть у старому Кічкасі, от і не ходить. Не знаєте хіба, чи що?!

— Після поводи вода ще стоїть, — мовив з легенькою усмішкою один з пасажирів, літній, з спокійно-зосередженими очима чоловік, що якусь хвилинку поглядав на нас, то на кондуктора. — Там справді ціле озеро

стоїть, увесь Кічкас було затопило. Ходимо тепер через греблю, — пояснив він привітно, ніби йому було ніяково перед приїжджими за бурчливу, сердиту, не зовсім зрозумілу мову похмурого кондуктора.

Ця відповідь викликала цілу низку нових запитань, бо кожному з нас, звісно, кортіло докладніше довідатись про повідь, дізнатись про долю містечка та його мешканців.

— Та нічого, якось обійшлося, тільки декому завчасно довелося скупатись, — натякнув коротко пасажир, але зараз же замовк, бо в цю хвилину автобус спинився поблизу воріт, що вели до берега, на будівництво, і всі, натискуючи один на одного, кинулись до дверей.

Як тільки ми висілись із автобуса, наші зори впали на річку, на велетенське тіло греблі, що підносила з води своїми широченними мурами-биками, і ми, забувши про повідь, швидкою ходою попростували до берега. Аджеж нам, студентам-гідротехнікам, хотілося якскорше побачити це будівництво, де рік тому ми працювали, відбуваючи стаж.

Поминавши глибокі урвища з бетонним муруванням по боках, ці шлюзні камери, що ними незабаром, через рік, може, попливуть пароплави, ідучи вгору Дніпра, чи вниз, ми наблизились до греблі, де на всьому просторі велетенської споруди провадилися бетонні роботи, де вгорі по фермах сновигали паровози з платформами, подаючи бетон, де виднілися крани, де опускалися, то здіймалися їхні стріли з підхопленими на трости бетонерками.

Ми з цікавістю дивились на могутнє тіло греблі, на гігантські мури-бики, що підносились на п'ятдесятметрову височінь, опоясуючи весь Дніпро від одного до другого берега. І почуття подиву й захоплення мимохить огорнуло нас.

— Еге-ге! то виходить скоро запряжемо старого, — сказав один з нас, товариш Снігур. — Ще той рік, коли працювали тут, можна було сумніватись, чи справляться

наші вчасно, чи не затягнеться будівництво на довгий час, чи не трапиться тут чогось несподіваного, а тепер уже можна бути спокійним.

— Годі, значить, старому баклушки бити, по-пустому свою силушку витратити, хай і на людей попрацює,— вставив замріяно другий з нас, товариш Субота.— Справді, чи ж давно ми тут були, а як все змінилось, як високо випнулася гребля. Тоді на середній течії вона тільки витикалась із води, а тепер?!

— Тут справді видно темпи. Більшовицькі темпи,— зауважив поважним тоном товариш Сосна.

Якусь хвилину ми стояли на високій скелі близько греблі й радісними очима поглядали на широку картину Дніпра, на його бистрі води, що неслися на греблю, на береги, де виднілися квартали нового міста, на високі позначки нового будівництва дніпрівських заводів, що височили в небі над степовою рівниною.

— А знаєте, товаришочки,— порушив мовчання Субота патетичним тоном, — як сидиш у тихому місті, безвиїзно, і дивишся на світ з свого віконечка, та послухаєш деяких буденних справ і скарг, то стає холодно, і нудно, і якість безнадійно. А побуваєш отут, подивишся на такі дива й якість перероджуєшся. Справді, коли я дивлюся на ці забудовані береги недавно ще голі й порожні, коли я бачу широкий творчий розмах із добрими наслідками, я оживаю духом, заряджаюся енергією, у мене зростає впевненість. Звідси далі й ясніше видко, світ тобі ширшає, стає просторішим

— Ну, звісно, ти поет,— перебив із іронією товариш Сосна, нагадавши про мету нашої подорожі й про те, що нам треба негайно дістатися на той берег до головної контори, бо інакше, чого доброго, доведеться ще ночувати під небом на камінні.— Може це для поетів і прекрасно,— додав він діловито,— а щодо мене, то я все таки волію спати на ліжку.

Ми зробили кілька кроків вперед і спинились нерішуче перед кількома сходнями, що зникали десь в тілі греблі.

— Ходімо за мною, — почули ми цієї хвилини знайомий

голос доброзичливого пасажира з автобуса, про якого зовсім були забули.— Ви що ж? Мабуть, у перший раз тут?— поспитав він товариським тоном, висловлюючи, здавалось свою готовість допомогти нам зорієнтуватись на будівництві.

Ми, відрекомендувавшись, охоче пристали на його пропозицію, заявивши в один голос, що хоч і, не вперше, але тут все так хутко міняється, що легко й заблудити.

Рушивши за інженером Хмаркою, ми зразу ж вступили в широкий, затемнений, освітлений електрикою коридор, що зникав у тілі греблі. Це був коридор контрольного ходу, звідки чергові інженери потім, по закінченні греблі будуть спостерігати, чи не дає де бетон просочувань, щоб можна було вчасно зацементувати його. Товсті дерев'яні бруски, не зняті після бетонування дошки опалубків, залізні крючки для скріплення бетону, все це стирчало над головами, то випиналось з боків широкого коридору, загрожуючи вп'ястись нам у тіло. Тим то йшли повільно й обережно, уважно і з цікавістю озираючись навколо.

Невпинний, гуркітливий, трохи приглушений шум, що вчувався в коридорі, ще тільки вступили до нього, наростав, із кожним кроком буйнішав, ставав щодалі грізнішим, наповнював слух дивовижною зливою шумких звуків.

Ми йшли спочатку коридором через бики, що служили опорою греблі в узбережжя, аж ось хутко за якусь хвилинку опинились над водою на помості, збудованому над проміжками биків, і раптово спинились, інстинктивно схопившись руками за поруччя помосту. Перед нами широким плесом лежав повноводий Дніпро й бисто, тільки кружала здіймались, високою масою, мов розтоплене оливо, мчався на греблю, несучи з собою гіллясті, вирвані десь із корінням верби, дошки, соломі, деревини з поруйнованих будівель. Ударяючись у бики греблі, він веєричними хвилями з грохотом, із страшною всеруйнучою силою, кидався в проміжки. Стиснутий з боків, гнівний, пінястими хвилями бився

в бетон, а вирвавшись з його тисків, мчався далі, на простір, вал за валом, вируючи вже там за греблею на другому боці широкого плеса.

Ми стояли якусь хвилину, поійняті страхом і заразом, захоплені могутньою силою води, небаченою картиною розгойданого Дніпра.

— Ну й розгулявся ж старий, наостаннє хоче, видно, показати себе. Яка ж то сила його?! — дивувалися ми, дивлячись з помосту вниз, де бушували хвилі, обдаючи нас цілим дощем своїх холодних бризків.

— Що тепер! Це вже не те, — сказав наш супутник інженер Хмарка. — Вода за останній тиждень спала на чотири метри. Побачили б, що було з тиждень тому, як він тоді розійшовся?

Почуття подиву, певно, видбилося на наших обличчях, бо інженер знову проказав:

— Так, так. Спала на чотири метри. Одного дня хлюпала вже під самим помостом, що ним оце йдемо. До тридцяти метрів доходила. Пригадуєте може перші бики, до чого великими видавались, так якраз вода їх покрила. Думали закривати й цей хід. Аж страшно було ходити. Ото вода була. Ніхто такої не пам'ятає.

— Ну і що ж? Як тут на будівництві? Чи не завдала якого лиха? — поспитали ми в один голос. І з цим запитанням озирнулись навколо, шукаючи ніби слідів руїництва.

Ціла низка житлових приміщень і будівель, де містились різні допоміжні майстерні, розташовані по правому березі, геть далеко від річки, стояли тепер у воді. Там і там ледве витикались з води своїми дахами прибережні будинки старого Кічкаса.

— Ай-ай-ай!.. — вихопилось у кожного з нас, що досі не зовсім ясно уявляли собі повідь. — Та це ж справді лихо!

— Авжеж, що лихо, хоч не це, власне, було для нас найнебезпечніше, — відповів інженер стримано, натякаючи, що було щось більш загрозливіше та небезпечніше.

Ми знову кинули зором на річку, на береги, потім поглянули на інженера, чекаючи на його пояснення. Проте, він мовчав загадково.

— Чи не сталося чогось із греблею? Чи не трапилась тут де аварія?

Інженер подивився на нас уважно-зосередженим поглядом.

— Та клопоту багато наробила вода, — сказав він так само стримано, але більш охоче. — Із греблею то, звісно, нічого не трапилось, та й не могло трапитися, вона все витримає, а от на гідростанції...

Ми оточили інженера, чекаючи на його розповідь, і повільно, затримуючись над проміжками між биками, де билась вода, посувалися вперед.

„Що повідь цієї весни буде велика, — почав він оповідати, — ми знали, бо одержали з Києва телеграму про глибокі сніги у верхів'ях Дніпра. Але що значить велика повідь? Доки не пішла тала вода, трудно ще знати її справжні розміри, бо тут багато залежить від того, як дружно таятиме сніг у верхів'ях. Отож ми виходили з теорії ймовірності. Середній рівень води в Кічкасі під час великих поводей, за якихось сімдесят років, не підіймався вище дев'ятнадцяти метрів. Найбільша повідь за ці такі роки була 1917 року, коли вода дійшла до двадцяти двох метрів. Хоч це був винятково високий рівень води, а, втім, приступаючи до будування греблі, розраховували, й на таку воду. Тим то повідомлення про велику повідь нас аж ніяк не стурбувало. Хай буде й велика, ми готові до неї.

„Та й чого бо турбуватися? Перегатки на греблі, що могли б потерпіти від великої води, уже розібрані, як непотрібні, на шлюзі внизу роботу теж закінчили, тепер провадиться бетонування в горішній частині, а до неї вода не дістане. Гідростанція? У копані гідро-станції, правда, ще працюють, там кладуть бетон, замурують спіральні труби, монтують турбіни, алеж копань гідростанції має найміцнішу перегатку, завантажену камінням і огорожену високою металевою

стіною. Потім вона розташована збоку, понад берегом, має зменшений тиск води ніж, приміром, на середній течії, а ще й захищена від прямих ударів хвиль правим берегом греблі. Хай собі йде велика вода, ми можемо безпечно провадити свою роботу.

Перші дні поводі ми спокійно дивились на річку. Вода прибувала, ширилась, затопляла прибережне каміння, наступала на береги й ішла собі вільно вниз. Отак мало-по-малу й ніби непомітно вона підвищилась з чотирнадцяти до двадцяти метрів, потім ще на якийсь метр і ніби затрималась на тому. От усе й гаразд, — думали ми, — і нічого страшного немає, ще бо й до рівня 1917 року не дійшла. Ще день-другий, гадали, і вода почне спадати. Аж правду сказано: хвали день увечорі, а життя перед смертю. Так ото й тут вийшло, Випав мені вихідний день. За цілий місяць вирішив хоч раз відпочити, навіть на річку не пішов, усе ж бо, думаю, там гаразд. Сиджу дома, і от надвечір телефонний дзвоник. Говорить начальник гідротехнічних робіт. Вода, виявляється, пішла високими валами, прибуває з надзвичайною хуткістю. За останній день підвищилась на два метри, а з Києва ще телеграма про нове підвищення води. Треба негайно оглянути всю перегатку гідростанції, бо створюється, мовляв, загроза для неї, і зміцнити, коли потрібно, небезпечні ділянки.

Діставши це розпорядження, я зараз же, розуміється, подався з дому, трохи здивований з несподіваної зміни обставин. Хоч, правда, знаючи міць перегатки, я був усе таки спокійний, бо мав певність, що нічого там загрозливого не станеться. За якихось двадцять хвилин я був зовсім уже на перегатці. І що ви думаєте? Переді мною був інший, ніби новий, якийсь відмінний Дніпро, ані трохи не схожий на той, що я його бачив щодня влітку й по весні, працюючи цілих чотири роки на його берегах. Він не був схожий і на той, що я бачив учора. Вийшовши з проміжків греблі й розділившись по цей бік близько від гідростанції на дві течії, що однією обіймає острів Хортицю, учорашній Дніпро плив униз досить

спокійно, легенько хлюпочучись попід металевою стіною перегатки. Сьогоднішній же Дніпро клекотів, стогнав, налітав велетенськими хвилями на береги, шаленою силою тиснув на стіни перегатки, розгойдано кидав на неї свої буруни, утворюючи загрозу зрівнятися з дамбою й ринуться у копань гідростанції. Гаяти часу не можна було. Треба було зараз же організувати роботу, зміцнити перегатку, підвищити її над водою.

„Та легко сказати організувати роботу вночі, коли постійних робітників на цій ділянці немає, бо відколи збудовано перегатку, вони були тут непотрібні, а зараз треба і теслярів, і грабарів, і чорноробів, не кажучи вже про силу-силенну матеріалу. Важке, що й казати, завдання стояло перед нами. Але яку то силу, скажу я вам, товариші, має організована воля робітництва, трудова свідомість його й любов до свого витвору. Запрацював телефон, і не пройшло й півгодини, як перегатка стала наповнятися людьми. Прибували цілі загони, ударні бригади, цілі колективи студентів-будівельників, чоти воєнізованої охорони. Почалася справжня боротьба з стихією. Теслярі готували дошки й доточували металеву стіну трійчатим рядом, щільно припасовуючи одну дошку до другої, інші ставили підпори, засипали камінням і піском, щоб надати дощатій стіні більшої стійкості.

„Цілу ніч працювали паровози, подаючи на платформах із кар'єрів каміння й евпаторійський пісок, наготовлений для бетонних заводів. Десятки тисяч мішків з піском, тисячі тонн каміння завантажили на перегатку. І, коли з сходом сонця на зміну прийшли нові бригади, ми могли похвалитися перемогою. Високий насип опоясував дощату огорожу, що підвищувала перегатку на кілька метрів.

„Перша перемога, якщо й не цілком вінчає діло, то все таки підвищує настрій, забезпечує, так би сказати, останню перемогу. Отож і ми вірили, і у нас зростала впевненість, що можна змагатись і перемагати стихію. Бо хоч вода на протязі дня як шалено наступала на

перегатку і билась об каміння, а втім перегатка стійко витримувала тиск. Протримаємось, думали, день-другий, а там повідь почне спадати. Та ось надвечір вода знову стала прибувати, Дніпро загравав з новою силою. Уся металева стіна перегатки сховалась уже під водою, а вона все прибувала, все підвищувалась, билась об насип, вириваючи мішки з піском, зносячи каміння. Виникло знову небезпечне становище. Воно ще погіршало, коли раптово за перегаткою вода, зрівнявшись з відкритим берегом, стала розливатись, загрожуючи прорватись збоку до копані. Що робити?

„Ми одержали наказ захищати копань, хоч би що там. Для чого це треба було робити? Ми це розуміли. Раптовий прорив води міг заподіяти багато лиха. Раптовий прорив маси води до копані, до цього велетенського урвища, що вміщає в собі мільйон кубометрів води міг би зруйнувати перегатку. А це визначало, що місяців на два довелось би припинити роботу на гідроелектростанції, до спорудження нової перегатки, що можна було зробити лише після спаду води. А чи розумієте ви, що значить припинити на два місяці роботу на гідроелектростанції? Це визначало зірвати всю роботу, увесь план, не виконати даної нами, усім колективом, обіцянки закінчити будівництво до 1 травня 1932 року, одержати 1 травня перший електричний струм з турбін. Ми це розуміли. Тим то з подвоєною енергією взялись рятувати становище. Прибували нові загони робітників, студентів, учнів профшколи, навіть старших груп семирічок. Для всіх знайшлась робота. Одні підвищували перегатку, другі робили насип, треті ставили дамбу збоку, щоб захистити копань від прориву води з відкритого берега. Боротьба була завзята. Вода все прибувала, все підвищувалась, але підвищувалась і перегатка, росла нова дамба, новий насип з піску й каміння. Ми працювали цілу ніч, не почувуючи втоми, зовсім забувши про біг часу й безпеку“.

Інженер примовк, бо в цю хвилину хтось із нас скрикнув, а разом почулось якесь дивовижне кря-

кання знизу, спід помосту. Ми спинилися. Перед нами, під помостом упершись кінцями об бики, застряла прибита хвилями довга деревина, певно, з поруйнованого десь дворища. А на деревині, опустивши крильця, сиділи знесилені дві качки і жалібно крякали, здійнявши голови вгору, у наш бік, благаючи ніби порятунку. Усі з цікавістю поглядали, як раптово налетіла хвиля, деревина затріщала й викинута через проміжки на другий бік греблі, закрутилась у водопаді, разом із качками.

— Несе Дніпро все, що підхопить, що лежить на шляху, — сказав хтось із нас сумирно, ніби скоряючись перед всевладною силою стихії. — Чи воно і з людьми трапляється? Страшно опинитись у такому вирі.

— Та мабуть трапляється, — відповів наш супутник коротко, натяком, ніби підкресливши, що він міг би дещо розповісти.

Ми перезиралися тривожним поглядом, за яким приховувалась цікавість і разом стурбованість, викликана передчуттям якогось нещастя в обіймах стихії, і мовчазливі й задумливі рушили далі.

— Еге ж, трапляється і з людьми, — повторив інженер глухо. — Багато чи ні, хто його знає? А помовчавши, провадив далі:

„Ми працювали ото, кажу, на перегатці, забувши про безпеку. Була пізня година, хоч навколо, на воді й на березі було досить видно, бо вгорі над річкою стояв повновидий місяць і, освітлюючи хвилі, слався сріблястою смугою аж до перегатки. Я схилився через дерев'яну обшивку її, хотів подивитись на рівень води. І от бачу, як на хвилі, що несеться на мене, бовтається щось довге, біле й важке. Короткий момент і з хвилі, освітленої місяцем, підноситься голова, голова росте, все більше виступає з води. Ще момент і на мішках, розкинувши задубілі руки, лягло біле, оголене, непорушене ще тлінням тіло жінки. Не встиг я опам'ятатись, щоб затримати його, як друга хвиля, налетівши на мішки, змила його, понесла геть від берега. Хто вона?

дівчина? мати? дружина? І звідки пливе? Звідки несе її буйна стихія? Я стояв приголомшений, заціпенівши на місці, приголомшений і безпорадний. Це видовище якось глибоко вразило мене. Я, власне, ніколи не задумувався над смертю, ніколи за своє життя не бачив її. Я був, здавалось, досі байдужий до неї, нібито це було звичайне, і таке просте й неминуче явище. І от вона така жахлива переді мною. Моя уява мимохіть стала малювати різні страховища, мені вже здавалось, що от-от вода прорве перегатку й шугне через берег, затопить копань, і нас усіх, і понесе, як оту нещасну, униз на Лиман. Почуття страху огорнуло мене. А разом зродилось і бажання жити, боротись. Бажання бачити отой місяць, що пливе над рікою, і береги, і наше будівництво, і станцію, за яку зараз боремося, викінченою. Свідомість небезпеки враз отверезила голову. Я згадав, що нам треба все зробити, щоб врятувати становище.

„І ми все зробили, змагаючись між собою, хто скорше впорається з поставленим завданням і разом із стихією. Босі, у холодній воді, що з побільшеною силою все хлюпала на берег, боролись із нею. На ранок ми вийшли, здавалось переможцями. Найнебезпечніша ділянка була зміцнена. Довгий, високий, кам'яно-піщаний насип тягся понад відкритим берегом, перепинивши дальший потік води. Ми гадали, що це вже останнє змагання, що вода, нарешті, спиниться на цьому рівні. Мусить же вона спинитися, доки ж їй підвищуватись! Та надвечір вона знову почала прибувати, досягши перед греблею двадцять вісім метрів. Це вже нас стурбувало, а нова телеграма з Києва про дальше підвищення її викликали тривогу. І, справді, Дніпро заграв з новою, невиданою, ще силою. Вода пішла новим валом. Вода натискала, намагаючись прорватись до копані. Вода стала знову хлюпати на берег через насип, стала просочуватись, пробивши щілинки, через перегатку.

„Щоб зменшити силу тиснення води й запобігти руйнації перегатки, чого найбільш побоювалися, ми

вирішили заповнити копань водою. Аджеж випомпувати потім воду, після спаду поводи, це зрештою не важко, не багато часу потребує, аби зберегти перегатку. Отож, поставивши на перегатці кілька чотирнадцятидюймових водосмоків, пустили мотори. Вода легко й спокійно, але й повільно полилася в урвище. Тим часом хвилі натискали все дужче. Все вище здійсмалися над перегаткою, все грізніше билися об насип, зриваючи мішки, каміння, накінець цілим каскадом стали пробиватись крізь щілинки дощатої нашивки. Ішов новий вал води. Ми загничували щілинки паклею, гноєм, соломою, намагаючись виграти якийсь час, щоб більш заповнити урвище, проте, й вода напирала все з більшою силою. Хто скоріше? Та ось вона стала дужче просочуватись, нарешті, прорвавшись крізь насип над відкритим берегом, пішла на перегатку. Ми кинулися на берег, і ледве встигли вискочити, як вода, дійшовши до копані, досить спокійно влилась в урвище, зустрівшись з напомпованою вже водою. За хвилину перегатка й копань зрівнялися з рікою. Ми вийшли завчасно, ніби переможені, але горді з того, що все скінчилось щасливо, бо перегатка лишилась таки не пошкодженою.

„Ось вона, — показав він рукою на дамбу, що витикалася вже з води, — спаде ще трохи повідь, випомпуємо з копані воду й візьмемося за монтаж турбін. Гідростанцію таки вчасно закінчимо“, — додав він наприкінці впевненим тоном, спускаючись з греблі на берег.

Ми ще лишилися тут, коло греблі, самі і замріяно дивились на залляту ще водою копань гідростанції, де недавно відбувалися мужні бої з стихією, то на Дніпро ще бурхливий, страхітний, дивуючись з його сили й гніву.

ЗМІСТ

Майстер Кухля	5
Облога шахти	43
Дорогою змагань	83
Переможці скель	125
Хома з невірів	157
На мосту	209
Дев'ятний вал	229

Видання № 337. Папір ф. 72 × 104—36 кг. 3^{1/2} пап. арк. В 1 пап. арк. 121060 літ.
Здано в роботу 19/VII—33 р. Підписано до друку 25/IV—34 р. Уповноважений
Головліту № 1028 (683) Зам. № 1069. Тир. 5,000

Надруковано в друкарні ЕУАН. Зам. № 869.

